

Література:

1. Биркенбил В. Язык интонации, мимики, жестов. - С-Пб., 1997.
2. Ладанов М.В. Практический менеджмент. - М., 1995.
3. Столяренко Л.Д. Основы психологии. - Ростов-на-Дону, 1996.
4. Чуфаровский Ю.В. Психология в оперативно-розыскной деятельности. - М., 1996.

О.Л.Семенюк, Київ

ПРОБЛЕМИ ПОДОЛАННЯ НЕГАТИВНИХ ФОРМ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ

Зростання правопорушень серед неповнолітніх є сьогодні больовою точкою. Нестабільність суспільства ще більше деформує демократичні процеси, які в нормі мають реалізовувати права неповнолітніх в суспільстві. Незайнята молодь, відвержена учбовими закладами (різні типи шкіл об'єднуються одним: на навчання до себе відбирають найсильніших), а "відвержені" підлітки часто відштовхуються і оточуючими дорослими, дезадаптуючись ще в більшій мірі до сьогоденного проблемного протікання суспільних процесів, завдяки чому поповнюється категорія проблемних, чи ризикових підлітків.

Неможливість самостійно подолати пресинг негативних соціальних умов свого власного життя підтверджується відсутністю суспільної допомоги, повною відсутністю соціальних закладів, що повинні були б вирішувати ці проблеми шляхом створення умов для залучення таких підлітків до нормального руслу трудової чи навчальної діяльності.

Молодь – це майбутнє народу, держави. А суспільство втрачає значну її частку, яка б могла представляти в майбутньому своїх вірних громадян. Вони ж поповнюють кадри асоціальних угруповань, підпадаючи під вплив негативних елементів, асимілюють їх "субкультуру". На рівні держави повинна бути розроблена програма вирішення проблем підростаючого покоління.

Важливе місце в ній повинно бути відведене профілактичній роботі з проблемними підлітками, які опинились в складних життєвих обставинах, з яких не можуть вибратися самостійно. Назріла необхідність звернути увагу суспільства не тільки на проблеми власного виживання, а й на проблеми виживання всього народу та його майбутнього існування і розвитку.

Навіть в кращих соціальних умовах завжди була можливість (особливо при індивідуальному збігу життєвих обставин) отримання деформації розвитку особистості підлітка. Сьогодні умови часто провокують їх, звеличують контингент і зменшують вік проблемності (на жаль, навіть в допідлітковий вік). І в попередні часи, всупереч всім відомій тезі про те, що труднощі життя виховують особистість з позитивним розвитком, негативний розвиток особистості теж часто зустрічався. Але ніхто ніколи не зміг би простежити, скільки юних душ "загинувло" – і для себе, бо викривило свою долю, і для суспільства, бо не здійснило свій позитивний потенціал, а отримало лише деформації особистості. Про них можна сказати, що вони не здійснилися. Вони не змогли не просто реалізувати свою особистість, свій інтелектуальний і духовний потенціал використати в позитивному напрямку, а тим паче розвинути його. Труднощі життя не навчили їх "виходити в рефлексію", самовизначатися, ставити позитивні цілі і шукати достойний вихід.

Гостро виникає необхідність спеціальної і термінової допомоги таким підліткам у вигляді індивідуальної і групової роботи психолога над вирішенням соціальних і психологічних проблем. Це необхідно для оздоровлення суспільства, для створення здорового екологічного громадянського суспільства.

Профілактична робота з проблемними підлітками, які опинилися в складних життєвих обставинах, в вигляді індивідуальної і групової психо- і соціо-технологічної роботи повинна проводитися представниками різнопредметних сфер діяльності (психологами, педагогами, лікарями, юристами, соціальними робітниками).

Проблемність таких підлітків і молоді часто зовнішньо виражається в негативних формах реалізації своєї особистості, здійсненні негативних вчинків (і протиправних в тому числі), проявами небажання ні працювати, ні вчитися, на невмінні і небажання включитися в позитивне життя суспільства, в конфліктних відносинах з дорослими, педагогами, батьками чи однолітками.

За цими зовнішніми проявами так званої проблемності простежуються три головні соціально-психологічні умови:

1. Відсутність залученості до позитивної індивідуальної чи соціальної учбової або трудової діяльності (мається на увазі дійсне включення, а не фіктивно-демонстративне).

2. Відсутність позитивного впливу оточення (дорослих чи однолітків), за якою простежується або повна відсутність любові та участі близьких, чи її недостатність для цього підлітка.

3. Несформованість позитивних цінностей, життєвих установок, мотивів діяльності, а також відсутність сприятливих характерологічних особливостей та типових станів особистості, що сприяють позитивному прояву особистості та її включення в відповідне життя суспільства. Наявність негативних мотивів діяльності, життєвих цінностей, установок, особливостей характеру, що спричинюють зайві труднощі, неволодіння складними станами ще більше усугубляють дію цього типу факторів.

Незнання, невміння та нездібність долати перешкоди, які завжди виникають у людському житті, приводить таких підлітків і молодь до негативного шляху розвитку особистості, непристойних вчинків, засвоєння злоприводячих аттїтюдів, цінностей і мотивів, які виражають соціальний інфантилізм, невіру в себе та відсутність позитивних цілей в житті і потреб в позитивній самореалізації.

Усвідомлення дійсних труднощів своїх життєвих обставин у таких підлітків відбувається лише в загальних рисах. Що ж стосується виходу з ситуації, що склалася, подолання перешкод чи просто вирішення життєвих питань, – це, як правило, у них не відбувається зовсім. Схематичність усвідомлення перешкод, що виникають у них на шляху розвитку життєвих подій чи стосунків, лише фіксує якусь невдачу чи провину з їхнього боку, лише виявляє нерозуміння неадекватності своїх рішень, дій та вчинків стосовно конкретної ситуації.

Ймовірно, що й ця фіксація невдач і провин відбувається лише під впливом батьків і педагогів. Замість дійсного усвідомлення невірності своїх дій це породжує цілу низку подібних дій, вчинків і непорозумінь, які ще більше ускладнюють взаємодії і взаємовідносини з оточуючими. Виникає своєрідна "заборгованість" особистості перед собою, близькими і всім суспільством, яка все більше зростає, а погасити її все складніше і складніше, з кожним здійсненим поганим вчинком і з кожним нездійсненим хорошим. Невпевненість в можливості залучитися до позитивного життя в суспільстві зростає, після чого може взагалі зникнути намагання змінити своє життя.

Все це впливає на формування життєвих установок, мотивів діяльності, на цінності, на які орієнтується молода особа, формує особливості характеру, накладає штампи негативного типуажу, деформує особистість, нивілює її, "програмує" негативним чином, після чого вирвати з "субкультури" і залучити в якесь позитивне життя стає все складніше.

"Негативне програмування" відбивається в певних життєвих цінностях, установках, мотивах діяльності, особливостях характеру. Це чи результат невикористання позитивних умов розвитку і життя особистості підлітком, чи закономірне відбиття несприятливих життєвих обставин. Вже в молодшого школяра вони є: життєві цінності, установки, мотиви діяльності. Потреби і мотиви розвитку і самореалізації вже присутні, і якщо вони позитивні, – починає здійснюватися позитивний розвиток особистості, якщо ж вони негативні – то негативний.

Мотиви самореалізації (і позитивні, і негативні) стають рухомими силами, що сприяють здійсненню включення чи залучення в позитивну трудову, професійну і учбову діяльність, або відповідно – в негативні діяння, вчинки. Але є й такі мотиви, прояв яких залежить від діяльності, в яку особистість направлятиметься, тому якщо вони спрямовані в позитивну діяльність, реалізуються позитивні цілі, і особистість проявляється позитивним чином, а якщо вони проявляються в негативних вчинках і діях протиправного характеру – то призводить до суспільно негативних дій.

Досліджуючи особливості самореалізації особистості молоді і учнів в процесі професійного навчання в ПТУ і вузі, ми мали змогу виявити важливі психологічні закономірності прояву мотивів самореалізації. Перш за все, їх можна поділити на творчі мотиви самореалізації (як найвищі позитивні мотиви), позитивні (загальні, що відносяться до будь-якої діяльності, та професійно значимі як необхідні та достатні, що співвідносяться з конкретною професією, в тому числі під час підготовки, навчання), а також нейтральні мотиви (що залежить від спрямованості діяльності та цілей особистості) та негативні мотиви (цілий спектр – від таких, що трохи негативно, до таких, що дуже негативно впливають на дії особистості).

Мотиви діяльності можна відрізнити за силою розвитку та за структурою мотивів, яка може мати в наявності: а) лише позитивні мотиви, б) лише негативні мотиви, в) нейтральні, г) в разі складності особистості, відбиває її різноманітний досвід та вказує в деяких випадках шлях подолання "запрограмованої" негативності, якщо є "запрограмована" позитивність. Завдяки цьому можливий вірний вихід – на оновлення особистості залученням її в позитивну діяльність: учбову, трудову.

У загальних професійно значимих і незалежно позитивних, а також негативних мотивах можна засвідчити їх наступність, взаємозв'язок і взаємовплив. Так, якщо особистість виявила якісь мотиви самореалізації особистості, то вони так чи інакше знову виявляться, якщо вони дійсно притаманні цій особистості, хоча в залежності від ситуації в більшій чи меншій мірі адекватні їй.

Мотиви самореалізації (і позитивні, і творчі, і негативні – відповідно) можуть переходити один в другий, близький за значенням дії. Більш того, вони можуть входити в причинно-наслідкові відношення, коли один мотив може спричиняти інший, а той – третій, або, навпаки, стосовно якоїсь іншої ситуації – знову повернутися до попереднього мотиву.

Звичайно, досліджуючи мотиви самореалізації молоді особистості, розуміючи їх важливий вплив на можливості залучення проблем підлітків до позитивної діяльності (учбової або професійно-трудової) на можливості оновлення особистості, на можливості "зняття" негативної "запрограмованості" особистості, ми приходимо до висновку про необхідність розроблення спеціальної програми розробки і реалізації

позитивних психо- і соціо-технологій допомоги підліткам (від реабілітації їх, якщо потрібно, до розвитку і позитивної самореалізації їх).

Ці продуктивні психо- і соціотехнології допомоги проблемним підліткам можливі і необхідні в рамках сучасної гуманістичної психології і педагогіки, що утверджує цілі побудови громадянського відкритого суспільства, розвиває демократичні процеси в суспільстві, сприятимуть духовному оздоровленню майбутнього покоління нашої країни.

С.І.Скоков, Київ

ТИПОЛОГІЯ ЯК МЕТОД ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ-РЕЦИДИВИСТА

Успіх вирішення завдань попередження злочинності значною мірою визначається цілеспрямованістю профілактичних заходів, відповідністю їх особистісним характеристикам злочинців і варіантам їх взаємодії з соціальним середовищем. При цьому не можна орієнтуватись лише на індивідуальну неповторність особистості, однак необхідно враховувати і неоднорідність злочинного світу. Ця проблема вирішується шляхом кримінологічної класифікації та типології злочинців.

Джерелом злочинної поведінки завжди є відповідна мотивація, що, як правило, буває несвідомою. Справжні мотиви поведінки усвідомлюються не повністю і не завжди усвідомлено [1, С.53]. У мотиві виражені особистість і він дає відповідь не стільки на питання про те, на досягнення яких цілей спрямована поведінка, скільки про те, заради чого смердота реалізується, у чому її суб'єктивний зміст, значення для чинного індивіда. Мотив несе в собі особистий зміст поведінки конкретної особи, отже, його пояснювальна і прогностична значимість дуже велика. Тільки серйозне кримінологічно-психологічне вивчення особистості конкретних злочинців може виявити реальні мотиви злочину. У зв'язку з цим необхідним є типологічний підхід у поясненні особистості злочинця. Насамперед, він дозволяє виявити характерні риси окремих груп злочинців, показати їх специфічні риси і запропонувати заходи для індивідуалізації і диференціації роботи з попередження рецидиву.

Типологія не містить жорсткої диференціації критеріїв груп та підгруп, а фіксує закономірне, найбільш істотне та обумовлене в особистості як певної цілостності, розкриває внутрішні, стійкі зв'язки між особистими ознаками та їх детермінантами, які властиві саме типу, а не окремим індивідам [2, С. 55-57].

В основі будь-якої типології лежать об'єктивні властивості досліджуваних явищ. Одночасно типологія є одним із необхідних наукових методів пізнання, за допомогою якого досягається пояснення досліджуваних явищ. "Саме за допомогою типологізації створюється своєрідна модель особистості. Встановлення відповідності конкретної особи цієї моделі повинно свідчити про належність до визначеного типу особистості" [3, С.7].

Типологія як метод пізнання в кримінології цілком необхідний при вивченні особистості злочинця, оскільки дозволяє достатньо ефективно виділяти конкретні типи особистості злочинця за їх психологічними і моральними ознаками, що необхідно для забезпечення диференційованого підходу до вирішення питань профілактики злочинів, призначення і виконання покарань у залежності від типологічних особливостей конкретних осіб.

Проблема типологізації завжди була предметом уваги вчених, що вивчали особливості злочинців. Починаючи з кінця XIX сторіччя визначилися основні типи злочинців у залежності від щабель стійкості й автономності їх злочинної поведінки у взаємодії із соціальним середовищем.

Засновники позитивістської школи кримінального права, зокрема, лікар-психіатр Ч.Ломброзо і кримінолог Е.Феррі розрізняли п'ять типів злочинців:

- 1) природжені;
- 2) "злочинці унаслідок безумності" (психопати й інші, що страждають психічними аномаліями);
- 3) злочинці з пристрасті;
- 4) випадкові, звичні [4, С. 31-32].

Відомий правник М.П.Чубинський поділяв злочинців на дві основні категорії: ендогенних, які стали злочинцями в силу внутрішніх (ендогенних) чинників, і екзогенних, які стали злочинцями в силу зовнішніх (екзогенних) чинників, тобто причин, що лежать у навоколишнього злочинця зовнішньому середовищу [5, С. 161-162]. Серед ендогенних злочинців М.П. Чубинський виходячи з внутрішніх типологічних особливостей виділяв, у свою чергу, ще два основних розряди. До першого розряду він відніс злочинців, у психіці яких склався стійкий комплекс уявлень і відчужень, що сприяють розвитку прагнення до даного роду злочинної діяльності. Це професійні злочинці і представницька група різноманітних злочинців, для яких характерна можливість рецидиву (М.П.Чубинський називає останніх кримінолоїдами).

У інший розряд ендогенних злочинців виділяються особи, у психіці котрих ще не склалося стійке поєднання уявлень і відчужень, які полегшують виникнення і розвитку прагнення до злочину. Це так звані "емоційні" злочинці, а також "морально-розслаблені". Останні чинять злочини головним чином у силу хибі стримуючих моральних сил [5, С. 164].

Описана вище класифікація була основою для індивідуалізації міри карного покарання і визначення інтенсивності виховного впливу в період відбування покарання.

У період становлення і короткочасного розвитку радянської кримінології у 20-ті роки було чимало цікавих робіт, присвячених проблемам типології злочинців (А.Ф.Лазурський, А.С.Петрова, Є. К.Краснушкін, А.А.Герцензон та ін.).

Спеціальне дослідження різноманітних типів злочинців провів у ті роки С.В.Познишев. У залежності від того, як співвідносяться об'єктивні обставини і внутрішня особиста готовність до злочину, він поділяв усіх правопорушників на інтровертів і екстравертів. Перші бувають ідейними супротивниками правопорядку, що витягають із злочинів вигоду, і "моральними психоастениками", яким далекі норми моралі і спроможність до співпереживання. Пізніше ця остання група одержала в літературі найменування "соціопати". Інші, що вчинили злочин завдяки зовнішнім впливам, можуть бути особами:

- 1) із недостатньо розвинутими правовими почуттями,
- 2) недостатньо самостійними у виборі вчинків,
- 3) легковажними і слабохарактерними [6, С.107-112].

У 60-70-ті роки в теорії радянського кримінального права була розповсюдженою групування злочинців головним чином по соціально-демографічним (стать, вік та інш.), кримінально-правовим ознакам (видам злочинів, їх тяжкості, рецидиву). Як зазначив А.Б.Сахаров, по суті, мова йшла не про класифікацію злочинців, а про показники структури злочинності. Він запропонував кримінологічну

класифікацію особистості, побудовану за такими основами: характером зроблених злочинів і глибиною та стійкістю антигромадської спрямованості особистості [7, С. 19-24], унаслідок чого визначив такі типи:

- 1) особи, які вперше вчинили нетяжкі злочини, що суперечать загальній соціально-позитивній спрямованості їх особистості (випадкові);
- 2) особи, які вчинили тяжкі злочини вперше, під впливом несприятливого стикання зовнішніх обставин і що характеризуються позитивно («ситуативні»);
- 3) особи, які вчинили злочини вперше, але раніше припускали правопорушення та аморальні проступки («нестійкі»);
- 4) особи, які вчиняли злочини неодноразово, у тому числі і раніше засуджені («злісні»);
- 5) особи, які підпадають під категорію особо небезпечних рецидивістів («особо небезпечні»)

Питання кримінологічної типології одержали розвиток у роботах К.Е.Ігошева, якій виділяв дві основні типологічні групи злочинців[2, С. 71]. Одна з них включає осіб, для яких злочин є закономірне слідство негативних процесів формування особистісних рис. Для таких індивідів вибір антигромадської ролі і суспільно небезпечного варіанта поведінки означає реалізацію стійких антигромадських позицій. До цієї категорії він відніс рецидивістів, а також осіб, що тривалий час чинять різноманітні протиправні діяння і чий спосіб життя і поведінки закономірно призвів їх до злочинної діяльності.

До іншої типологічної групи він відносить осіб, для яких факт злочину є явище у визначній мірі випадковим. Сама по собі антигромадська роль може викликати в них негативне відношення і навіть осуд, а в духовному світі таких індивідів часто неможливо виявити елементи, що жорстко детермінують вибір протиправного варіанта поведінки. У цю типологічну групу К. Е. Игошев відніс осіб, які вчинили необережні і деякі ситуативні злочини, що стали можливими із-за сильного душевного хвилювання й особливих стресових станів, примуси, тимчасовій орієнтації особистості на несприйняття нею групових норм.

Результатом кримінологічних досліджень особистості злочинця у взаємодії із соціальним середовищем, проведених А.І.Долговою, є виділення соціального типу криміногенної особистості [8, С.18-19].

Внаслідок цього в середині типу криміногенної особистості виділені підтипи: послідовно-криміногенний, ситуативно-криміногенний, ситуативний.

Приведена класифікація містить у собі, по суті, як осіб, що вперше вчинили злочини, так і повторно, тобто рецидивістів. Але ж, кримінологічне вивчення особистості рецидивістів потребує визначення їх внутрішнього групування.

На наш погляд, типологія особистості рецидивістів повинна визначати ступінь їх суспільної небезпеки і базуватися на характері попередньої злочинної діяльності і співвідношенні її з останнім зробленим злочином. У суспільній небезпеці закріплені стійкі властивості, що виявляються в конкретних видах злочинів і соціальному статусі суб'єктів, що залучаються до кримінальної відповідальності. У зв'язку з цим суспільна небезпека цілком може бути призначена в основу поняття особистості злочинця в якості істотної соціальної ознаки.

У зарубіжній кримінологічній літературі досить поширеною є схема типологізації рецидивістів, запропонована В.Фоксом. Виходячи з властивостей особистості, він розглядає такі типи рецидивістів:

1) неадекватний рецидивіст - найбільше поширений тип злочинців, чії злочини пов'язані в основному з пияцтвом, бродяжництвом (дрібні крадіжки, порушення суспільного порядку);

2) асоціальний (субкультурний) рецидивіст - людина, що займається такого роду бізнесом, при якому арешт є професійним ризиком. Як правило, рецидивісти цього типу працюють у складі злочинних груп (організацій), що займаються незаконним бізнесом;

3) компульсивний рецидивіст - починає чинити злочину в ранньому віці і продовжує чинити їх протягом усього життя;

4) імпульсивний рецидивіст - протягом усього життя спроможне чинити самі різноманітні злочини. Він діє подібно психопату, соціопату або людині з антисоціальними особистісними відхиленнями. Його антисоціальні й асоціальні подиви дозволяють чинити злочини проти особистості і проти власності [9, С. 228].

За результатами досліджень Горбатовської Е.Г., Кононова А.Л., Юцкової О.М. запропоновано виділити три типологічних групи рецидивістів: активно криміногенний тип, нестійкий тип і деморалізований тип [10, С. 12-21].

Знання особливості особистості і поведінки рецидивістів дозволяє зробити їх розподіл на різноманітні категорії (типологічні групи) за ознакою антигромадської орієнтації:

- 1) рецидивісти з антигромадською установкою універсального характеру;
- 2) рецидивісти з антигромадською установкою корисливої спрямованості;
- 3) рецидивісти з антигромадською установкою насильницького характеру;
- 4) рецидивісти асоціального типу;
- 5) рецидивісти ситуативного типу.

Безумовно, розглянуті типи виділені теоретично й у чистому виді зустрічаються рідко. Частіше - це змішані, проміжні типи, проте, типологічна оцінка в таких випадках ґрунтується на домінуючих ознаках, або, точніше, домінуванні визначеного їх комплексу.

Але ж, на наш погляд, за основу типологізації рецидивістів більш доцільно взяти розглянуту вище трехчленну схему, запропоновану А.І. Долговою. З урахуванням проведеного вивчення особистості осіб, що відбувають покарання в місцях позбавлення волі повторно, ми виділяємо такі їх типологічні особливості.

Послідовно-криміногенний підтип формується в мікросередовищі, де норми моралі і права систематично порушуються; злочин впливає зі звичного стилю поведінки й обумовлюється стійкими антигромадськими поглядами, соціальними установками й орієнтаціями суб'єкта. Як правило, ситуація вчинення злочину активно створюється такими особами. Представники цього типу спроможні при необхідності пристосовувати у своїх інтересах конкретне середовище, їх злочинна поведінка автономна.

Для рецидивістів цього типу характерна послідовна злочинна поведінка: багатократний рецидив високої інтенсивності, стійкий спеціальний рецидив. У даному типі переважають особливо небезпечні рецидивісти і злочинці з рисами професіоналізму. Злочини в рецидиві обумовлюються стійкими антигромадськими поглядами, установками та орієнтаціями суб'єкта. Як правило, ситуація вчинення злочину не просто використовується, а й активно створюється такими особами, при цьому нерідко долаються перепони, що виникають на шляху реалізації злочинного наміру. У відношенні цих осіб можна з більшою долею можливості прогнозувати вчинення навмисного злочину, причому не стільки ситуативного, випадкового, скільки обумовленого внутрішньою позицією особистості, її кримінальною

активністю у взаємодії із середовищем.

Ситуативно-криміногенний підтип характеризується порушенням моральних норм і вчиненням проступків незлочинного характеру, невиконанням вимог суспільно прийнятних соціальних ролей; формується і діє в суперечливому мікросередовищі, злочин значною мірою обумовлений несприятливою із соціально-економічного, моральною і правовою точками зору ситуацією (перебування в злочинному формуванні, конфлікти з іншими особами і т.п.). У цьому випадку вирішальним є взаємодія наявних в особистості характеристик із характеристиками соціального середовища. До злочину таку особу призводять його мікросередовище і весь попередній спосіб життя, закономірним розвитком якого надається ситуація злочину. Рецидивісти ситуативно-криміногенний типу діють стихійно і суперечливо. Намір виникає часом раптово, характер злочину залежить від сформованої ситуації, але, як правило, супроводжується тяжкими наслідками. У даному типі переважають особи, що зловживають алкоголем, і на цьому ґрунті нерідко відбуваються хуліганські дії й інші злочини. По своїм особистісним особливостям рецидивісти даного типу неоднорідні.

Ризик невідворотності кримінальної відповідальності є для рецидивістів цього типу достатньо стримуючим чинником, але до визначених меж, оскільки погляди, установки і стереотипи поведінки такої особи не служать у принципі перешкодою до вчинення злочину. В умовах зниження самоконтролю і свідомості можливості бути розкритим такі особи спроможні чинити повторні злочини, причому досить тяжкі.

У *ситуативного підтипу* аморальні елементи свідомості і поведінки такої особистості та її мікросередовище, якщо і є, то виражені незначно. Злочин відбувається представниками даного підтипу під вирішальним впливом ситуації, у відомій мірі для нього незвичної, у якій іншими суб'єктами порушуються встановлені норми поведінки. У той же час така особистість (на відміну від випадкового злочинця) може виправдовувати в даних ситуаціях свою і чужу протиправну поведінку, навіть злочинну. Або вона не знає правомірних і моральних засобів вирішення конфліктів. Для рецидивістів, яких за особистісними ознаками можливо віднести до ситуативного типу, характерна багатократність порушення кримінального закону.

Типологічне вивчення особистості дозволяє визначити оптимальний варіант програми ресоціалізації злочинця, корекції негативних поглядів і навичок. На наш погляд, корекція особистості правопорушника, як у період відбування покарання, так і в постпенітенціарний період не повинна бути заснована тільки на застосуванні різноманітних обмежень і санкцій, що має місце на практиці. Корекція повинна включати постановку особистості в такі ситуації, при яких вона змушена була б виявляти і розвивати якості, цінні в позитивному середовищі, прагнула затвердити себе саме в такому середовищі. Необхідно переорієнтування традиційних мір виправного впливу, розрахованих на свого роду середньо статистичного правонарушника, на диференційовані програми корекції індивідуальної поведінки, що, у свою чергу, зумовлює необхідність поглибленого вивчення типологічних особливостей особи, яка скоїла злочин.

Література:

1. Зелинский А.Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. Харьков, 1986.
2. Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. Горький, 1974.
3. Закалок А.П. Проблемы социальной типологии личности правонарушителя и преступника // Проблемы изучения личности правонарушителя, М., 1984.

4. Ферри Э. Уголовная антропология и социализм //Проблемы преступности. Сб-к 2й, Госиздат Украины, 1924.
5. Чубинский М.П. Очерки уголовной политики. Харьков. 1905.
6. Познышев С.В. Основы пенитенциарной науки. М., 1923.
7. Сахаров А.Б. Личность преступника и типология преступников //Социалистическая законность. 1973-№3.
8. Долгова А.И. Криминологические проблемы взаимодействия социальной среды: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. М., 1980.
9. Фоке В. Введение в криминологию. М., "Прогресс". 1980.
10. Горбатовская Е. Г., Кононов А. Л., Юдкова Е. М. Личность рецидивиста и использование данных о ней в деятельности прокуратуры. М., 1987.

В.А. Стадник, Київ

АНАЛІТИЧНА ПРОФЕСІОГРАМА СТІЛЬЦІВ ІЗ ЛУКА ВИСОКОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ

Професіографічне дослідження завжди здійснюється з певною метою. Мета професіографії може бути різною, але найбільш суттєвих три: 1) обґрунтування навчальних програм; 2) оптимізація гігієнічних умов праці; 3) обґрунтування професійної орієнтації, консультації та відбору. По формі вивчення професійної діяльності виділяють два різновиди: орієнтовний та цілеспрямований [1].

Наше дослідження проводилося з метою підвищення ефективності формування психічної готовності до змагальної діяльності стрільців із лука високої кваліфікації. По формі воно носило орієнтовний характер, тобто було спрямовано на визначення причин неуспішності та постановку більш конкретних завдань оптимізації діяльності. Результатом проведення такого дослідження є складання аналітичної професіограми. Інакше кажучи, мова йде про вивчення специфічних професійних особливостей, котре є тим необхідним етапом аналізу діяльності, в ході якого деталізується уява про зміст проблеми, що вивчається та конкретизуються завдання [2,3].

В дослідженні брали участь спортсмени та тренери збірних команд України зі стрільби із лука - 43 висококваліфікованих фахівця. Були використані методи спостереження, вивчення документації опитування, бесіди, хронометражу.

Мета діяльності висококваліфікованих спортсменів стрільців із лука перемагати, досягати високих результатів у спортивних змаганнях високого рангу - Олімпійських іграх, чемпіонатах Європи та Світу та інших крупних міжнародних турнірах.

Основним елементом діяльності стрільців із лука є постріл. Він є складною координаційною навичкою, складність якої полягає в поєднанні статичного та динамічного елементів руху. Статичним елементом є утримання лука таким чином, щоб приціл знаходився в центрі мішені (у "десятьці"). Динамічним елементом є рівномірна тяга тягиви таким чином, щоб у момент найбільшого натягнення тягиви сама скочувалася з пальців руки. Виконання ефективного пострілу відбувається внаслідок синхронізованих мікрорухів м'язів рук, плечового поясу на фоні статичного зусилля. Перед виконанням пострілу висококваліфіковані стрільці здійснюють його ідеомоторно. З довгострокової пам'яті активізується образ індивідуального еталона пострілу. Після проведення пострілу подумки від початку до завершення стрілець здійснює його моторне виконання. При цьому відчуття, що виникають при виконанні

кожної фази пострілу порівнюються з відповідним елементом образу еталона. Так, спочатку обирається оптимальне положення ніг відносно лінії стрільби, кут повороту тулуба відносно мішені. Все це здійснюється шляхом порівняння наявного образу реальної обстановки з актуалізованим образом оптимального для даних умов вихідного положення. Наступною фазою є натягування лука. Провідними тут є кінестетичні відчуття, що сигналізують про наближеність рухів правої та лівої руки до образу еталона. В фазі входу в район прицілювання провідними стають зорові відчуття, які порівнюються з візуальним образом еталона положення прицілу відносно центру мішені. При цьому також здійснюється контроль кінестетичних відчуттів стосовно рухів рук. В фазі прицілювання та дотягування зорові та кінестетичні відчуття є однаково важливими. Їх контроль відносно образу еталона чергується. Увага розподілюється між зоровими відчуттями стосовно прицілювання та кінестетичними відчуттями стосовно положення лівої руки, плечового поясу, а особливо зосереджується на відчуттях зусиль пальців правої руки (у праворуких). Коли актуальні зорові відчуття достатньо наближені до образу еталона прицілювання, здійснюється дотягування тятиви. Головними параметрами порівняння кінестетичних відчуттів, що виникають з образом еталона, є рівномірність і плавність. При відповідності наявних відчуттів еталону дотягування завершується. Почувши клацання клікера (тонка металічна пластина, яка сповіщає про максимальне натягнення лука), стрілець протягує стрілу ще на декілька міліметрів при цьому тятива ніби сама скочується з пальців і виштовкує стрілу. При неправильному виконанні цього елемента стрілець одразу, почувши клацання або розкриває пальці, що захоплюють тятиву, або робить різкий ривок (обидва варіанти відносяться до так званої реакції на клікер), що приводить до посилення бокових коливань і значно знижує результативність пострілу. Також помилкою в цій фазі є зосередження уваги лише на прицілюванні або в загалі лише на мішені, що приводить до випуску з уваги кінестетичних відчуттів, а це в свою чергу приводить до технічних помилок у моторному здійсненні пострілу. Завершальною фазою є збереження положення тіла та його ланок після пострілу. Провідними тут є кінестетичні відчуття, що сигналізують про стабільність пози. В результаті проведення дослідження була розроблена аналітична професіограма стрільців із лука, яка наведена в табл. 1.

Можна казати, що по завершенню пострілу відбувається повне суміщення образу еталона, який є «образом потрібного майбутнього» з образом здійсненого пострілу. Враховуючи короткий час пострілу (4-12сек), можна сказати, що ці операції здійснюються на рефлекторному, підсвідомому рівні. Окрім обробки безпосередньо сприйнятих стимулів, здійснюється актуалізація великого обсягу інформації, що зберігається в довгостроковій пам'яті, стосовно поправок у залежності від ситуації, ознак помилок, допустимих відхилень від еталона, алгоритму виконання пострілу. Інформація, що безпосередньо сприймається та актуалізується з довготривалої пам'яті, постійно взаємодіє як на рівні безпосереднього звірення актуального образу та образу еталона, так і при їх активній трансформації. При розпізнаванні помилки здійснюється її класифікація за цілим рядом критеріїв, яка завершується прийняттям рішення про завершення пострілу або відкладання.

Отже, в діяльності стрільця із лука значення перцептивних, мнемічних та розумових компонентів дуже велике. Функціональна будова рухового акту має складний характер, окрім суто виконавчої частини в ньому виділяються стадії програмування, контролю та корекції, які є когнитивними за своїм змістом [4].

Отримані дані були враховані при розробці програми розвитку особистісних механізмів корекції емоційної напруженості, формуванні образу оптимального змагального стану.

Таблиця 1

Аналітична професіограма стрільців із лука

Операційно-технологічна структура труда			Психологічна структура діяльності		
Технологічні операції	Оперативно-технологічні дії	Нормативно-орієнтовні ознаки виконання професійних дій	Цілі дії	Психологічна характеристика дій	Психічний процес, психофізіологічні функції та професійно важливі якості, що забезпечують їх перебіг
1	2	3	4	5	6
Виконання пострілу	Вихідне положення - «зготовка»	Положення ніг відносно лінії стрільби, кут повороту тулуба відносно мішені	Зайняти оптимальне вихідне положення	Перцептивні, виконавчі	Сенсомоторний процес: зорово-рухова та тактильно-рухова координація
	Натягування лука та фіксація правої руки (для право-руких) під підборіддям	Відчуття жорсткого упору в рукоятку та синхронної потужної тяги, касання правою рукою підборіддя	Натягнути лук, ідентифікувати актуальні відчуття з еталонним кінематичним образом даної фази пострілу	перцептивні, мнемічні, виконавчі	Сенсомоторний процес: тактильно-кінестетична координація; мнемічний: короточасна та довготривала пам'ять
	Вхід в район прицілювання	Положення прицілу відносно центру мішені	Сумістити приціл та центр мішені, продовжуючи рівномірну тягу; ідентифікувати наявне положення з зоровим еталонним образом	перцептивні, когнітивні, виконавчі	Сенсомоторний: зорово-рухова, тактильно-рухова координація
	Прицілювання та дотягування	Суміщення прицілу та центру мішені. Клацання клікера, відчуття глибокої рівномірної тяги	Виконати випуск стріли	перцептивні, мнемічні, когнітивні виконавчі	Мислення: наочно-дійове, репродуктивно-образне
	Збереження положення тіла та його ланок після пострілу	Чітке незмінне положення тіла та зброї після зняття стріли	Стійке положення системи стрілець-лук	перцептивні, виконавчі	Сенсомоторний: сприйняття (зорове, тактильно-кінестетичне, аудіальне); пам'ять довготривала, оперативна; увага стійка, така, що розподілюється;

Література:

1. Иванова Е.М. Психотехнология изучения человека в трудовой деятельности: - М.: МГУ, 1992. - 94с.
2. Венда В.Ф. Теория и эксперимент в анализе труда операторов. М.: Наука, 1983. 332 с., 252
3. Иванова Е.М., Носкова О.Г., Чернышева О.Н. Спецпрактикум по психологическому изучению профессиональной деятельности. М., 1980.
4. Гордеева Н.Д., Девишвили В.М., Зинченко В.П. Микроструктурный анализ исполнительской деятельности. - М.: Изд-во ВНИИТЭ, 1974.

ДИАГНОСТИКА И КОРРЕКЦИЯ СПОРТИВНОЙ КАРЬЕРЫ

Центральное место в психологии современного спорта принадлежит проблеме изучения личности спортсмена. Это во многом предопределяется формированием качественно нового подхода в системе многолетней спортивной подготовки, где основной, ключевой фигурой является личность спортсмена.

Интерес к изучению данной проблемы во многом обусловлен стремлением тренеров, спортивных психологов понять внутренний мир личности спортсмена, разобраться в сложности и неповторимости его психологической организации. Это с одной стороны, позволят специалистам лучше понять своих учеников, а с другой, помогает спортсмену познать самого себя, актуализировать потенциальное содержание своего сознания и т.д.

В настоящее время спорт высших достижений характеризуется жесткой конкуренцией, высоким уровнем спортивных результатов, даже беглое сравнение некоторых олимпийских рекордов, установленных спортсменами на Играх в первой половине текущего столетия с современным уровнем спортивного мастерства, убедительно свидетельствуют о большом прогрессе спортивных результатов. Дальнейший рост мастерства спортсменов может происходить за счет максимально эффективного использования спортсменами своих возможностей. Однако многие спортсмены в решающей для них ситуации не полностью реализуют свой потенциал, так как считают, что их знания и навыки являются необходимыми и достаточными предпосылками успеха /5/. Как правило, данная группа спортсменов не демонстрирует высоких спортивных результатов на главных соревнованиях, что во многом и предопределяет преждевременное завершение их спортивной карьеры. Уместным становится вопрос о том, *в чем же заключается психологическая подготовка спортсмена к достижению успеха?*

По данным специальной литературы решение данного вопроса проходит путем изучения различий между успешно и менее успешно выступающими спортсменами с целью выявления личностных особенностей типичных для сильнейших атлетов и возможности прогнозирования успешности выступления спортсменов на соревнованиях. Изучение представленной проблемы демонстрирует значительный теоретический и практический интерес, так как дает возможность повысить уровень успешности спортсменов. Эмпирические исследования в этом направлении еще более необходимы в связи с тем, что могут позволить максимально актуализировать потенциальные возможности спортсмена на момент проведения ответственных стартов за счет укрепления «чувства» успеха, создания образа удачливого атлета.

Изучая современные психологические данные /1, 2, 3, 4, 6, 7/, было выявлено, что успешность спортивной карьеры предопределяется личностными особенностями субъекта деятельности, коррекция которых на основе модельных характеристик наиболее успешных спортсменов может позволить обогатить опыт менее успешных атлетов, повышая при этом уровень сформированности значимых личностных качеств для достижения успеха.

Анализ данных специальной литературы позволил определить детерминанты успешности спортивной карьеры. Поскольку, на протяжении работы встречаются слова успех, успешность, то возникает необходимость в их объяснении. Успех и успешность включают две стороны: субъективную, объективную. Суть первой заключается

в возникновении чувства удовлетворенности спортсмена от результативности спортивной деятельности, а вторая сторона отражена в символах общественного престижа. В дальнейшем данная дефиниция рассматривается только со стороны общественного признания.

Так, к детерминантам успешности спортивной карьеры мы относим уровень субъективного контроля (УСК), мотивацию достижения успеха. Причины выбора данных личностных характеристик заключаются в том, что каждая из них предопределяет различные стороны успеха. К примеру, изучение УСК позволяет получить представление о таких важных чертах личности спортсмена как самостоятельность, активность, ответственность за свои успехи и неудачи. Как показывают результаты эмпирических исследований, индивиды с высоким уровнем интернальности более популярны, более уверены в себе, проявляют большую терпимость /8/. Безусловно, достижение успеха определяется мотивационной направленностью субъекта деятельности на успех, чем выше этот уровень, тем сильнее желание спортсмена в создании успешной карьеры.

Анализ данных собственных исследований позволил выявить корреляционные связи между детерминантами успешности. Так, между показателями мотива достижения успеха и интернальности в области достижения существует тесная положительная связь (0,966 %), это, в свою очередь, означает, что повышение мотивации достижения успеха будет сопровождаться ростом количественной характеристики интернальности субъекта спортивной деятельности и наоборот.

Следует особо отметить, что представленные характеристики личности спортсмена формируются под влиянием социальных факторов. Было выявлено, что между показателем мотива достижения успеха и результативностью деятельности¹ атлета существует тесная корреляционная связь 0,816 % (призер национальных соревнований), 0,864% (призер международных соревнований), также и уровень интернальности - 0,799 %, 0,814 %. С этого следует, что чем больше количество раз спортсмен становится призером ответственных стартов, тем выше его уровень интернальности и мотива достижения успеха. Поэтому успешный опыт спортсменов представляет собой пусковой механизм успеха и высокие показатели рассматриваемых детерминант являются основным условием развития личности, повышения ее социальной активности, оптимистического отношения к жизни, уровня профессиональных успехов.

Следующим шагом в изучении различий между успешными и менее успешными спортсменами стало определение, в какой мере у атлетов проявляется мотив достижений успеха и уровень интернальности.

Интерпретация данных собственных исследований свидетельствует о том, что наиболее часто встречаются значения в диапазоне от 10 до 12 по шкале интернальности в области достижения успешных спортсменов и от 7 до 9 — у менее успешных спортсменов. Это можно объяснить тем фактом, что более успешные спортсмены, совершая то или иное действие, полностью берут ответственность за его последствие. Атрибуция успеха у таких спортсменов чаще всего объясняется стабильной причиной, например, своими способностями, в отличие от менее успешных, которые склонны приписывать свои успехи внешним факторам (везению, случайности), а неудачи — себе. Мотивация достижения, как тенденция стремления к успеху, характеризуется вы-

¹ Результативность деятельности определялась количеством завоеванных призовых мест на национальных и международных соревнованиях, при этом учитывались особенности календаря соревнований различных видов спорта.

сокими показателями у успешных спортсменов (17 – 26 баллов) и слабое стремление для менее успешных спортсменов.

Основываясь на принципиальных различиях между успешными и менее успешными спортсменами по исследуемым детерминантам, были подобраны специальные психологические приемы техники NLP, применение которых позволяет повысить результативность спортивной карьеры вторых.

Важно отметить, что базовым положением данной техники является возможность создания модели, которая свидетельствует о возможности «перепрограммирования» менее успешных спортсменов на более успешных на основании построения структуры таланта последних и последующей разработке программ, ориентированных на достижение успеха в той или иной предметной деятельности.

Первое на что следует обратить – постановка целей. Процесс постановки целей – существенный метод повышения уровня реализации спортивной карьеры, однако его эффективность во многом предопределяется правильностью осуществления этого процесса. С целью предотвращения возникновения каких-либо ошибок на пути осознанного определения цели в NLP разработаны критерии: во-первых, результат должен быть сформулирован позитивно, «легче двигаться по направлению к тому, что Вы хотите, чем уходить прочь от того, что Вам не нравится»; во-вторых, необходимо осуществлять контроль над результатом. А также правила: конкретность; подтверждение; ресурсы; размеры; экологическая рамка. Если результат хорошо сформирован, то, согласно мнения Дж. Саймора, он является достижимым, мотивирующим и обязывающим /5/.

Большой интерес для спорта особенно в предсоревновательный период представляет процесс перевода атлета в определенное состояние (извлечение), наиболее полно отвечающее требованиям предстоящей деятельности. Например, для того, чтобы перевести спортсмена в состояние уверенности перед стартом необходимо вызвать у него воспоминания о том особом времени, когда он верил в себя. При этом тренер, спортивный психолог, спортсмен должен говорить уверенным тоном, ровно дыша, с поднятой головой и в прямой позе. Важно быть congruentным языку тела и тону голоса, а также то, чтобы спортсмен был ассоциирован в ситуацию, что позволяет более полно восстановить ощущения. Использование извлечения являются эффективным средством психолингвистического воздействия при подготовке спортсмена к ответственным соревнованиям, а также в момент его непосредственного выступления.

Не менее важным для достижения оптимального предстартового состояния спортсмена является умение точно узнавать его состояние по невербальным сигналам. В NLP-тренинге существуют упражнения, направленные, на развитие и рафинирование способности к калибровке. Это позволяет заметить тонкие различия в проявлении того, как спортсмен переживает разные воспоминания и разные состояния. В оперативном психологическом контроле способность к калибровке приобретает большое значение и может служить источником получения информации на основании интерпретации оптико-кинестетических сигналов.

Эмоциональные состояния оказывают сильное и глубокое воздействие на мышление и поведение. После извлечения и калибровки возникает вопрос: как можно использовать их, чтобы повысить свой ресурс? Для этого в техники NLP используют якоря, представляющие собой стимул, который связан с определенным физиологическим состоянием и запускает его.

В нейролингвистическом программировании формирование якорей происходит двумя способами:

1. Якорь может быть установлен путем повторения при отсутствии эмоциональной вовлеченности.
2. Якорь может быть установлен с первого раза, если эмоция является сильной и время выбрано правильно.
3. Согласно мнению ряда специалистов NLP /2, 3, 5/, для любой неприятной ситуации с помощью якорей можно создать новую ассоциацию, а, следовательно, новую реакцию. Данный процесс состоит из двух этапов:
4. Выбор желаемого эмоционального состояния.
5. Ассоциирование его стимулом или якорем так, чтобы по желанию можно было вызвать его в любой момент.

В NLP принято считать, что использование ресурсных состояний с помощью якорей — это один из наиболее эффективных способов изменения поведения, ресурсные состояния — «это ключи к высшему спортивному мастерству». Обычно спортсмены на уровне интуиции используют талисманы на счастье или выполняют небольшие ритуальные движения, чтобы включить свое мастерство и войти, таким образом, в ресурсное состояние. Важным является то, что якоря можно создавать намеренно, вызывая при этом стенические эмоции у спортсменов.

Таким образом, в условиях современного спорта знание и умение провести ряд NLP-техник позволит актуализировать подсознательные ресурсы личности спортсмена, открыть новый, более успешный, путь в становлении ее спортивной карьеры, и также, что следует отметить, основная идея приемов заключается в реальной позитивной трансформации личности спортсмена за счет изменения образа собственного Я. Только после того как удастся изменить негативные представления личности о самой себе, проблемы и задачи, согласующиеся с новым образом удачливого человека, будут решаться легко, без чрезмерных усилий.

Подводя итог вышесказанному, необходимо обратить внимание на то, что изучение личностных качеств, необходимых для достижения успеха позволяет целенаправленно вести психологическую подготовку спортсменов к успеху; качества личности субъекта спортивной деятельности являются доступными для измерения, внешней интерпретации, это, в свою очередь, позволяет создать профили успешных спортсменов, как ориентиры, для подготовки менее успешных атлетов; выявление и осознание детерминант успешности спортивной карьеры делает процесс достижения вершин мастерства управляемым как со стороны тренера, так и самого спортсмена.

Литература:

1. Альбуханова-Славская К.А. Жизненные перспективы личности. // Психология личности и образ жизни / Отв. ред. Е.В. Шорохова. — М.: Наука, 1987. С. 134-146.
2. Бэндлер Р. Используйте свой мозг для изменения. Нейролингвистическое программирование. / Пер. с английского. — СПб.: Ювента, 1994.-174с.
3. Бэндлер Р., Гриндер Д. Из лягушек в принцы. — Воронеж, 1994.-240с.
4. Мольт М. Я — это Я, или как стать счастливым. — М.: Прогресс, 1991. — 192с.
5. О'Коннор Дж., Сеймор Дж. Введение в нейролингвистическое программирование / Пер. с английского. — Челябинск: Версия, 1997.-256с.
6. Терещина Е.Б. Социально-психологическая адаптация к постспортивной деятельности. — Дисс... канд. психол. наук. — К., 1997. — 202с.
7. Schubert F. Psychology from start to finish. — USA, 1994. P. 77-218.

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПІДРОЗДІЛІВ ОСОБЛИВОГО РИЗИКУ У ХОДІ ЇХ БЕЗПОСЕРЕДНЬОГО БОЙОВОГО ЗАСТОСУВАННЯ

Відомо, що внаслідок стресу, що розвивається під впливом несприятливих чинників бойового застосування сил особливого ризику, можуть наступити нервово-психічні розлади. Гостра стресова реакція або нівелюється, і особовий склад продовжує свої службові обов'язки, або трансформується в нозологічні форми, що потребують амбулаторного або стаціонарного лікування. Як правило, нервово-психічні розлади розвиваються на основі особистісних особливостей, а також під впливом екстремальних умов, надмірних психічних і фізичних навантажень.

Для вирішення проблеми психічних втрат і психічної недієздатності серця особового складу, у силових структурах держави, в останні роки, став виділятися особливий напрямок, що включає в себе комплекс медичних і психологічних заходів - психофізіологічне забезпечення діяльності підрозділів особливого ризику в ході їх безпосереднього бойового застосування. Цей напрямок передбачає оцінку і прогнозування бєздатності частин і підрозділів на підставі показників функціонального стану організму. Він включає не тільки психофізіологічний добір, але і психофізіологічний супровід.

Психофізіологічний добір здійснюється шляхом скринінгового психологічного і психофізіологічного дослідження з метою виявлення осіб, спроможних до виконання задач в умовах стрес-чинників підвищеної інтенсивності, і розподілу їх по підрозділам /командам/ і спеціальностям.

Психофізіологічний супровід підрозділів особливого ризику у ході їхнього бойового застосування передбачає:

а) динамічне психологічне спостереження і психофізіологічне обстеження особового складу;

б) виявлення функціональних і патологічних розладів;

в) оцінку бєздатності частин і підрозділів особливого ризику;

г) психофізіологічну корекцію і реабілітацію;

д) прогнозування віддалених наслідків чинників бойового стресу на організм.

Вивчивши дані численних досліджень російських колег, проведених у зоні Чеченського збройного конфлікту і співставивши їхні результати з експериментальними дослідженнями серед учасників війни в Афганістані, ми можемо зробити низку принципівих висновків і намітити основні шляхи розвитку психофізіологічного супроводу діяльності підрозділів особливого ризику:

1. Ступінь функціональних і патологічних змін в організмі індивіда в період виконання бойових і службово-оперативних завдань в умовах підвищеного ризику детермінований стійкістю щодо бойового стресу, що визначається результатами психофізіологічного добору. Ці результати дозволяють виділити три групи військових:

1 група. З гарною фаховою підготовкою і оптимальним функціональним станом організму /з них доцільно створювати ударні підрозділи/;

2 група. З задовільним функціональним станом організму /до досягнення адаптації до бойових умов краще використовувати в підрозділах підтримки/;

3 група. З незадовільним функціональним станом організму і різким зниженням військово-фахової працездатності /можна спрямовувати в підрозділи забезпечення/.

2. Психофізіологічний супровід підрозділів особливого ризику в сучасних умовах повинен передбачати:

- а) виявлення психологічних і психофізіологічних особливостей особового складу;
- б) визначення групи боездатності за інтегральними показниками;
- в) розробку рекомендацій керівникам з питань раціонального комплектування підрозділів.

У залежності від стійкості до бойового стресу, доцільно виділяти три групи осіб:

1 група. Особовий склад з оптимальним функціональним станом.

2 група. Особовий склад із задовільним функціональним станом.

3 група. Особовий склад із незадовільним функціональним станом.

3. За даними психологічного статусу і функціонального стану організму можливо визначити групу боездатності кожного члена підрозділу особливого ризику: гарна, задовільна і незадовільна.

На погляд російських вчених, при гарному рівні боездатності корекція не потрібна; при задовільному – необхідними є психофізіологічна корекція і реабілітація; при незадовільному – особовий склад можна використовувати лише в підрозділах забезпечення і тільки під контролем командирів, психологів і медичних робітників.

4. Психофізіологічну оцінку боездатності частин і підрозділів особливого ризику необхідно проводити:

- перед їхнім бойовим застосуванням;
- під час бойового застосування;
- після виведення їх із зони /району/ бойового застосування;
- при прийомі поповнення.

За глибоким переконанням автора, оцінка боездатності підрозділу особливого ризику повинна даватися спеціалізованою психофізіологічною групою, до складу якої входять: психолог, психофізіолог, психіатр і психотерапевт.

Перед сучасною вітчизняною наукою стоїть проблема розробки ефективних підходів до вирішення питань щодо психофізіологічного добору і психофізіологічного супроводу підрозділів особливого ризику. Особливу роль у вирішенні цього питання необхідно, на наш погляд, відводити вивченню і діагностиці природжених основ придатності людини до даної професії і, у першу чергу – інстинктам, що домінують та конституції тіла.

Література:

1. Тимченко А.В. Психогенний в екстремальних умовах. Боевая психическая травма и методы ее коррекции. - Харьков, 1995. - 91с.
2. Тимченко А.В. Психологическое обеспечение войн и боевых действий в армиях иностранных государств после второй мировой войны. - Харьков, 1995. - 138с.
3. Тимченко А.В. Военная психология, психотерапия и психиатрия в царской России конца XIX – начала XX столетий. - Харьков, 1995. - 118с.
4. Тимченко А.В. Психологические аспекты состояния, поведения и деятельности людей в экстремальных условиях и методы их коррекции. - Харьков, 1997. - 184с.
5. Психологическая диагностика посттравматических стрессовых состояний /Под ред. Тимченко А.В. - Харьков, 1998. - 65с.
6. Дебрифинг как метод психологической коррекции посттравматических стрессовых нарушений /Под ред. Тимченко А.В. - Харьков, 1998. - 19с.
7. Психодрама как метод психологической коррекции посттравматических стрессовых нарушений /Под ред. Тимченко А.В. - Харьков, 1998. - 35с.
8. Тимченко А.В. Основные направления снижения уровня психических потерь и психической неадекватности среди личного состава подразделений особого риска. - Харьков, 1998. - 31с.

Ю.Л. Трофімов, В.В.Пушкар, Київ

СУБКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙМАННЯ МУЗИЧНИХ ТВОРІВ

Формування сучасної національної музичної культури, відповідної етнопсихічно зумовленим цінностям українського народу є важливим завданням в контексті процесу державотворення. Діяльність засобів масової інформації, що працюють в галузі музичної культури, у тому числі масової, спричиняє значний вплив на формування світогляду широких верств населення, і насамперед молоді. Вивчення закономірностей такого впливу є винятково важливим із метою контролю і спрямування його в інтересах держави; а також сприяння інтеграції молоді в структури суспільства, заповнення духовного вакууму, що виник у зв'язку з об'єктивно важкою ситуацією в країні.

Виявлення закономірностей розвитку масової культури, зокрема музичної, а також її ролі в суспільстві потребують свого дослідження за безпосередньою участю фахівців із психології. Це дозволить вдосконалити діяльність державних структур, громадських організацій і комерційних підприємств відповідно до потреб сучасного українського суспільства; і зменшити до безпечних масштабів присутність зарубіжної масової культури в інформаційному просторі України, що є питанням державного значення у процесі формування загальної культури підрастаючого покоління.

Об'єктом дослідження є психологічні особливості впливу субкультурних чинників на сприймання музичних творів, а також його складний взаємозв'язок із впливом етнопсихічних і типологічно-особистісних чинників. Авторами досліджено психологічні особливості сприймання музичних творів, зумовлені субкультурними, а також етнопсихічними і типологічно-особистісними чинниками. Сприймання музичних творів розглядається як цілісний інформаційний процес, складові якого відповідають психічним ектофункціям відчуття, почуття, мислення та інтуїції.

Дослідження проводиться з метою аналізу впливу субкультурних чинників на сприймання музичних творів, та характеру взаємодії субкультурних чинників із типологічно-особистісними і етнопсихічними в процесі сприймання музичних творів.

Авторами пропонується тестова методика суб'єктивної оцінки фрагментів музичних творів і авторська анкета для визначення основних субкультурних чинників, що впливають на формування перцептивної моделі. Під перцептивною моделлю ми розуміємо переважну схильність індивіда до сприймання музичної інформації складових певних ектопсихічних функцій у взаємозв'язку, зумовленому типологічними особливостями побудови ендопсихіки, субкультурним і етнопсихічним впливом.

Для визначення базових ознак щодо типології особистості та основних емоційних рис використовувалась тестова методика "Особистісний комплексний соціометричний тест", розроблена групою авторів, очолюваною А. А. Зворикіним. Методику побудовано на основі психологічної типології К. Юнга, вона також має значну кореляцію з Індикатором Типів Майерс-Бригс. Відповідність між психологічними типами за Юнгом, Майерс-Бригс і Зворикіним, а також українські відповідники назв типів за Майерс-Бригс, наводяться. "Особистісний комплексний соціометричний тест" визнано валідним у встановленому порядку.

Авторська тестова методика суб"єктивної оцінки фрагменту музичного твору використовує вісім фрагментів тривалістю від 55 секунд до 1 хвилини 20 секунд, що репрезентують різні жанри музики (опера, академічний авангард, рок, естрадна пісня), співвідносяться із різними психологічними типами виконавців і, відповідно, відмінною структурою музичної інформації. Кожному фрагменту музичного твору опитувані повинні поставити оцінку від "-3" до "+3" балів незалежно від критеріїв, за якими вони оцінюють твір.

Також кожен фрагмент репрезентує одну з восьми фундаментальних емоцій: "ікавість-захоплення", "здивування-допитливість", "задоволення-радість", "впевненість-спокій", "гнів-лють", "презирство-відраза", "сором- провинна", "співчуття-жаль". Таке вирізнення дещо відрізняється від класифікації фундаментальних емоцій, зробленої К. Ізардом; але запропонована ним концепція складає базу методики визначення основних емоційних рис за А. Зворикіним. Відповідність між фундаментальними емоціями за Ізардом, основними емоційними рисами за Зворикіним, і фундаментальними емоціями, вирізненими в авторській методиці, наводиться з детальним обґрунтуванням. Опитувані повинні вказати одну або кілька емоцій, з якими вони пов'язують кожен із фрагментів.

Анкета для визначення основних субкультурних впливів заповнюється останньою. Вона містить запитання стосовно роду занять, освіти, місця проживання, а також улюблених жанрів музики, виконавців, авторів і основних джерел надходження музичної інформації. В остаточному вигляді методика була пред"явлена експертній комісії викладачів Національної Музичної Академії і отримала позитивну оцінку фахівців.

Експеримент проводився серед представників трьох субкультурно близьких груп студентської молоді в учбових аудиторіях Київського університету і Національної музичної академії, тобто в звичних для опитуваних умовах. Опитувані заздалегідь про експеримент не попереджались з метою уникнення ухилення від участі в ньому представників певних психологічних типів. Також опитуваним не надавалась попередньо інформація щодо мети експерименту.

Фрагменти музичних творів були записані за допомогою касетної деки класу вище Hi-Fi із компакт-дисків і пред"являлись за допомогою переносного касетного магнітофону, що відповідає вимогам до аудіоапаратури класу Hi-Fi та забезпечує рівень інтенсивності звуку в приміщенні прослуховування 85-90 дБ за умови збереження припустимого рівня викривлень. Така якість запису і відтворення звуку є цілком достатньою навіть для індивідів із провідною функцією відчуття в інтровертній настанові. Крім того, переносний касетний магнітофон є субкультурно прийнятним джерелом звуку для переважної більшості опитуваних.

Добір контингенту опитуваних також дозволив вирізнити три субкультурні групи за професійною ознакою: студенти філологічного і хімічного факультетів Київського університету, а також студенти Національної музичної академії, і чотири регіональні групи. Вирізнення їх цілком правомірне, оскільки опитані є студентами першого і другого курсу, і до початку навчання проживали в різних регіонах України. В ході аналізу тестової інформації виявлено певні субкультурно зумовлені особливості музичного сприймання індивідів, що належать до даних груп. Психологічне дослідження повинне враховувати роль соціуму як цілого і субкультури як його частини, що найбільш впливає на індивіда у процесі формування музичного сприймання.

Серед контингенту опитуваних були наявні представники всіх типологічних груп як за типологією К. Юнга, так і за типологіями А. Зворикіна і Майерс-Бригс.

Навіть на такому порівняно невеликому контингенті учасників тестування очевидні типологічно зумовлені особливості музичного сприймання, починаючи від вибору джерела музичної інформації та закінчуючи безпосередньо оцінкою музичного твору. Також виявлено значні типологічні особливості ідентифікації фундаментальних емоцій у пред'явлених уривках. Зауважимо, що результати опитування визначають лише загальну тенденцію існування типологічних розбіжностей, але визначають її досить переконливо.

У практичному застосуванні даної тестової методики щодо визначення психологічного типу особистості потрібно враховувати вплив субкультурних чинників на формування музичного сприймання. Сукупність субкультурно зумовлених позитивних і негативних перцептивних патернів утворює перцептивну модель, відповідну певному інтегральному типу субкультури.

Роль етнопсихічного та субкультурного впливу полягає у формуванні позитивних або негативних перцептивних патернів щодо жанрів музики, виконавців і окремих творів, субкультурно прийнятних форм споживання музичної інформації, а також визначення її складових, що формують перцептивну модель, тобто внаслідок цього впливу в індивіда з'являються певні експектації щодо аспектною структури субкультурно прийнятної, "нормальної" музики.

Авторами окреслюються перспективні напрямки подальшої розробки теми. Такими напрямками є:

1. Психологічна підготовка адміністративних і художніх керівників ансамблів, та інших фахівців у галузі музичного мистецтва.

2. Експериментальне дослідження позапатернового музичного сприймання, тобто сприймання, вплив субкультури на формування якого є мінімальним.

3. Розробка тестових методик для визначення психологічного типу особистості за допомогою методу суб'єктивної оцінки пред'явлених фрагментів музичних творів.

4. Створення програм функціональної музики.

Література:

1. Пушкар В. В. - Ектопсихічна функція інтуїції і інформаційний процес музичного сприймання/Вісник Київського Університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка. Випуск 3, 1997. - стор. 143-149.
2. Пушкар В. В. - Ектопсихічна функція інтуїції та проблема створення ідеального музичного інструменту/Вісник Київського Університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка. Випуск 4, 1997. - стор. 140-147.
3. Пушкар В. В. - Типология личности и музыкальный бизнес/Соционика, ментология и психология личности №3, 1995. - стр. 54-57.
4. Пушкар В. В. - Информационный процесс музыкального восприятия и эктопсихическая функция интуиции/Социон, №1, 1997. стр. 18-21.

А.Ю. Трофимов, Киев

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННОЙ СТРУКТУРЫ КОМПАНИИ

Современные компании характеризуются большим разнообразием способов соединения материальных, трудовых и финансовых ресурсов, сочетанием многих видов разнородной деятельности и функций. Проектирование организационных структур управления должно осуществляться на научных подходах, которые предусматривают

учет общих принципов организации управления, а также использование принципов и методов проектирования структур, чтобы не допускать ошибок, которые в дальнейшем могут отразиться в серьезных потерях для организации. По сколько цель организационной структуры состоит в том, чтобы обеспечить выполнение стоящих перед организацией задач, то и проектирование и реорганизация их должна базироваться на стратегических планах организации.

Процесс проектирования оргструктуры состоит из трёх основных этапов, где первым шагом является — анализ уже существующей оргструктуры, и определение ее эффективности с точки зрения установленных оценочных критериев, характеризующих её качество.

В результате такого анализа можно выявить “узкие” места в деятельности организации: параллелизм в работе, отставание в развитии оргструктуры от происходящих изменений внешней среды и другие.

В ходе проектирования организационной структуры управления, как правило, решаются следующие задачи: определение типа структуры управления; уточнение состава и количества подразделений по уровням управления; численность административно-управленческого персонала; определение характера соподчиненности между звеньями организации; расчет затрат на содержание аппарата управления.

В конечном итоге устанавливаются управленческие функции для каждого структурного подразделения, потоки информации, взаимосвязи и документооборот, полномочия, ответственность и права подразделений и работников.

При этом необходимо учитывать степень “развития” и “зрелости” самой организации. Следовательно, совершенство организационной структуры управления во многом зависит от того, на сколько при ее разработке соблюдались следующие принципы проектирования:

- целесообразное число звеньев управления и максимальное сокращение времени прохождения информации от высшего руководителя до непосредственного исполнителя;
- четкое обособление составных частей оргструктуры (состава ее подразделений, потоков информации и пр.)
- обеспечение способности к быстрой реакции на изменения в управляемой системе;
- предоставление полномочий на решение проблем тому подразделению, которое располагает наибольшей информацией по данному вопросу;
- приспособление отдельных подразделений аппарата управления ко всей системе управления организацией в целом и к внешней среде в частности.

Таким образом, в процессе проектирования оргструктур различают три стадии: аналитическую (изучение существующей практики и требований к построению оргструктур); проектную (проектирование структуры управления); организационную (организация внедрения спроектированной оргструктуры).

Третий этап - оценка эффективности оргструктур. Степень совершенства оргструктур проявляется в быстродействии системы управления организацией и высоких конечных результатах ее деятельности.

В практической деятельности по проектированию и изменению организационной структуры управления необходимо учитывать такие факторы, которые воздействуют на централизацию и децентрализацию, прежде всего в распределении полномочий:

- соотношение доходов и расходов от использования полномочий;

- оперативность применения полномочий;
- необходимая степень координации в работе;
- уровень квалификации работников и доверия к ним;
- места выполнения работы;

стремление руководства к формированию второго ряда руководителя (децентрализация и делегирование полномочий подчиненным имеет свои положительные моменты, что способствует подготовке второго ряда руководителей, которые могут занять вакантные должности);

- организационно-правовая форма организации;
- возможности контроля над подчиненными (наличие эффективной системы контроля облегчает задачу руководителя);
- характер руководителя (причиной неэффективного функционирования оргструктуры являются негативные качества характера руководителя, оказывающие негативное воздействие в распределении полномочий);
- наличие эффективной системы координации, коммуникаций, обмена информацией и принятия решений (увеличение эффективности системы способствует укреплению тенденции к централизации принятия решений);
- внешние факторы;
- уровень развития коллективных форм организации и стимулирования труда, выражаемые в укрупнении объектов нормирования, планирования, учета и контроля пр.;
- уровень развития хозяйственной самостоятельности, производственных и административных подразделений.

Совокупность этих факторов показывает на необходимость децентрализации при распределении полномочий низшим управленческим уровнем, разделением работы и следования административным методам управления по целям и результатам.

Организационная структура управления документально фиксируется в схеме структуры управления, штатном расписании, положениях о структурных подразделениях, а также в должностных инструкциях для исполнителей и т.п. (существуют соответствующие документы, четкий порядок их прохождения, согласования и выполнения; системы процессов, процедур, технологий).

Организационная структура компании (наличие функции и состав структурных подразделений) сильно зависит от отраслевых особенностей деятельности организации, ее размера и других объективных факторов. При допустимых с точки зрения содержания поставленной задачи упрощениях, организационную структуру организации можно представить соответствующими моделями, которые затем можно положить в основу оценок эффективности механизма управления, находящихся в линейном и функциональном подчинении руководства организации и ее подразделений.

В каждой организации наряду с формальной организационной структурой имеется и неформальная, представляющая собой сложившуюся систему взаимосвязей, ведущих и ведомых, каналов коммуникации, ценностей, символов и ритуалов, что образует соответствующий социально-психологический климат организации и корпоративную культуру в целом. Формальная и неформальная структуры являются взаимосвязанными частями любой организации.

При этом сосуществование в рамках традиционной организационной системы неформальных временных параллельных структур и рабочих групп для выживания организации гораздо важнее, чем повышение ее надежности. Если формальная систе-

ма опирається на організаційну структуру фірми, то неформальна - на його мікро-структуру. Формальний підхід ефективний тільки в тому випадку, коли робота піддається регламентації, кількісній оцінці і сопоставленню.

Формування організаційної структури - це тільки частина робіт по створенню системи управління фірмою. Тому воно повинно відбуватися в тісній зв'язі з роботами по формуванню інших підсистем: розрахунку, матеріального стимулювання, планування виробництва, виробництва і документообігу і др. Всі підсистеми систем управління повинні бути взаємно узгоджені, тільки в цьому випадку організаційна структура буде дійсною. Хоча ефективні способи узгодження окремих підсистем ще до кінця не розроблені.

Для проведення реформ в системі управління потрібні не просто виконавці, а добровільні єдинодумці, тому "соціальна база" реорганізацій в особі найбільш компетентних і сучасно мислячих менеджерів і спеціалістів розширюється звичайно повільно. Сучасний етап реорганізації управління характеризується як психологічними змінами менеджерів, так і маркетинговою орієнтацією фірм.

Серед головних чинників протидії трансформації можна назвати інертність і консерватизм персоналу. Небажання і неготовність людей до змін присутні як в порівняльно благополучних організаціях, так і в компаніях, що стоять на межі краху. Чинники опору реорганізаціям кореняться також в існуючій системі корпоративних традицій і моральних цінностей, впливаючих на поведінку людей, в ностальгії по "старим добрим часам".

Ю.Л.Трофімов, М.А.Криштал, Київ

ЕРГОНОМІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДГОТОВКИ ПОЖЕЖНИКІВ

На нинішньому етапі технічного розвитку спостерігається прогресуюче збільшення кількості та масштабів пожеж, що спричиняють невідповідні витрати. Пожежі на сучасних промислових підприємствах, електростанціях, складах, військових об'єктах часто переходять в економічну катастрофу. Тому проблема попередження і гасіння пожеж набула першочергового значення, особливо в технічно розвинутих країнах (Кімстач І.Ф., Девлішев П.П., Евтюшкін М.М., Савельєв А.П.).

Як ретельно не були відпрацьовані питання пожежної профілактики при будівництві і експлуатації об'єктів народно-господарського комплексу, все таки залишається вірогідність виникнення пожежі. У цих випадках важливе значення має ефективність дій спеціально підготовленого особового складу, який бере участь у гасінні пожеж та проведенні аварійно-рятувальних робіт. При цьому діяльність такого персоналу ускладнюється рядом зовнішніх факторів: розташуванням, розміром та плануванням приміщень, фізичними та хімічними факторами середовища, технічним озброєнням, сучасними засобами пожежогасіння, а також внутрішніми факторами до яких належить професійна та психологічна підготовка особового складу, що в свою чергу, складає систему ергономічного забезпечення підготовки пожежників.

Психологічна підготовка пожежників до роботи в складних умовах гасіння пожеж і ліквідації їх наслідків - основа не тільки ефективності бойових дій під час рятування людей і збереження матеріальних цінностей від знищення вогнем, але й складова безпеки самих пожежників. Підготовка пожежників до дій в екстремальних умовах нероздільно пов'язана з формуванням у них таких моральних і психологічних

якостей, які б гарантували бойову ефективність та постійну психологічну готовність до дій у складних, небезпечних для життя умовах.

Психологічна підготовка пожежників нами поділяється на загальну, спеціальну та психологічну їх підготовку в залежності від займаної посади та особливостей виконання бойових дій при гасінні пожеж.

Для високоефективного навчання та підвищення якості професійної підготовки особового складу необхідна розвинута навчально-матеріальна база, яка повинна включати: - комплекс засобів наочності: альбоми, слайди кіно- і відеофільми, магнітофонні записи, плакати, стенди та інше; - спеціальні тренажери; - навчально-тренувальні комплекси, смуги, тренувальні майданчики, теплодимокамери; - навчально-випробувальні полігони.

Визначено, що найбільш ефективна підготовка пожежників до дій в екстремальних умовах досягається у підрозділах, де є можливість відпрацьовувати гасіння пожеж комбінованим способом, а також формувати синхронність дій пожежників підрозділів під час гасіння складних пожеж. Багато прийомів та засобів, які відпрацьовуються у процесі проведення занять з психологічної підготовки особового складу небезпечні, особливо при тренуванні особового складу в ізолюючих протигазах при роботі в теплодимокамерах, на висотах при умовах максимально наближених до реальних при пожежах, аваріях, стихійних лихах. Діяльність пожежників під час гасіння пожеж регулюється особливостями взаємодії зовнішніх та внутрішніх факторів.

Запропоновано зовнішні фактори діяльності підрозділів пожежної охорони об'єднати у наступні групи: - зміст основної бойової задачі підрозділів пожежної охорони згідно статутів, наказів та інструкцій; - наявність та стан засобів пожежогащення і пожежно-технічного обладнання; - небезпечні фактори пожежі та фактори які їх супроводжують (фізичні, хімічні, радіаційні тощо); - наявність та стан засобів індивідуального і групового захисту пожежників.

Внутрішніми факторами виступають психологічні характеристики особового складу, в яких знаходять відображення його готовність до виконання бойової задачі, а також ті психологічні явища, що відповідають всім його діям на пожежі і виконують по відношенню до них регулюючу функцію.

Із аналізу діяльності пожежників слідує, що найбільшому впливові факторів пожежі підпадають газодимозахисники. Раніше особливості праці пожежників-газодимозахисників вивчали тільки шляхом опитувань та спостережень (Повзкі Я.С., Панарін В.М., Самонов А.П.).

Спираючись на результати цих досліджень, а також на проведеній нами аналіз діяльності пожежників-газодимозахисників були виділені наступні особливості їх діяльності: - загроза життю і здоров'ю, яка обумовлена роботою на висоті, обвалами конструкцій, вибухами, отруєнням газами та парами; - враження електричним струмом, викиди вогню та нагрітих газів; - висока температура, вологість, задиимленість, обмежена видимість, шум, висока концентрація продуктів горіння; - необхідність концентрації уваги, швидкого і правильного прийняття рішень при дефіциті часу та інформації; - висока відповідальність кожного, при відносній самостійності дій, та за дії в складі ланки газодимозахисної служби; - емоції негативно-похитливого характеру, пов'язані з виносом обпалених та загинувших; - високі фізичні навантаження, пов'язані з рятуванням людей, матеріальних цінностей, розбором конструкцій та обладнання, роботою з пожежно-технічним обладнанням, що посилюються при необхідності застосування недосконалих засобів індивідуального захисту органів дихання та зору.

Всі ці фактори можуть викликати ситуації дезорієнтації, дезадаптації, втрати контролю за своїм станом, відмовою від діяльності, що може призвести до надзвичайних

подій. Постійні вольові зусилля, направлені на подання емоцій, страху, підтримання працездатності на високому рівні для виконання бойової задачі, призводять до швидкого виснаження психофізіологічних резервів організму.

Одним із можливих шляхів підвищення стійкості особового складу підрозділів пожежної охорони, особливо газодимозахисників до негативних факторів пожежі є підвищення резистентності організму за рахунок внутрішніх резервів, що має на увазі відбір осіб, які толерантні до несприятливих факторів пожежі. Шляхом професійної підготовки можливе зміцнення психофізіологічних ресурсів організму за рахунок психофізіологічної та спеціальної фізичної підготовки.

При цьому слід відмітити відсутність на сьогоднішній день методик визначення рівня та ефективності психологічної підготовки пожежників, в тому числі і газодимозахисників, які найбільше зазнають впливу факторів пожежі.

У ряді психологічних досліджень (Б.Г.Ананьєв, В.Ф.Венда, В.П.Зінченко, Є.О.Клімов, О.В.Карпенко, В.П.Муніпов, Ю.Л.Трофімов) було показано, що різні види діяльності висувають певні вимоги до самого суб'єкта діяльності, визначаючи тим са мим свій "паспорт". Відомо, що в процесі підвищення ефективності діяльності спеціаліста, змінюються і психологічні характеристики, які зумовлюють певну стратегію його діяльності. При цьому змінюється не стільки склад самих психологічних факторів, скільки їх ієрархіяна структура (Ю.Л.Трофімов).

З метою систематизації психологічних факторів, а також виявлення ступеню їх впливу на ефективність діяльності пожежників, нами було проведене експериментальне дослідження, результати якого наведені у таблиці 1.

Якщо порівнювати психологічні характеристики членів групи професіоналів, з групою усіх практичних працівників, то можна побачити, що найбільші розбіжності відмічаються по слідуючим психологічним факторам: рівень загального суб'єктивного, інтегрального контролю в 2,4 рази більше і становить - 0,38, та відповідно усі часткові його показники відносно різних областей діяльності: "незалежність" - в 5 разів, а "боротьба" - в 30 разів також відповідно збільшились, що свідчить про суттєве підвищення активної соціальної позиції особистості. Про це також свідчить збільшення показника за шкалою "предметної ергічності" (0,71) в 1,4 рази, яка відображає рівень потреби в освоєнні предметного світу, ступінь захопленості трудовою діяльністю, а також підвищення "пластичності", особливо "соціальної пластичності" в 1,4 рази, що свідчить про високий ступінь легкості переключення з одного предмету діяльності на інший, застосування різних тактик та прийомів у ході взаємодії з предметним середовищем, схильності до застосування різних комунікативних програм, та форм соціального контакту. Менш за все виражена "емоційність" (0,25) та "соціальна емоційність" (0,38), як чутливість до неспівпадання між задуманим, запланованим, очікуваним і результатом предметної діяльності, як чутливість до невдач у роботі, оцінок та спілкуванні з оточуючими людьми.

Таким чином, характерні риси, властиві здебільшого членам групи професіоналів такі: висока відповідальність за свої дії і дії підлеглих, схильність до самоаналізу при з'ясуванні причин невдач не тільки у роботі, а й в сімейних обставинах. Вони контролюють ділові і неформальні відношення з іншими людьми, вважаючи, що це є важливим фактором не тільки організації виробничої діяльності, а й неформальних відносин в підрозділах, які сприяють їх просуванню по службовій "драбині". Особливо слід відмітити їх неза лежність та високу продуктивність у ситуаціях прийняття рішень, пов'язаних з ризиком, вони активні у груповій діяльності, проявляючи лідерські тенденції, відчуюючи схильність до об'єднання біля себе "близьких по духу" людей. Крім того, вони "заряджені" на тру дову діяльність,

демонструючи "оперативну готовність" до неї, незважаючи на свій настрій та функційний стан, виявляючи готовність відстрочити миттєве задоволення заради досягнення віддаленого, але більш цінного блага. В досягненні кінцевої мети їм допомагає "пластичність" як здатність застосування різних засобів прийому та аналізу інформації, а також програм професійної та комунікативної діяльності. При цьому вони спроможні підтримувати значно високий темп самої діяльності.

З приведених експериментальних даних також видно, що у процесі навчання ієрархічний розподіл необхідних психологічних якостей і властивостей особистості має структуру, яка суттєво відрізняється від структури цих же якостей, що необхідні для високоєфективної професійної діяльності. Умовою формування певної структури психологічних якостей і властивостей людини є цілеспрямоване їх формування в навчальній діяльності. Зокрема застосуванням певної системи учбових завдань, відповідних технічних засобів, з моделюванням впливу факторів зовнішнього середовища, комплектуванням однорідних учбових груп, з метою застосування певних активних методів навчання: метод активного соціально-психологічного навчання (Т.С.Яценко) по формуванню комунікативних умінь і навичок, або метод проблемно-стратегічного формування спеціаліста (В.О.Маляко, Ю.Л.Трофімов), або метод інтелектуального особистісного зросту (В.П.Казмиренко). Створення цих умов можливо тільки при розробці системи ергономічного забезпечення підготовки та діяльності пожежників, окремі складові якої нами були розроблені і впроваджені в діяльність Державної пожежної охорони.

Таблиця 1.

Результати експериментальних досліджень

Експериментальні дослідження	Показники досліджень	Ум. позн	I курс	II курс	III курс	Практ. прац.	"Паспорт" професії
Структура темпераменту	Предметна ергічність	Еп	0,54	0,54	0,34	0,52	0,71
	Соціальна ергічність	Ес	0,78	0,73	0,72	0,76	0,8
	Пластичність	П	0,54	0,59	0,45	0,61	0,7
	Швидкість або темп	Пс	0,47	0,40	0,48	0,39	0,69
	Соціальний темп	Т	0,75	0,71	0,69	0,76	0,78
	Емоційність	Тс	0,63	0,54	0,52	0,59	0,67
	Соціальна емоційність	Е	0,40	0,50	0,45	0,40	0,25
Функціональний стан		Ес	0,45	0,52	0,58	0,41	0,38
	Самопочуття	С	0,80	0,83	0,72	0,75	0,86
	Активність	А	0,73	0,72	0,70	0,69	0,77
	Настрій	Н	0,82	0,72	0,75	0,74	0,86
Рівень соціальної активності	Залежність	З	-0,03	-0,01	-0,03	-0,04	0,2
	Товариськість	Тв	0,28	0,31	0,26	0,36	0,28
	Боротьба	Б	0,09	0,05	0,07	-0,1	0,21
Тривожність	Реактивна	Р	0,47	0,51	0,50	0,48	0,50
	Особиста	О	0,50	0,53	0,54	0,49	0,50
Рівень внутрішнього, суб'єктивного контролю	Загальна	Іс	0,23	0,24	0,20	0,16	0,38
	Досягнення	Ід	0,23	0,16	0,11	0,09	0,49
	Виробничі відносини	Ів	0,21	0,27	0,28	0,12	0,44
	Невдачі	Ін	0,20	0,26	0,21	0,22	0,40
	Міжособисті відносини	Ім	0,10	0,12	0,10	0,27	0,34
	Сімейні відносини	Іс	0,26	0,26	0,22	0,22	0,38
	Здоров'я	Із	0,26	0,29	0,19	0,18	0,48

МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ФАКТОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В БАНКУ ЕРГОНОМІЧНИХ ДАНИХ

В останні десятиріччя все більшає розмаїття пропонованих технічних, операційних та програмних засобів, конкуруючих між собою на ринках інформаційних технологій. Це створює труднощі для обчислення необхідних характеристик і параметрів проєктованої чи досліджуваної системи "людина-машина" (СЛМ) з метою оперативного прийняття оптимальних проєктних чи експертних рішень. Окрім виділених раніше [1-2] багатьох технічних та інформаційно-програмних проблем врахування людського фактору в СЛМ, існує низка методологічних питань узгодження з різними стилями мислення у проєктантів машин (технічних засобів), у студентів (курсантів), які вдосконалюють свої знання, розв'язують певні нетривіальні інформаційно-концептуальні чи проєктно-експертні проблеми СЛМ. У всіх випадках виникають питання правильного вибору системи класифікації інженерно-психологічних та ергономічних вимог і рекомендацій (ЕВ), які мають бути відшукані та враховані в процесі проєктування ергономічних властивостей СЛМ, її інтегрального показника якості - *ергономічності* [4]. Цей показник має відбивати рівень пристосованості елементів СЛМ для створення певних зручностей, забезпечення ефективної чи надійної діяльності людини-оператора.

Можна виділити принаймні два основних методологічних підходи до обчислення кількісної величини ергономічності СЛМ. Чисто формально, ергономічність може бути кількісно оцінена ступенем відповідності елементів СЛМ наявній системі ЕВ [1-4], наприклад, за допомогою простого, чи статистично "зваженого" підрахунку співвідношення кількості ЕВ, які дотримані в процесі проєктування (експертизи), до всієї вже відомої (за нормативно-технічними документами) множини ЕВ. Такий методологічний підхід можна назвати "нормативно-вимогливим", або *"імперативним"*. Методично він забезпечується пошуком в базі фактографічних даних з ергономічних (інженерно-психологічних) вимог і рекомендацій (БЕВ) [1-4]. Доцільно також орієнтуватись на використання найбільш ергономічних та найпоширеніших інтерфейсів "оператор-ПК", організованих на найпопулярнішому операційному середовищі: MS DOS, Windows 95, тощо. Новіші версії використовуваних операційних систем, чи людино-комп'ютерних інтерфейсів, слід визнавати достатньо ергономічними лише в міру того, наскільки вони можуть "емулювати" (моделювати) всі найдосконаліші опції (можливості) попередніх версій. Це відповідатиме ергономічному принципу *"еволюційованості"* БЕВ.

В антропоцентричному аспекті, ергономічність зумовлена такими властивостями СЛМ, як функціональна комфортність, керованість, обслуговуваність, освоєваність, заселюваність [5-6]. Тоді ергономічність може бути розкладена на її "діяльнісні" компоненти-атрибути $\{[3,5,6]\}$, які мають відносно "аддитивний" характер, тобто такий, що припускає їх взаємодоповнення у інтегральній кількісній оцінці СЛМ:

- керованість;

- *обслуговуваність*;

- *освоюваність*;

- *заселюваність*.

Такий методологічний підхід може бути названий "*атрибутивним*".

Атрибутивні компоненти безпосередніше враховують властивості головної ланки СЛМ - "людини-оператора", краще забезпечують реалізацію логічної послідовності: факторів "*властивості людини - ергономічні вимоги - ергономічні властивості системи - ефективність системи*". Такий підхід природніше відбиває забезпеченість якості праці, зручності експлуатації та обслуговування техніки, скорочення термінів її освоєння, поліпшення умов праці, підтримання високої працездатності людини, збереження її здоров'я.

Під *керованістю* розуміють такий розподіл функцій між людиною та машиною, який забезпечує в їх взаємодії провідну роль людини, завдячуючи здатності людини до випереджувальних дій і виключення з обміну таких сигналів і команд, які дезорганізують функціонування техніки чи людини.

Система ергономічних властивостей СЛМ має забезпечувати оператору можливість передбачення напрямів розвитку керованого функціонування технічного засобу [3]. Отже керованість передбачає правильне формування інформаційно-концептуальної моделі у людини-оператора щодо функціонування проєктованої СЛМ. Швидкість перебігу процесів у технічній системі вимагає від оператора точності витримування параметрів її функціонування, своєчасності інформації, як отриманої від машини, так і введеної в машину. Проте остаточне прийняття рішення системою завжди залежатиме від здатності людини до керування системою.

Обслуговуваність - це просторова доступність регульованих і замінюваних елементів, таке їх розміщення, яке забезпечує раціональні дії персоналу при монтажі, транспортуванні і ремонті СЛМ. Обладнання, що має дуже високі функціональні характеристики, при недостатньо втіленому атрибуті обслуговуваності потребує значних витрат робочої сили при експлуатації машини, через невідале розміщення вузлів машин. Подібні прорахунки можуть призвести навіть до псування техніки, відмови персоналу від роботи з нею, до фатальних помилок СЛМ..

Освоюваність - це втілена в СЛМ можливість для оператора швидко оволодівати знаннями, вміннями і навичками керування та обслуговування СЛМ, яка забезпечується об'єктивністю і організованістю інструктивної інформації та адаптації СЛМ до мінімально допустимої фізичної, психологічної, освітньої підготовки персоналу. Програмування, електроніка, інструкції з експлуатації часто не орієнтовані на існуючий рівень знань персоналу, не враховують психологічні труднощі, пов'язані з новизною технологічного процесу.

Під *заселюваністю* розуміють ступінь відповідності умов праці людини біологічно оптимальним параметрам робочого середовища, що виключає надлишкову витрату робочої сили і є безпечне для її психологічного стану, фізичного здоров'я, нормального розвитку. Заселюваність СЛМ визначають не лише фізичні фактори зовнішнього середовища (температура, шум, загазованість), а й психофізіологічні (пропорційність інтенсивності інформації щодо можливостей аналізаторів людини), психологічні (міжособистісні стосунки згуртованість колективу), антропометричні фактори (робота в обмеженому, замкнутому просторі, у незручній позі).

ERGVLAS	B11'1	BEV
---------	-------	-----

ERGVLAS	Структура ергономічних властивостей та показників техніки в банку ергономічних вимог і рекомендацій (БЕВ) [BEV]
---------	---

**Структурна схема
ергономічних властивостей та показників техніки**

Цілісна ергономічна характеристика

ЕРГОНОМІЧНІСТЬ ТЕХНІКИ

Ергономічні властивості

Керованість	Обслуговуваність	Освоюваність	Заселюваність
<i>Комплексні показники</i>			
Відповідність розподілу функцій між людиною (групою людей) та технікою оптимальній структурі їхньої взаємодії при досягненні поставлених цілей	Відповідність конструкції технічного об'єкту (або окремих його елементів) оптимальній психофізіологічній структурі діяльності по його експлуатації, обслуговуванню та ремонту	Закладні в техніці можливості найшвидшого її освоєння (придбання потрібних знань, умінь та навичок технікою, до рівня розвитку професійно значущих психофізіологічних та психологічних функцій людини	Відповідність умов функціонування техніки біологічно оптимальним параметрам робочого середовища, що забезпечують людині нормальний розвиток, гарне здоров'я та високу працездатність
Відповідність конструкції Технічного об'єкту (або Окремих його елементів) та організації робочого місця оптимальній психофізіологічній структурі діяльності по його керуванню		Вимоги, що завдаються технікою, до характеру та ступеня групової взаємодії, при її керуванні	Можливість зменшення або ліквідації шкідливих для природного середовища умов функціонування техніки
Відповідність вимог, що Задаються технікою до Якості діяльності по керуванню, оптимальним Точносним, швидкісним та надійносним можливостям людини			
Відповідність ритмів Трудових процесів, що задаються технікою, оптимальній часовій структурі дій працюючих			

Атрибутивні компоненти ергономічності представлені на відеограмі екрану БЕВ (табл. 1) як складові елементи верхнього рівня її інформаційно-логічної структури. згідно до класичних визначень [5,6]. Так само, як і в попередніх роботах [1-2], тут на всіх відеограмах файлів застосовано принцип *мнемонічної виразності аббревіатур* для виділення семантично найважливіших інформаційно-пошукових фрагментів текстової інформації. Підбаза атрибутів БЕВ дозволяє проектувальною оцінити досягнутий рівень ергономічності СЛМ за атрибутивним, діяльнісним вектором, тоді як підбаза імперативів БЕВ є інструментом безпосереднього проектування часово-просторових характеристик СЛМ. Підбаза атрибутів дозволяє безпосередніше обирати оптимальний варіант співвідношень людського фактору стосовно технічних параметрів СЛМ, розв'язувати часто виникаючі між ними специфічні суперечності. Верхній рівень підбази атрибутів БЕВ представлено в табл. 1.

Імперативний підхід до оцінюваного рівня ергономічності може бути реалізовано за допомогою інформаційного пошуку в БЕВ релевантної множини ЕВ, які мають бути враховані при проектуванні СЛМ. Верхній файл ERG ієрархічної структури БЕВ, представленої в табл. 2 у вигляді відеограми БЕВ, яка виводиться на екран дисплею за допомогою програми SHOWB.EXE, розробленої нами [1,2] для інформаційного пошуку в операційному середовищі MS DOS, або в моделі її емуляції для Windows'95.

Таблиця 2

ERG	Розділи пам'яті магнітних носіїв інформації	Верхній рівень ієрархії файлів бази психологічних та ергономічних вимог і рекомендацій (ЕВ): - групи загальних ЕВ; - групи файлів інформаційно-програмного забезпечення
SYS	BD11'2	Організація системи "людина-машина" (СЛМ)
DIJ	BD11'3	Організація діяльності в СЛМ
TEH	BD11'4	Технічні засоби діяльності в СЛМ
UMO	B15'4	Умови діяльності (заселюваність): вимоги до організації умов діяльності людини-оператора в СЛМ та в зовнішньому середовищі СЛМ
RBZ	BD11'5	Формування та підтримка роботоздатності та працездатності операторів в СЛМ
EST	B15'5	Естетика СЛМ: довідкові дані про техніко-естетичні властивості та вимоги до технічних характеристик СЛМ та окремих частин СЛМ
BEZ		Вимоги по техніці безпеки на робочому місці
ANT	B14'7	Антропометрія: довідкові дані та атласи антропометричних параметрів різних груп населення та категорій операторів
BMH	B15'1	Біомеханічні характеристики і параметри
TZR	B14'5	Тезаурус: застосовувані основні поняття та вирази
BIB	B14'6	Бібліографія: посилання в БЕВ на літературні та документальні джерела

Процедури : програми та методи ергономічного
забезпечення проєктування, ергономічних і
психологічних досліджень людини-оператора та
оцінювання рівня ергономічності СЛМ
(ГОСТ 20-39-108-85)....

Періоджерела, автори, та дати поновлення файла ERG

На цій відеограмі (табл. 2) рівень основного поля УМО (умови діяльності або заселованість) відділено від нижчерозташованих рівнів (починаючи з рівня RBZ) пунктирною лінією, щоб позначити межу ЕВ, систематизованих за попередньою нормативною класифікацією, та - за пізнішим нормативним документом [6], який не включає до розгляду групу загальних ЕВ щодо умов діяльності УМО (заселованість) як класифікаційну категорію. Проте для вирішення деяких ергономічних задач заселованості СЛМ слід вважати доцільним залишити цю групу ЕВ у складі БЕВ, вказавши відповідні періоджерела (табл.2).

Якщо на відеограмі дисплею, згідно з табл. 2, дедалі за допомогою керованої підсвіченої строки (КПС) програми SHOWB.EXE викликати ("ініціювати") якийсь з полей даних цієї таблиці, наприклад, поле "ТЕН" (яке найбільш часто вживане при ергономічному проєктуванні), то на екран монітора ПК виведеться відповідна таблиця наступного, за глибиною класифікації, файла даних ТЕН (Табл. 3). У цьому файлі даних ТЕН (так само, як і в інших нижчерозташованих файлах) в полі зверху-праворуч показане розміщення та абревіатура вищерозташованого, за ієрархією, файла даних, який виконує функцію т.з. "зворотнього пошуку" в середині БЕВ. Таке зворотнє посилання потрібне як одна з найважливіших опцій для вирішення задач інформаційного пошуку при автоматизованому проєктуванні, під час формування ергономічних властивостей СЛМ. Воно використовується також для налагоджувальних, перебудовувальних чи контролюючих робіт при подальшому розширенні та поглибленні структури БЕВ. Якщо з за допомогою КПС розкривати й далі будь-який з підрівнів цього файлу, чи якогось з наступних, "нижчерозташованих" за ієрархією, то поступово поглиблюється розкриття дедуктивно визначальних сутностей розшукуваної фактографічної інформації, поки не буде цілком задоволено інформаційну потребу користувача БЕВ.

Таблиця 3

ТЕН	BD11'4	B11'1VERG
ТЕН	Технічні засоби діяльності людини (людини-оператора) в системі "людина-технічний засіб", або "людина-машина" (СЛМ)	
ТЕНОР	BD11'4	Технічні засоби діяльності людини-оператора
AIS	BD12'4	Автоматизовані інформаційні системи
ROBOT	BD12'5	Роботизовані виробничі системи
DVMASH	BD12'6	Двигуни машин
TRANSAM	BD11'6	Транспортні засоби та самохідні машини
BUDIVTH	BD12'3	Будівельна техніка
TRASILG	BD11'7	Трактори та сільгосптехніка
KULPOBU	BD12'7	Предмети культурно-побутового призначення
	B94; S1, S2, D2	

Головним результатом даного дослідження є розробка можливості створення "альтернативної" інформаційно-пошукової системи, котра спиралася б на "атрибутивну" методологію розрахунку досягнутого рівня ергономічності.

Рекомендації щодо використання результатів роботи:

1) створити міжгалузеву автоматизовану систему збору, фактографування та аналізу інформації для ергономічного проектування, яка потребуватиме ще засобів для подальшого всебічного узгодження ергономічних характеристик всіх компонентів СЛІМ (проблема сумісності компонентів);

2) створити методологію розвитку і вдосконалення ергономічних та інженерно-психологічних знань та ергономічного стилю мислення у студентів та курсантів вищих навчальних закладів України.

Можна сподіватись, що подальший розвиток БЕВ дозволить :

1) підвищити задовольняльність працею у проєктантів ергономічності різних СЛІМ та окремих технічних об'єктів;

2) забезпечити конкурентоспроможність новостворюваної вітчизняної продукції.

Література:

1. Трофімов Ю.Л., Семенов Є.О. Концепція методичного забезпечення спецпрактикуму з інженерної психології та ергономіки: 1. Інформаційна база даних / Вісник Київського університету, 1999 (у друку).
2. Трофімов Ю.Л., Семенов Е.А. Методологические аспекты построения банка эргономических данных для САПР. Ч.1. Информационно-справочная система (ИСС) //Кибернетика и вычислительная техника, 1998, Вып. 121, с. 39-46.
3. Эргономика в определениях /ВНИИТЭ. Сер. "Методические материалы".- М.: ВНИИТЭ, 1980.- 136 с.
4. ДСТУ 2429-94. Система "людина-машина". Ергономічні та техніко-естетичні вимоги. Терміни та визначення /Видання офіційне.- К.: Держстандарт України, 1994.- 36 с.
5. Эргономика : принципы и рекомендации. Методическое руководство.- М.: ВНИИТЭ, 1981.- 276 с.
6. ГОСТ 20.39.108-85. Комплексная система общих технических требований. Требования по эргономике, обитаемости и технической эстетике. Номенклатура и порядок выбора.- М.: Изд-во стандартов, 1986.- 18 с.

А.Б. Федоренко, Киев

ДИНАМИКА ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ В ГРУППОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Ценностная проблематика традиционно имеет много аспектов рассмотрения: усвоение ценностей в процессе социализации, как система установок индивида для восприятия ситуации и выбора образа действий, ценности как детерминанты принятых решений, ценности как социальные регуляторы поведения, как интегральная характеристика системы внутригрупповых связей, оценок, установок и позиций членов группы и др.

Учитывая кризис в современном обществе, который коснулся многих социальных институтов, обеспечивавших регуляцию формирования ценностных ориентаций молодежи, изучение направленности личности современного юношества вызывает особый интерес. Еще большую актуальность исследования ценностных ориентаций

приобретают при изучении курсантских групп военизированного ВУЗа органов внутренних дел, учитывая тот факт, что сознание курсантов формировалось уже вне воздействия существовавших ранее идеологических структур, а также высокими требованиями, которые предъявляет общество к специалистам в области правопорядка. Необходимость таких исследований определяется также тем, что ценностные ориентации личности являются ее основным структурным компонентом, характеризуют направленность и содержание социальной активности личности, определяют особенности и характер её отношений с окружающей действительностью (Б.Г.Ананьев, А.Г.Здравомыслов, М.И.Бобнева, В.А.Ядов, М.Рокич, Г.Олпорт и др.). Вместе с тем, ценностные ориентации - психологический механизм, с помощью которого формируются особенности и характер отношений личности (Б.С.Круглов, В.А.Ядов).

Настоящая статья посвящена представлению некоторых результатов двухлетнего исследования ценностных ориентаций, их динамики, взаимосвязи с социометрическим статусом и смысло-

жизненными ориентациями в курсантских группах военизированного высшего учебного заведения. Под ценностной ориентацией мы понимаем определенную иерархически организованную структуру, способ дифференциации индивидом объектов по их значимости, определяющей направленность личности и являющейся основанием для оценки действительности.

Наши исследования проводились в 1997-98 г.г. в Харьковском университете МВД с курсантами первого и второго курсов, обучающихся на факультете общественной безопасности. Численность выборки составила: в 1997 и в 1998 годах по 71 человеку (юноши в возрасте от 17 до 21 года).

Анализируя данные исследований, представленные в работах Л.И.Божович [1], В.В.Шпалинского [2], Р.Л.Кричевского [3, стр. 134-138], литературу по этой проблематике [напр. 4, стр. 248] следует отметить, что направленность личности, ее психологические особенности, иерархия ценностей связаны как с высоким, так и с низким социометрическим статусом в группе.

Поэтому целью данного исследования выступало изучение выраженности и характера изменений ценностных ориентаций в совместной учебной деятельности курсантов на протяжении обучения на первом и втором курсах.

Перед началом наших исследований, учитывая специфику обучения курсантов (ограниченность социальных контактов в связи с казарменным положением на первом курсе, жесткая регламентация уставных отношений, наличие других неблагоприятных социально-психологических факторов) было выдвинуто ряд предположений:

- иерархии ценностных ориентаций курсантов различных социометрических групп имеют различную направленность;
- имеются различия в динамике ценностей у курсантов различных социометрических групп;
- имеется зависимость между смысло-жизненными и ценностными ориентациями.

Для проверки наших предположений, определения значимости различных ценностных ориентаций при формировании социометрического статуса в исследуемых группах были использованы следующие методики:

- социометрия (ролевой, функциональный и перцептивный критерии выборов);
- изучение ценностных ориентаций М.Рокича (адаптированная А.Гопштаусом, А.А.Семеновым, В.А.Ядовым);

- тест смысложизненных ориентаций Д.А.Леонтьева.

Обработка результатов социометрического исследования выявила наличие ярко выраженных полярных статусных категорий, что характерно для большинства закрытых учебно-воспитательных учреждений. Так, разность в количестве полученных выборов между курсантами с высоким и низким статусом и лицами, занимающим среднее положение в статусной иерархии, составляет более 30 и 20 соответственно. В дальнейших исследованиях сравнивались в основном показатели полярных социометрических категорий. Ценностные ориентации являются иерархизированной системой ценностей, среди которых выделяют терминальные ценности (ценности - цели) и инструментальные ценности (ценности - средства) (В.А.Ядов, В.Брожик, М.Рокич и др.). Терминальные ценности - это значимые для человека цели его жизнедеятельности, которые различаются по временной перспективе. Жизненные цели могут определять и средства их реализации, т.е. инструментальные ценности, выступающие в большинстве случаев как орудия, средства, с помощью которых только возможно достичь поставленных целей.

Иерархии терминальных и инструментальных ценностей курсантов первого курса мы уже представляли ранее [5, стр. 68-69]. Иерархии ценностей высокостатусных и низкостатусных курсантов имеют отличие как между собой, так и в сравнении с иерархией ценностей группы. В таблице 1 представлены терминальные и инструментальные ценности, имеющие высокую значимость курсантов с различным социометрическим статусом.

Таблица 1.

Иерархии терминальных ценностей
лиц с разным социометрическим статусом

Лица с высоким статусом (В)	Лица с низким статусом (Н)
Терминальные ценности	
1. Здоровье	1. Здоровье
Наличие хороших и верных друзей	2. Материально обеспеченная жизнь
3. Любовь	3. Наличие хороших и верных друзей
4. Развитие (работа над собой)	4. Свобода (самостоятельность)
5. Уверенность в себе	5. Развлечения
6. Активная деятельная жизнь	6. Общественное признание
Инструментальные ценности	
Образованность (высокая общая культура)	1. Самоконтроль
Твердая воля (умение настоять на своем)	2. Высокие запросы
3. Воспитанность	3. Аккуратность
Смелость в отстаивании своего мнения	4. Терпимость
Независимость (способность действовать самостоятельно)	5. Независимость
6. Жизнерадостность	6. Альтруизм

Мы провели корреляционный анализ иерархий ценностей курсантов полярных социометрических категорий между собой и групповыми показателями (Г). Результаты приведены в таблице 2.

Таблица 2.

Терминальные ценности				Инструментальные ценности			
	В	Н	Г		В	Н	Г
В	1	0,45	0,55	В	1	0,63	0,78
Н		1	0,28	Н		1	0,12
Г			1	Г			1

Сравнивая иерархии терминальных ценностей, представленных в таблице со среднегрупповыми показателями, можно отметить: иерархии ценностей высокостатусных курсантов больше совпадает со среднегрупповыми показателями, чем у низкостатусных курсантов.

Данные таблицы 1 показывают, что ценность «развитие» (работа над собой, постоянное духовное и физическое совершенствование), т.е. мотив личностного роста, выделяемый как значимый среди терминальных ценностей лицами с высоким социометрическим статусом определяет выбор ими среди инструментальных ценностей таких как «твердая воля», «независимость» (способность действовать самостоятельно), т.е. качеств, обеспечивающих целеустремленность.

Полноценность общения и оптимальность взаимодействия обеспечивают такие качества, как «жизнерадостность», «воспитанность» (чувство юмора, хорошие манеры), которые позволяют лицам с высоким социометрическим статусом занимать лидирующие позиции и быть принимаемыми остальными членами группы.

Включение ценностной ориентации «общественное признание» в число значимых лицами с низким социометрическим статусом и отсутствие этого пункта в первой шестерке у лиц с высоким социометрическим статусом указывает на неудовлетворенность первыми своим положением в группе.

Очевидно, в связи с этим первое место среди инструментальных ценностей у них занимает ценность «самоконтроль», т.е., стремление к контролю своего поведения, что по-видимому, обусловлено стремлением повысить свой статус в группе.

Проведенный нами кластерный анализ помог уточнить связь между терминальными и инструментальными ценностями. Так, курсанты с высоким социометрическим статусом («интересную работу») связывают с «честностью» и «жизнерадостностью», в то время как для курсантов с низким социометрическим статусом («интересная работа») связана с «аккуратностью» и «твердой волей», что может указывать на поверхностное восприятие будущей профессии. Для низкостатусных курсантов «эффективность в делах» ассоциируется с «материально обеспеченной жизнью», а желание иметь «хорошие и верных друзей» продиктовано «жизненной мудростью». Курсанты с высоким статусом в группе соотносят «наличие друзей» с «широтой взглядов», а «эффективность в делах» с «продуктивностью жизни».

Т.е., можно сделать заключение, что у курсантов с высоким статусом более выражена общественная направленность, направленность на общение, в то время как у курсантов с низким статусом преобладает направленность на себя, при этом ценности, попадающие в иерархии в число значимых имеют низкую социальную привлекательность. Таким образом, подтвердилось предположение о различной направленности иерархий ценностных ориентаций у курсантов полярных социометрических групп.

Нами была проведена методика Д.А.Леонтьева «Тест смысловых ориентаций» [6], которая позволяет определить общий показатель осмысленности жизни, некоторые конкретные смысло-жизненные ориентации и два аспекта локуса контроля. За исключением двух шкал, у курсантов с различным социометрическим статусом были отмечены примерно равные баллы. Более высокие баллы у курсантов с высоким социометрическим статусом по шкалам «Локус-контроль - Я»

(Я - хозяин жизни) и «Результативность жизни» отражают их более высокую оценку пройденного отрезка жизни, большую удовлетворенность её продуктивностью и осмысленностью, и соответствуют представлению о себе как о сильной личности, обладающей свободой выбора, что согласуется с данными социометрии и иерар-

хией ценностных ориентаций. В то же время следует отметить, что разница в баллах не достигает уровня достоверности различия.

Через год в тех же группах были повторены исследования (социометрия и методика М.Рокича).

Социометрические исследования подтвердили неизменность структуры группы (не отмечено снижения статуса ни у одного курсанта с высоким статусом, и лишь курсант, имевший до того низкий статус, незначительно его повысил).

Поскольку формирование ценностей опосредованно через складывающуюся структуру группы, было важно выяснить изменчивость иерархии ценностных ориентаций.

Выраженность изменений оценивалась по близости иерархий ценностных ориентаций (ранговая корреляция Спирмена) и по характеру этих изменений. Коэффициенты корреляции иерархий терминальных и инструментальных ценностей составили для группы: 0,9 и 0,81; для курсантов с высоким статусом: 0,82 и 0,61; для курсантов с низким статусом: 0,86 и 0,67 соответственно. Коэффициенты корреляции ценностей различных социометрических категорий между собой и групповыми показателями представлены в таблице 3.

Таблица 3.

Терминальные ценности				Инструментальные ценности			
	В	Н	Г		В	Н	Г
В	1	0,75	0,77	В	1	0,53	0,47
Н		1	0,89	Н		1	0,65
Г			1	Г			1

Сравнивая данные таблиц 2 и 3, можно отметить, что на втором курсе иерархии ценностных ориентаций курсантов с низким социометрическим статусом стали более близкими к групповым показателям, чем у высокостатусных курсантов.

Изменилась направленность ценностей группы в сторону профессиональной деятельности (в число ценностей с высокой значимостью вошли «интересная работа», «активная деятельная жизнь», «честность»), однако настораживает низкая значимость в иерархии ценностей группы таких качеств как «терпимость к взглядам и мнениям других», «чуткость» и «альтруизм».

Неожиданный результат корреляционного анализа можно объяснить сложившимися взаимосвязями между ценностями у полярных социометрических категорий, которые вскрыл кластерный анализ. Так, «наличие хороших и верных друзей» у курсантов с низким статусом связано с «материально обеспеченной жизнью», а «жизненная мудрость» - с «самоконтролем» и «исполнительностью». В то же время у курсантов с высоким статусом наличие друзей должно являться следствием «жизнерадостности» и «активной деятельной жизни», а «счастливая семейная жизнь» - «эффективность в делах». Оценивая эти данные можно сказать, что курсантов с высоким социометрическим статусом выделяет более высокая нравственность и мораль с точки зрения общечеловеческих ценностей. Т.е., с одной стороны межличностные отношения в исследованных группах в меньшей степени опосредованы содержанием и ценностями социальной деятельности, чем эмоциональным доверительным компонентом (курсанты с высоким социометрическим статусом получили подавляющее большинство выборов на вопрос: «С кем бы Вы могли поделиться своими мыслями и планами?»).

Подводя итоги, можно отметить, что после двух лет совместной деятельности (учёбы) группы курсантов имеют характеристики «диффузной группы», т.е. влияние

групи на Я - образ нельзя считать очень сильным, направленность ценностей меняется с ориентации на общение и на себя к ориентации на дело и профессиональную деятельность. Для повышения сплоченности группы, создания благоприятных условий для развития личности и становления специалиста необходимо при планировании и проведении психолого-педагогических мероприятий больше внимания уделять эмоциональной компоненте сплоченности. Продолжение исследований видится как в плане изучения динамики ценностей ориентаций, так и в выявлении взаимосвязи этой динамики с самооценкой, самоотношением и уровнем притязаний, что позволит уточнить механизмы формирования личности.

Литература:

1. Изучение мотивации поведения детей и подростков /Под ред. Л.И.Божович. М., 1972.
2. Шпалдинский В.В. Экспериментальное-психологическое исследование групповой сплоченности: Автореф. канд. дисс. М, 1973.
3. Кричевский Р.Л. Механизм детерминации статуса личности в социальной группе. // Проблемы формирования ценностных ориентаций и активности личности в ее онтогенезе: Межвуз сб. науч. трудов - М.: МГПИ, 1987.
4. Социальная психология личности /Под ред. М.И.Бобневой, Е.В.Шороховой. М.: Наука, 1979.
5. Федоренко А.Б. Ценностные ориентации студентов Университета МВД и Национальной юридической академии. // Персонал, 1998, № 1.
6. Леонтьев Д.А. Тест смысловых ориентаций. М.: Смысл, 1992.

В.М. Фомічова, Київ

АТРАКЦІЯ ЯК СОЦІАЛЬНА УСТАНОВКА

Аналіз атракції як аттитюда (соціальної установки) підготовлений самим історичним розвитком її експериментального вивчення. Це добре простежується у практиці вимірювання атракції, де, незважаючи на різноманітність визначень, для них характерні спільні риси. Це, насамперед, те, що більшість дослідників вимірюють атракцію як аттитюд на іншу людину. Таким чином, уявлення про атракцію як про аттитюд імпліцитно закладене в більшості праць, присвячених цьому феномену. Перед аналізом специфіки атракції, необхідно звернутися до аналізу самого аттитюда як соціальної установки.

Базисні характеристики категорії установки дає Д.Н.Узнадзе, який розглядає установку як відношення потреби до ситуації, що визначає весь функціональний статус особистості на цю мить. Установка процесуальна і має фазовий характер.

Для розуміння поведінки особистості особливо плідним виявилось сформульоване Д.Н.Узнадзе [6] поняття фіксованої установки, яка формується в результаті чисельних повторювань. З точки зору Надірашвілі Ш.А., фіксована установка є тотожна поняттю аттитюда [4].

Специфічною властивістю фіксованої установки є її біполярний характер, що проявляється в диференційованому (позитивному чи негативному) ставленні до соціальних об'єктів. Фіксовані соціальні установки є усвідомленим ставленням особистості до соціальних об'єктів. Внаслідок того, що для кожної особистості характерна наявність загальної установки, фіксовану установку можна співставити з індивідуальним типом поведінки, тобто для кожної людини властивий особистий засіб організації взаємозв'язку з конкретними об'єктами. Таким чином, побудованні

на основі соціальних фіксованих установок міжособистісні відношення у разі зміни ситуації, проявляються різноманітним чином.

Кожна фіксована установка на функціональному рівні розв'язує певні завдання життєдіяльності суб'єкта. Отже, кожна фіксована соціальна установка є не просто фіксацією наявності чи відсутності зв'язку, не тільки тенденцією зближення чи віддалення від об'єкта, а запрограмованою у просторово-часовій організації суб'єкта готовністю до цілеспрямованого розв'язання завдань.

У зарубіжній психології, в теорії аттитюдів, незважаючи на велику різноманітність окремих визначень, переважало уявлення про аттитоди, як про внутрішню готовність діяти певним чином по відношенню до об'єкта. Це означало прояв прагнення до об'єкту чи до його уникнення. Прояв байдужості визначався як наявність особливого ставлення, чи відсутність ставлення загалом або як амбівалентність (різнонаправленість) тенденції ставлення до об'єкта. Незважаючи на різноманітність підходів до трактовки поняття аттитуду, узагальнюючи більшість з них, можна виділити наступні п'ять аспектів цього поняття: стан свідомості та нервової системи, вияв готовності реакції на оточуюче середовище, організація цієї готовності, її зв'язок з попереднім досвідом та той факт, що вона здійснює спрямовуючий та динамічний вплив на поведінку. По кожному з цих аспектів у теорії аттитудів існують серйозні розбіжності. Принаймні, продовжується почата у 40-х роках дискусія про трьохкомпонентну структуру аттитуду, яка запропонована Смітом: емотивної, когнітивної та конативної [9]. Автори, які притримуються розуміння аттитуду як емоційної схильності, виділяють такі параметри, як спрямованість та інтенсивність, в той час як дослідники, які розглядають аттитуд як поведінкову готовність, відзначають те, що компонентами аттитуду є об'єктивність та ситуативність, і концентрують свою увагу на аналізі поведінкових планів. Прихильники когнітивного напрямку вважають важливими такі параметри, як численність когнітивних елементів та їх ієрархічність, інформаційний зміст та часова перспектива, спрямовання до центру чи периферії "особистісного" ядра, здатність до прийняття нових когнітивних елементів або їх замкненість.

У цілому треба відзначити, що спроби розв'язати протиріччя між аттитудом та поведінкою робилися або за рахунок формування концепції багатомірного аттитуду, тобто через взаємозв'язок афективних, когнітивних та конативних компонентів, або за рахунок уявлень про те, що поведінка повинна пояснюватися не на підґрунті значущого аттитуду, а всієї сукупності аттитудів, які прямо чи опосередковано діють у стосунках.

Дослідження динаміки аттитуду проводилися в межах теорій когнітивної відповідності, де причиною зміни відношень є неможливість існування когнітивної структури у незбалансованому, дизгармонійному вигляді.

У теорії структурного балансу важливою детермінантою поведінки є прагнення людини до упорядкованого та зв'язного розуміння його відношення до світу. Ф.Хайдер вважає, що відношення людини до людини не зазнає змін, якщо вони існують у збалансованій структурі; будь-який дисонанс викликає напруту та пошуки відновлення відношень, чи його змінюють таким чином, щоб знову виник баланс. Критеріями зміни відношень є відношення оцінки і відношення належності (кохаю - не кохаю, підходить - не підходить). Якщо ці відношення позитивні, то модель взаємовідносин збалансована і причин для зміни відношень немає.

Теорія когнітивного дисонансу Л.Фестингера розглядає проблему динаміки відношень, ґрунтуючись на наступних постулатах: 1) у відношеннях може виникнути

дисонанс; 2) існування дисонансу викликає певні дії, спрямовані на його зменшення; 3) це прагнення виявляється або в зміні поведінки або в перебудові відношення до інформації, яка викликала дисонанс. У теорії когнітивного дисонансу динаміка відношень розглядається як процес, котрий виникає внаслідок необхідності встановлення консонансу, але сутність самого процесу зміни не аналізується.

На відміну від попередніх теорій, теорія конгруентності Ч.Осгуда і П. Таненбаума робить спробу передбачити зміну відношення, яке відбудеться в особистості під впливом прагнення встановити відповідність всередині її когнітивної структури. Ч.Осгуд розробив свою методику семантичного диференціалу, за допомогою якої він встановлює напрямок зміни відношень та його інтенсивність. Він зробив два припущення, які дозволяють прогнозувати результати дисбалансних станів: виникнення дисбалансу залежить не тільки від знаку відношення, а й від його інтенсивності. Встановлення балансу може проходити не тільки за рахунок зміни знака, а й за рахунок зміни його інтенсивності.

Отже, однієї з важливих ознак аттитюда є його інтенсивність позитивного або негативного афекту стосовно будь-якого об'єкту. Таким чином соціальна установка є узагальненою оцінкою особистості власного почуття схильності або несхильності до конкретного об'єкта. Інакше кажучи, аттитюд - це міра почуття (афекту), який викликаний конкретним класом об'єктів.

Як вже було сказано, в структурі аттитюда виокремлюють когнітивний (пізнавальний), афективний (емоційний) та поведінковий (конативний) компоненти. Таким чином, соціальна установка розглядається одночасно як знання суб'єкта про предмет його відношення, як емоційна оцінка та певний намір - програма дії щодо конкретного об'єкта. Якщо характеризувати аттитюд через співвідношення цих трьох компонентів, то аналізуючи його другий компонент - емоційну оцінку - ми повинні звернутися до феномена атракції, в структурі якої, в свою чергу, теж виділяють подібні компоненти: когнітивний, емотивний та конативний, які вже мають свої специфічні ознаки.

Аналізуючи атракцію через такі компоненти, Л.В.Гозман пише, що когнітивний компонент містить очікування альтруїстичних дій з боку об'єкта атракції, оцінка взаємин з цією людиною як найкращих з можливих. Афективний компонент містить загальну емоційну оцінку, яка на вербальному рівні виражається словами "присмний", "гарний". Конативний рівень характеризується схильністю до альтруїстичних дій по відношенню до об'єкта [3].

Таким чином, атракція є виявом почуття однієї людини до іншої. В той же час, атракція - це відношення до іншої людини і тому вона належить і до класу соціальних установок, і крім того, атракція - це оцінка людини (гарний, добрий, привабливий) і тому вона є компонентом міжособистісного сприймання. Афективний компонент, відіграє важливу роль в атракції, і це поєднує її з іншими аттитюдами. У чому ж полягає специфіка атракції порівняно з іншими аттитюдами?

Перш за все, у визначенні аттитюда не наводяться властивості його об'єкта - ним може бути будь-який реальний чи уявний об'єкт, будь-який аспект соціального життя чи елемент когнітивної структури. Проте, в силу різних причин, значною мірою - виходячи з потреб практики, в соціальній психології майже завжди вивчалися аттитюди тільки на великих групах людей, соціальних інститутах чи явищах суспільного життя. Аттитюди стосовно однієї конкретної людини вивчалися надто рідко, а в тих випадках, коли вони все ж таки розглядалися, об'єкти стосунків були максимально деіндивідуалізовані, їх "видові" властивості (наприклад, класова чи

національна приналежність політичного лідера) мали більше значення, ніж, скажімо, індивідуальні особливості, про які підслідні часто навіть не були поінформовані. Таким чином, специфічною особливістю атракції є то, що вона являє собою аттитуд стосовно окремого об'єкта, індивіда, на відміну від звичайних аттитудів стосовно деякого класу об'єктів. При аналізі атракції не можна забувати про те, що вона є окремим випадком в ряду емоційних явищ. Тут найбільш цікавим, з точки зору аналізу атракції як емоції, є запропонований В.К.Віллоном розподіл емоційних явищ на власне емоційне переживання та на зміст, який відображається [1]. До якого з цих двох компонентів ближче стоїть феномен атракції? Який з них, більшою мірою відображає її специфіку? Феноменологія атракції, де завжди є моменти оцінки, прогнозу, переконує в тому, що явище атракції може бути співвіднесене з тим, що В.К.Вілонас називає змістом, який відображається. Віднесення атракції саме до цього компоненту пов'язане ще й з тим, що атракція як емоція, є емоцією позитивною за знаком і, таким чином, як показує І.М.Палей та В.К.Гербачевський, об'єктивний (когнітивний) компонент у неї має більшу інформативність, ніж суб'єктивний (власне емоційне переживання). [5]. Тобто, атракція може вважатися когнітивним компонентом емоції. І специфіка її, порівнюючи з іншими емоціями, складається через її предмет - ним є інша людина. Таким чином, атракція є когнітивним компонентом емоції, яка своїм предметом має іншу людину. Якщо визначати атракцію як емоцію, то як це можна співвіднести з визначенням атракції як аттитуду?

Поняття емоції та аттитуду багато часу залишалися негов'язаними, якщо не враховувати констатації наявності так званого емоційного компоненту в структурі аттитуду. Це не раз відзначалося вітчизняними дослідниками, які робили критичний огляд зарубіжних досліджень з цієї проблеми: В.А.Ядов [8], П.Н.Шихиревим [7] та ін.

Аналіз, проведений В.С.Магуном показав, що пізнавальний та емоційний компоненти аттитуду відповідають пізнавальному (об'єктивному) та власне емоційному (суб'єктивному) компонентам емоції і, в цілому, ці два компоненти аналогічні емоції в її загальнопсихологічному розумінні [2]. У зв'язку з тим, що в дослідженнях атракції як аттитуду поведінковий компонент майже не розглядається, а йдеться про когнітивний компонент, то можна сказати, що, у В.С.Магуна між першим та другим визначенням протиріччя немає.

Таким чином, атракція може бути зображена через свою специфіку не тільки як компонент емоції, а й як ставлення до іншої людини, тобто вона належить і до класу соціальних установок або аттитудів. І з кожним з цих феноменів атракція співвідноситься як часткове та загальне.

Література:

1. Виллонас В.К. Психология эмоциональных явлений. М., 1976. 142с.
2. Магун В.С. Потребности и психология деятельности личности. Л., 1983. С.54.
3. Межличностное восприятие в группе. Под ред. Г.М.Андреевой и А.И.Донцова. М., 1981. С.215.
4. Надирашвили Ш.А. Понятие установки в общей и социальной психологии. Тбилиси, 1974. С.131.
5. Палей И.М., Гербачевский В.К. Проблемы личности в курсе психологии. Ленинград, 1972. - 30 с.
6. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки. Тбилиси, 1961. с.170
7. Шихирев П.Н. Исследования социальной установки в США. - Вопросы философии. 1973. №2. С. 159-166.
8. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности. // Методологические проблемы социальной психологии / Под ред. Е.В.Шороховой. Москва, 1975. С. 89-105.
9. Smith M.B. The personal setting of public opinion. - Public Opinion Quarterly, 1947, vol. 3. P. 517-523.

МОТИВИ ЗДІЙСНЕННЯ ТЕРРОРИСТИЧНИХ АКТИВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЗАХОПЛЕННЯМ ЗАРУЧНИКІВ ТА ЇХ ВРАХУВАННЯ ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ПІД ЧАС СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ

Останнім часом проблеми тероризму набули в нашому суспільстві особливу актуальність. Тероризм відображає культ насильстві сприяє його розвитку, даючи йому переваги перед правовими, соціальними методами вирішення конфліктів в суспільстві. Тероризм формує і посилює в суспільстві почуття страху, яке пригнічує в свою чергу позитивну активність особистості. Як і всяке діяння, спрямоване на спричинення смерті, і навіть в більшій мірі, ніж інші діяння такого типу, тероризм обезцінює людське життя. Необхідно відмітити, що тероризм може призвести і, як показує практика, реально приводить до згортання державних, юридичних, соціальних гарантій і свобод особистості, оскільки він викликає зі сторони держави контрміри, які не завжди узгоджуються з нормами правової держави.

Для правоохоронних органів особливу трудність являє собою такий вид діяльності терористів, як захоплення заручників, при їх звільненні в 60 % випадків гинуть люди.

Окремого обговорення заслуговує питання "повітряного" тероризму. "Повітряний" тероризм здійснюється угонщиками літаків шляхом захоплення заручників для вимагання грошей, зброї, наркотиків, вильоту в інші країни та ін. Терористичні дії здійснюються з різних мотивів: для отримання політичного притулку в інших країнах, для ухилення від кримінальної відповідальності за скоєні злочини, також з-за корисливих та інших особистісних понукань, тощо.

Проблеми тероризму, його мотиви, сучасні особливості, причини підвищення терористичної активності і задачі боротьби з проявами такого типу повинні досконало вивчатися науковцями, психологами, юристами, співробітниками оперативних підрозділів правоохоронних органів по лінії боротьби з тероризмом з метою розробки ефективних засобів протидії терористичному виклику та розробки соціально-правових та психологічних основ захищеності суспільства від тероризму як явища.

Розглядаючи питання про мотивацію (спонування, що викликають активність організму і визначають її направленість (1) чи, точніше, про безпосередні причини виникнення терористичних замахів, пов'язаних із захопленням заручників, то можна виділити чотири: По-перше, це причини психопатологічного характеру. Серед іноземних спеціалістів ведуться дискусії відносно того, хто переважає серед терористів - нормальні люди чи люди з психічними відхиленнями. Більшість дослідників схиляються все ж до першого.

По-друге, це мотиви самоствердження себе в своєму оточенні, перш за все в референтних групах, самоідентифікації, молодіжної романтики і героїки, надання своїй діяльності особливої значимості, подолання відчуження, конформізму, стандартизації, маргінальності, пресичення і т.п.

Такі мотиви звертання до тероризму особливо популярні серед молоді, що криються в високій ступені його морального виправдання на фоні кримінальної злочинності, яка являється також однією із наболілих проблем людства (2).

По-третє, можливі і корисливі мотиви, що заключаються в тому, що тероризм може диктуватися потребою отримання значних вигод для своєї соціальної, особливо

національної групи, чи для себе особисто. Така вигода може носити і чисто грошовий характер.

Де корисливі мотиви можуть випіснати ідейні чи переплітатися з ними. Крім того, когось просто наймають для здійснення терористичних дій.

По-четверте, тероризм часто являється результатом ідейного абсолютизму, "залізного" переконання в володінні єдиної, вищої, кінцевої істини, якій вони віддані, наприклад, корінній перебудові суспільства, унікальним рецептом "спасіння" свого народу, своєї нації чи навіть всього людства.

Приведена типологія далеко не ідеальна. Деякі її пункти можуть переплітатися. Так, "ідейний абсолютизм" може поєднуватися з корисливого зацікавленістю чи бути властивою особам з психічними відхиленнями.

Дослідження, що вивчали тероризм на повітряному транспорті, приводять слідуючі данні про мотивацію таких дій. Як показують приведені дослідження, то в 25 % випадків мала місце політична мотивація, в 25 % випадків - кримінальна, та корислива, 50 % досліджуваних "повітряних" терористів мали проблеми психологічного та побутового характеру.

З психологічної точки зору важливо не тільки виявити схильність людини до такої поведінки, але й підкреслити абсолютну його соціальну деструктивність, так як тероризм - це майже завжди шлях до саморуйнування носіїв протерористичної поведінки. Терорист (чи група терористів) завжди сліпа в постановці і здійсненні своїх цілей, навіть у випадку ретельної розробки власне терористичних дій.

Це принциповий момент. Один із важливіших параметрів такої сліпоти - розходження мотивів, коли мала гомогентна (етнічно, соціально, релігійно і т.п.) група нав'язує своюволю суспільству, яке гетерогентне, тобто відрізняється плюралізмом в постановці та здійсненні своїх цілей.

Розходження мотивів і цілей заключається також і в принциповій дистриктивності протерористичної поведінки. Терористи виражають свої цілі, виходячи із завищеної самооцінки своєї гомогентності, вважаючи себе "самими-самими" і тому роблять те, що інший не посміє.

Аналіз поширення терористичних замахів пов'язаних із захопленням заручників, порівняно нового виду терористичної активності для України, але добре вивченого на Заході явища показує, що його ріст приходить на перехідні етапи в житті суспільства, що характеризуються нестійкістю ситуації. Вважається, що тероризм повинен сприйматися і оцінюватися як загроза національній безпеці сучасного суспільства і держави.

Якщо ж проаналізувати випадки захоплення заручників на території СНГ за останні роки, то можна помітити, що особливу гостроту вони набувають в період соціальних конфліктів. Стан конфліктів суспільстві являється багато в чому провокуючим фактором терористичної поведінки.

Україна нині переживає початковий етап розвитку тероризму. Істотно, що сьогодні для його розвитку є всі об'єктивні передумови. І ця тенденція проглядається все більш виразно. Ось чому важливо не упустити із поля зору це страшне соціальне явище, не запізнитися з прийняттям принципових державних заходів.

Гострі соціальні конфлікти, перш за все перехідного періоду, супроводжуються підвищенням кількості кримінальних проявів. Як показали дослідження, в період гострого соціального конфлікту (збройні сутички на міжнародному ґрунті, конфліктірих політичних сил в зв'язку з боротьбою за владу чиїї утримання та ін.) на території СНГ відмічається збільшення кількості насильницьких злочинів пов'язаних із захопленням заручників у 1,5-2 рази.

При цьому значно зростає рівень латентності злочинів, знижується рівень притягнення до відповідальності за їх скоєння винних осіб. Статистична реєстрація цього факту обумовлює необхідність теоретичного осмислення та вивчення даного соціального феномену.

Підходячи до проблеми таким чином, ми можемо помітити, щомотиви терористичних актів, пов'язаних із захопленням заручників лежать не тільки в психологічних особливостях терористів, а й в політичних, економічних та інших соціальних відносинах. Тероризмом займаються люди (групи) не через свої психологічні аномалії, хоча останні, як уже відмічалось, можуть мати місце і їх наявність дає можливість глибше зрозуміти особистість терористів, особливо безпосередніх виконавців, скільки аномалій політичних, економічних, територіальних, ідеологічних, релігійних т.п. Захоплюючи заручників, руйнуючи людські життя, вбиваючи, терористи переслідують віддалені цілі, а самі вбивства заручників розглядаються ними як засіб досягнення поставлених цілей.

Для того, щоб співробітники оперативних підрозділів по лінії боротьби з тероризмом могли успішно здійснювати операції по звільненню заручників, яких захопили терористи, з психологічної точки зору, необхідно:

- Вирішити проблему оперативно-тактичної "діагностики" людей, схильних до тероризму. Це можуть бути самі різні люди – їх психологічний профіль повинен бути визначений досить точно. Опираючись на це, психологи, зможуть змодельовати особливості поведінки таких людей щоб співробітники оперативних підрозділів по лінії боротьби з тероризмом могли враховувати їх психологічні особливості під час операцій по звільненню заручників.
- Описати відносно точно психологічний портрет носія протерористичної поведінки.
- Розробити типові сценарії психологічного впливу на учасників терористичної дії в залежності від того, ким вони являються.

Розглядаючи більш детально вищезазначені питання, необхідно спочатку визначити психологічний профіль осіб, здатних до здійснення терористичних дій, чи тих, кого можуть використовувати керівники терористичних груп для подібної діяльності. Так як керівник терористичної групи і рядовий її учасник – різні психологічному плані особистості. Навряд чи рядовий член групи виношує певні чистолобиві політичні цілі, це скоріше атрибут керівника.

Займатися терористичною діяльністю можуть, і як показує практика, особи, що не змогли реалізувати себе в політичній сфері, але прагнуть влади і мають комплекс неповноцінності. З ними можуть з'єднуватися бандитські елементи, що вже пролили кров і здатні за гроші виконати різні замовлення терористичних організацій. Не рідкість і злочинці, які втекли з місця відбування покарання. Також, як відомо, особи з різними психічними аномаліями, що мають комплекс зверхності надіншими. Серед терористів зустрічаються і колишні спортсмени, що вийшли із великого спорту та члени різних маргінальних груп, хоча імовірність залучення останніх менше.

Можна виділити ряд особистісних якостей, які часто стають спонукальними мотивами ставання індивідів на шлях тероризму: надзвичайна зосередженість на захисті свого "Я" шляхом проєкції з постійною агресивно-оборонною готовністю, недостатня особистісна ідентичність, низька самооцінка, елементи розчеплення особистості; сильна потреба в приєднанні до групи, тобто груповій ідентифікації чи приналежності; переживання великої міри соціальної несправедливості зі схильністю проєцювати на суспільство причини своїх невдач; соціальна ізоляваність і відчуження, відчуття знаходження на узбіччі суспільства та втрата життєвої перспективи. При цьому не можна сказати, що приведений набір особистісних якостей

являється якимось узагальненим психологічним профілем особистості терориста. Важливе значення, як уже зазначалось, в ряді випадків мають політико-ідеологічні, кримінальні та ін. мотиви вступання в терористичну групу. Але вони частіше являються формою раціоналізації більш глибоких особистісних мотивів – намагання укріплення особистісної ідентичності і, що особливо важливо, потреби належності до групи.

Терористична група в психологічному розумінні знімає у індивіда неповноту і розщеплюваність психосоціальної ідентичності. Вона стає для нього стабілізуючою психологічною основою, дозволяє відчувати себе цілісною особистістю, важливим компонентом його самосвідомості і знаходження сенсу життя, могутнім механізмом духовної, ціннісної і поведінкової стереотипізації.

Своєчасне вивчення такого контингенту дозволить приймати превентивні міри по недопусканню здійснення терористичних дій, пов'язаних із захопленням заручників. Кожна із названих категорій терористів має свої специфічні моральні і психологічні характеристики.

Знаючи контингент терористів, можна припустити, що особи із числа маргінальні, злочинців, що втікають з місця відбуття покарання та особи із психічними відхиленнями, а також закомплексовані (як неповноцінністю, так і "супермени") будуть діяти переважно самотійно.

Напроти, кадри терористів із числа бандитських елементів, що пройшли школу найманства в "гарячих точках", будуть діяти, організовуючись в терористичні групи.

Необхідно відзначити, що діяльність осіб, схильних до терористичної діяльності стимулюється засобами масової інформації, що розкривають не тільки способи та засоби, що використовуються в терористичних діях, але й популяризують самих терористів.

Розглядаючи психологічний портрет носія терористичної поведінки, потрібно визначити, хто являється терористом. Згідно Міжнародній Конвенції по боротьбі з захопленням заручників, злочин захоплення заручників здійснює "будь-яка особа, яка захоплює чи утримує іншу особу і погрожує вбити, нанести пошкодження, чи продовжує утримувати іншу особу (тут і надалі буде називатись "заручник") для того, щоб змусити третю сторону, а саме державу, міжурядову організацію, будь-яку фізичну чи юридичну особу чи групу осіб - здійснити чи утриматися від здійснення будь-якого акту в якості прямої чи опосередкованої умовизвільнення заручника" (3).

Як показують дослідження, не дивлячись на наявність певної кількості загальних психологічних характеристик, говорити про існування єдиного терористичного комплексу немає підстав.

Якщо проаналізувати психологічні особливості терористів, що здійснювали терористичні дії, пов'язані із захопленням заручників, то можна виділити як мінімум два яскраво виражені психологічні типи, що часто зустрічаються серед терористів: перші відрізняються високим інтелектом, впевненістю в собі, високою самооцінкою, прагненням до самоствердження, другі - невпевнені в собі, безталанні, із слабким "Я" і низькою самооцінкою. Але як для першої категорії, так і для другої характерна висока агресивність, постійна готовність захистити своє "Я", намагання самоствердитися, надмірне захоплення собою, незначна увага до почуттів і бажань інших людей, фанатизм.

Якщо розглядати більш детально першу категорію терористів, ми помітимо, що деякі з них керуються своїми переконаннями (релігійними, ідеологічними, політичними) і щиро вважають, що їх дії, незалежно від конкретних результатів, корисні для суспільства чи їх соціальної групи. Це люди, у яких сфера свідомості вкрай

звужена тими чи іншими доктринами і їм також підпорядкована їх емоційна сфера. Тому вони виявляються здатними здійснити все, що завгодно. На політичній мові - це фанати, психологічні - психопати.

Терористи, яких ми умовно віднесли до другої категорії, можуть мати почуття фрустрації, породжене неможливістю для людини з деяких причин досягнути життєво важливих для неї цілей, що породило тенденцію до агресивних дій. Свідомість у цьому випадку може зіграти роль інструменту раціоналізації цих дій, тобто в підборі тих чи інших приводів для виправдання своїх діянь.

Здійснюючи терористичні дії, його виконавець переступає через певну межу (порушує закон), а це потребує включення відповідних механізмів психологічного захисту та самовиправдання. Знання цих механізмів дозволяє зрозуміти мотивацію терористів. Досить часто вони вважають свої дії вимушеними, оскільки інші засоби не дозволили їм досягнути поставлених цілей. Терорист виправдовується тим, що до таких дій його нібито спонукало порушення в суспільстві справедливості чи нездійснення якихось його прав. В даний час тероризм все більше набуває націоналістичного забарвлення, терористична діяльність пояснюється обмеженням прав тієї чи іншої нації. Досить часто низькі мотиви терористи замінюють шляхетними і піднесеними, які неначе виправдовують їх поведінку як боротьбу за справедливість (суверенітет нації т.п.).

У вульгарних терористів, не обтяжених ніякою ідеєю, самовиправдання може приймати цинічну форму простої бравати здійсненням розбієм чи вбивством. Таким чином, з позицій психології самовиправдання будь-який тероризм нічимне відрізняється від звичайної кримінальної злочинності.

З соціально-психологічної точки зору, на думку С.Н. Єнікополова (завідуючого лабораторією психосоціальних досліджень Наукового центру психічного здоров'я РАМН) та інших спеціалістів, для більшості терористів характерна тенденція до екстремалізації, до пошуку джерел своїх особистих проблем зовні. Вони проєднують низькоцінніючі частини свого "Я" на істеблішмент, який сприймається як джерело погрози. До тероризму їх підштовхує сильна потреба в укріпленні особистої ідентичності, що досягається належністю до групи (4).

В психологічному плані процес здійснення терористичних дій насичений великим психологічним змістом. Нерідко терористи відчувають кайф від самого процесу вбивства, знущання над жертвами, терористичні дії являються своєрідним способом зняття напруження, нервовим розрядженням. Тому необхідно навчати населення як вести себе у випадках, коли люди опиняються заручниками.

Терорист в момент здійснення терористичних дій здається собі мужнім, благородним, жорстоким, безкомпромісним борцем за "справедливість". Так, "політичному" терористу здається, що в ім'я досягнення справедливості можна і потрібно жертвувати життями інших людей.

"Економічний" терорист впевнений, що дії його конкурента вкрай несправедливі і потребують "крайніх мір". "Психологічному" терористу здається, що суспільство не дозволило реалізувати закладені в ньому можливості, і тому він до сих пір невідомий, а здійснюючи терористичні дії, він не тільки реалізує можливості влади над людьми, але й прославиться на віки своєю мужністю.

В народі побутує думка, що терористи будують свою діяльність у відповідності з певними ідеалами, і тому вони вважаються гуманнішими та інтелігентнішими, ніж звичайні кримінальні злочинці, але це помилка. На жаль, про більшу частину терористів останніх часів цього ніяк не можна сказати. В минулому екстремісти, в більшості випадків, уникали жорстокості. Зараз тероризм - і повітряний і наземний -

настільки змінився, що гуманність перестала бути нормою. Звично злочинець, як правило, уникає вбивства, він може мордувати жертву, але і це скоріше буде виключенням.

Злочинець частіше керується прагненням наживи, а не фанатизмом. Політичний терорист нового типу охоче проповідує братерство людей і нерідко веде себе відповідно. Однак, значно частіше він відкидає тягар моральних принципів і переконує себе, що йому дозволено все. Мета терориста не просто вбити заручника, а викликати загальне збентеження, тотальний страх. Філософія подібних дій відома: велика мета виправдовує засоби, якими б жорсткими вони не були.

Для того, щоб операції по звільненню заручників, захоплених терористами, проходили успішно, контртерористична політика правоохоронних органів повинна враховувати природу діяльності конкретних терористичних груп, організацій, знати контингент людей, котрі можуть займатися терористичною діяльністю, знати мотиви захоплення заручників та ін. Також співробітники правоохоронних органів по лінії боротьби з тероризмом повинні використовувати весь комплекс засобів та методів впливу на терористів з метою спонукання їх прийняти рішення на користь заручників, відмовитися від здійснення помилок.

Література:

1. Психология. Словарь. Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского.-2-е изд., испр. и доп.- М.: Политиздат. 1990.-494 с.
2. Антипенко В.Ф. Современный терроризм: состояние и возможности его упреждения (Криминологическое исследование).- К., 1998.- 191 с.
3. Международная конвенция о борьбе с захватом заложников: Сборник международных договоров СССР.-М.,1980.
4. Терроризм: психологические корни и правовые оценки (круглый стол) // Гос. и право.- 1995.- N 4.- С.20-47.

Л.М. Хижняк, Харків

ОСОБИСТІСТЬ І СВІТ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СУСПІЛЬСТВІ, ЯКЕ ТРАНСФОРМУЄТЬСЯ

Вивчення взаємодії особистості та організаційних структур у посттоталітарних суспільствах - актуальна і недостатньо розроблена проблема в сучасному науковому знанні. Розгляд особистості з погляду не засобу, а цілі соціально-економічних перетворень передбачає переорієнтацію різних організаційних утворень на задоволення потреб особистості. У цьому напрямку ведеться активний пошук механізмів подолання панування знеособлених структур, гармонізації відносин «особистість - організація», включаючи взаємозв'язки особистості з новими організаційними формами, до яких у нашій країні насамперед відносяться підприємницькі організації.

У процесі розвитку останніх виявляється суперечність між об'єктивними умовами їх існування, серед яких перш за все слід відмітити соціально-економічні, і соціально-психологічну готовність окремих особистостей та прошарків населення до життєдіяльності в умовах організаційного плюралізму, коли особистість набуває економічні свободи і зіткнується з необхідністю самовизначення у світі організацій, який не до кінця сформований і знаходиться під впливом складних, важко

прогнозованих трансформаційних процесів. «Плюралістична ситуація, - за визначенням П. Бергера і Т. Лукмана, - приходить разом з умовами швидких соціальних змін, і сам плюралізм є фактором прискорення саме тому, що сприяє піриву традиційних визначень реальності, які чинять опір ефективним змінам» [12, с. 204].

Розширення недержавного сектора економіки об'єктивно сприяє створенню приватних підприємницьких організацій. В Україні, за даними статистики, частка підприємств цього сектора в загальній їх кількості та обсягах виробництва за перше півріччя 1998 р. склала 78,1 і 65,9 %; майже повністю роздержавлені підприємства літвчкої (93,5 %), деревообробної та целюлозно-паперової промисловості (91,9 %), ними виробляється близько 98 % продукції кожної галузі; тільки 13 - 17 % виробництва продукції припадає на державні підприємства у харчовій промисловості, скляній і фарфоро-фаянсовій, чорній та кольоровій металургії. Серед організацій недержавного сектора акціонерні товариства складають 70,5 %, орендні підприємства - 3,6 %, підприємства, які приватизовані трудовими колективами - 8,0 % [2, с. 16 - 17]. Розмаїття організаційних форм, інституційних структур в ринковій економіці надає кожній людині можливість знайти в ній своє місце, а саме: розпочати власний бізнес чи працювати за наймом.

Ділова активність особистості виступає одним із механізмів, за допомогою яких вона, використовуючи свої здібності, знання, символічні світи, активно відтворює і створює необхідні їй організаційні структури, спільноти, які в наш час мають бути гнучкими, змінливими.

Прикладом гнучкої структури, правда, лише сконструйованої фахівцями, є так звана «діалектична організація», яка протилежна бюрократичній і в ідеалі характеризується такими рисами: 1) горизонтальна влада; 2) політика встановлюється за згодою; 3) гнучкі структури; 4) відсутність визначеної структури, заснованої на згоду; 5) характеризується ставленням до клієнта як до рівного; здатна змінити ситуацію, щоб успішно розв'язати проблему клієнта і персоналу [3, с. 116 - 117]. Звичайно, це приклад ідеальної організації, але цікаво, що пошук фахівці ведуть на шляху нового бачення ролі людини як члена організації і її клієнта; така організація можлива лише при новому способі мислення, здатності до творчості та ризику, особистісної відповідальності кожного члена організації за свої дії, усвідомлення необхідності змін, опір яким і на організаційному і особистісному рівні не має сенсу. До класу такої організації в ідеалі наближається підприємницька, яка є новою не тільки згідно критерію власності, але й організаційного менталітету, світогляду та поведінки людини в ній.

У нашій країні впродовж останнього десятиріччя поступово долалася упередженість різних верств населення по відношенню до нових організаційних структур - спочатку кооперативів, а потім - підприємницьких організацій. Про це свідчать дані моніторингових досліджень з цієї проблеми, проведених впродовж 1989-1998 рр. з участю автора соціологами Харківського державного університету (в межах дослідження «Регіональні особливості кооперативного руху» опитано 400 мешканців м. Харкова віком від 18 років (1989-1990 рр.), в ході дослідження «Підприємництво в Україні: соціальні проблеми становлення» у 1994 р. опитано 499, 1996 р. - 450 представників різних прошарків населення, застосована районована трьохступенева модель формування вибіркової сукупності). Неухильно зростала не тільки кількість звернень до нових організаційних структур (кооперативів та підприємницьких фірм) з метою придбання продовольчих та інших товарів, задоволення культурних потреб, проведення дозвілля, але й бажання пов'язати з ними своє трудове життя. В наші дні

праця в приватній підприємницькій фірмі за рівнем престижу не поступається зайнятості на державному підприємстві чи в установі, хоч поява перших кооперативів та приватних фірм викликала неоднозначну реакцію з боку соціуму. Так, на запитання «Чи бажаєте ви працювати в кооперативі?» 39 % опитаних нами жителів міста дали категорично негативну відповідь, тільки 27 % - виявили таке бажання. Показова і позиція відносно бажання респондентів бачити своїх дітей кооператорами (29 % були категорично проти, 64 % вирішення цього питання залишали за самими дітьми).

Психологічна невідготовленість як окремих особистостей, так і значної частини населення проявилася у ставленні до одного з принципів економічної свободи - однакових умов для всіх типів організацій. Наприклад, за нашими даними, на початку реформування в Україні досить чітко виявлялася розбіжність в оцінці ставлення до розміру оподаткування кооперативів і державних підприємств. На запитання «Чи повинен, на вашу думку, податок на доход кооператорів бути вищим, ніж працівників державних підприємств?» 45 % респондентів - представників різних верств населення міста в 1989 р. відповіли «так», і 37 % - «ні», 18 % опитаних не змогли визначитися з цього питання. Така економічна дискримінація багатом видавалася справедливою, не викликала сумнівів, тобто проголошена економічна свобода в громадській свідомості співіснувала з допущенням нерівності умов соціально-економічної діяльності для організацій, що різняться формою власності.

Знадобився певний час для того, щоб почала зменшуватися настороженість пересічних громадян по відношенню до нових економічних організацій. Про це, зокрема, свідчать дані проведеного нами моніторингу громадської думки міських жителів, за якими динаміка оцінок перспектив розвитку кооперативів у 1989 р. і підприємницьких фірм у 1994 р. виглядала таким чином: «їх кількість буде зменшуватися» - так вважало 29,3 % респондентів у 1989 р. і 29,0 % у 1994 р.; «вони будуть лише в окремих сферах (торгівля тощо)» - відповідно 11,3 % і 46,1 % відповідно; «залишаться лише спеціалізовані їх види» - 17,8% і 8,7%; «їх невдовзі закрийот» - 18,8 % і 13,4 %; не визначили свою позицію - 11,7 % і 2,8 %.

Стосунки особистості з підприємницькою організацією багатоаспектні: особистість може утворювати її в процесі своєї організаційно-творчої діяльності; може виступати членом спільноти, яка формується в межах організації; може бути клієнтом (споживачем) продукції (послуг) останньої; може входити до складу громадськості як носія навколишнього середовища підприємницької організації. У кожному випадку особистість спирається на відповідні уявлення про останню, висуває до неї певні вимоги, чекає того чи іншого ставлення до своїх потреб, бажань, інтересів.

У нашій країні значна частина підприємницьких організацій продовжує залишатися в маргінальному стані, проявом чого, на наш погляд, виступає надмірна персоніфікація відносин в цих структурах; балансування діяльності на межі правового дозволу; відсутність перспектив розвитку; невизначеність цілей; відсутність ціннісної єдності; недостатня орієнтованість на розвиток людської складової організації; надмірна зосередженість підприємців на суто економічних досягненнях і завоюванні ринків; неоптимальність організаційних структур; недостає знання клієнтів, несеґментованість ринку; слабка залученість підприємницьких організацій до сіток бізнесу і до участі у вирішенні соціальних проблем суспільства. Таким чином, підприємницькі організації, маючи великий потенціал, діють в умовах історично-конкретних, їх розвиток супроводжується суперечністю між надіями, які покладаються на них, та їх реальною роллю в трансформаційних процесах, покликаних зробити особистість справжнім актором соціально-економічних змін.

Література:

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Пер. с англ. М: Медум, 1995. 323с.
2. Інформаційний бюлетень. Державного комітету статистики України. 1998. № 7 - 8.
3. Райт Г. Державне управління: Пер. з фр. К.: Основи, 1991. 191с.

Г.В.Чайка, Київ

РОЗВИТОК УВАГИ КОМП'ЮТЕРНИМИ ЗАСОБАМИ

Стрімкий розвиток і поширення електронних технологій ставить питання про можливість застосування комп'ютерів, зокрема комп'ютерних ігор для психолого-педагогічних потреб, для розвитку і саморозвитку особистості. Комп'ютерні ігри мають великий потенціал, який може бути використаний для оцінки та розвитку індивідуально-психологічних особливостей і на рівні зорово-моторних навиків, і у сфері пізнавальних процесів, і для визначення деяких особистісних характеристик. Дана стаття присвячена можливостям розвитку уваги за допомогою спеціальної методики-гри.

Питання розвитку уваги є одним з найважливіших у психології та педагогії. Увага є фактором регуляції та контролю того, як відбувається діяльність. Увага виступає в якості регулятора роботи всіх психічних процесів: сприймання, пам'яті, мислення, т.ін. Увагу можна представити як промінь прожектора, спрямованого на ту чи іншу частину простору потенційних об'єктів уваги. Рівень освітлення можна пов'язати із концентрацією уваги. В працях Лурія А.Р. та Дормашева Ю.В., Романова В.Я. говориться про існування двох зон діяльності: активну, на якій сфокусована увага та фонову. Обсяг уваги співпадає з кількістю процесів активного рівня і саме він корелює з обсягом оперативної пам'яті. Але для повної картини діяльності треба враховувати й фонові процеси; у реальній діяльності відбувається постійне зрушення зони активної уваги з одного елементу на інший, заміна активних елементів на фонові і навпаки. Тому доцільно змодельовати таку методику, в якій зона активної уваги постійно пересувалася б з одного елементу на інший.

Опис методики. Для розвитку якостей довільної уваги автором була створена комп'ютерна ігрова методика «Побудуй дамбу». Гравцеві пропонується скласти дамбу, яка б перекрила річку, з блоків різної форми та розмірів. Блоки з'являються у верхній частині екрану і рухаються вниз. Дамба складається з трьох колонок, у кожену треба покласти 4 блоки. Форма блоків для кожної колонки різна. В першу чергу треба покласти найменші блоки, потім більші і наприкінці найбільші. Гравець не бачить результатів своєї праці до закінчення тренування і мусить тримати у оперативній пам'яті інформаційну картину пор стан гри. Блоки, які ще рано закладати в дамбу відносяться до "тимчасового складу". До того ж деякі блоки мають форму, яка не підходить до жодної з клітин дамби. Ці блоки "браковані", їх треба відкласти як "брак".

Кожен блок дамби характеризується двома параметрами: формою та розміром, тобто завдання ідентифікації блоку має дві складові. Перша складова: гравець розпізнає стимул (новий блок) і визначає його форму. Треба зосередитись, порівняти форму пропонованого блоку з можливими формами та прийняти рішення про те, чи не є цей блок «бракованим» або в яку колонку дамби його треба покласти. Це завдання на увагу. На другому етапі гравець має пригадати які блоки такої форми йому вже зустрічались, витягти з оперативної пам'яті інформацію про наповненість відповідної колонки дамби і прийняти рішення про те, куди треба занести пропонований блок.

Таким чином, друга складова завдання спрямована на розвиток оперативної пам'яті. Ми реєструємо такі параметри уваги: переключення та стійкість.

Гравець самостійно обирає швидкість, з якою рухаються блоки. Кожний блок представлено на екрані тільки такий проміжок часу, за який гравець встигає розпізнати форму блоку, витягти із оперативної пам'яті інформацію стосовно блоку даної форми та розміру та прийняти рішення. Негайно після відповіді здійснюється перехід до наступного етапу, наступного блоку. Тобто гравець обирає оптимальний режим, при якому він знаходиться у стані постійного напруження уваги, і тим самим здійснюється тренування довільної уваги.

Експериментальні результати. Експериментальне дослідження було проведено з учнями початкової школи (20 дітей). Школярі тренувалися з нашою методикою протягом місяця кожного дня.

Всього діти провели 19-20 тренувань. Оскільки поява того чи іншого блоку на екрані визначається за законом випадкових чисел, і таким чином складність завдання може коливатись від вправи до вправи, ми аналізували 4 сеанси на початку експериментальної серії (3-6 сеанси) та 4 наприкінці (16-19 сеанси).

1. Переключення уваги. В середньому по вибірці учні набирали на початку експерименту 93,44% (від 100% можливих), наприкінці - 96,70%. Тобто спостерігається зростання показників переключення уваги. Результати тренувань були порівняні за критерієм Стюдента. Виходячи з статистичного аналізу можна зробити висновок, що існує зростання результатів протягом експерименту ($t=3,17$; $\alpha=0,002$), тобто спостерігається розвиток властивостей довільної уваги.

2. Стійкість уваги. Для визначення стійкості, протягом кожної спроби робилися три заміри. На початку експерименту показники стійкості уваги по трьох замірах були відповідно: 19,61; 20,36 та 19,65. У кінці експерименту ці ж показники були відповідно: 31,15; 31,67 та 30,54. Крива стійкості уваги залишається незмінною, але при цьому спостерігається збільшення показників. Статистичний аналіз за критерієм Стюдента показав, що існують розбіжності між результатами, яких досягали учні на початку та у кінці експерименту по всіх трьох замірах ($t=7,81$; $t=7,76$; $t=8,61$; $\alpha<0,001$), тобто спостерігається зростання стійкості уваги.

Додатково, досліджували були протестовані за допомогою червоно-чорних таблиць Шульте на початку та наприкінці експериментальної серії. Коефіцієнт кореляції переключення уваги з таблицею Шульте дорівнює -0,64 ($\alpha=0,01$). Таким чином існує кореляція між розробленою методикою і класичним методом - таблицею Шульте, і результати за цією таблицею можна застосовувати для визначення критеріальної валідності нашого тесту. Середня швидкість відповідей на початку серії була 146 сек., наприкінці - 123 сек. Статистичний аналіз за критерієм Стюдента показав, що після тренування швидкість відповідей за таблицею Шульте виросла ($t=2,75$; $\alpha=0,015$), отже довільна увага досліджуваних учнів покращалася. Виходячи з цього ми можемо стверджувати, що наша методика пройшла випробування на критеріальну валідність і дійсно розвиває довільну увагу.

Висновки. Пропонована комп'ютерна ігрова методика «Побудуй дамбу» є ефективним засобом розвитку довільної уваги. Це засвідчено, як результатами тренування, так і контрольним тестуванням досліджуваних. Ми рекомендуємо застосовувати її на заняттях інформатики, або як засіб самоудосконалення.

Література:

1. Лурія А.Р. Курс общей психологии. Психология внимания - М.: Изд-во МГУ, 1970, 144с.
2. Дормашев Ю.В., Романов В.Я. Психология внимания - М.:Тривола, 1995, - 352с.

ПРО СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНУ АДАПТАЦІЮ (СПА) КОЛИШНІХ В'ЯЗНІВ ФАШИСТСЬКОЇ НЕВОЛІ: КРИТЕРІЇ, ІНДИКАТОРИ І РІВНІ

Будь-яке дослідження потребує всестороннього аналізу, врахування факторів, обставин та явищ, визначаючих, в кінцевому підсумку, становище, динаміку, проєктне моделювання об'єкту дослідження і вимірювання всіх цих процесів.

В свою чергу, щоб провести такий аналіз, передусім, необхідно знайти об'єктивний та надійний критерій. Визначення такого критерію потребує чіткого уявлення про об'єкт аналізу, про його особливості і, в зв'язку з цим, про саму конкретну ціль цього аналізу.

У цьому випадку об'єктом дослідження є колишні в'язні фашистської неволі – люди, які мають трагічну особисту історію. Вони перенесли свого часу тяжку психологічну травму, пов'язану з окупацією, полонном, втратою контролю над власним життям, втратою попереднього соціального статусу, втратою родичів, близьких, друзів, втратою засобів існування, різким погіршенням стану здоров'я, побутових умов, непосильною працею, постійною загрозою смерті і т.д.

Виходячи з характерологічних особливостей об'єкта дослідження, а також цілей та задач аналізу, визначення його критеріїв для встановлення рівнів процесу адаптації перед нами стоїть задача оптимізувати об'єкт дослідження, яким для нас є колишній в'язень фашизму, адаптований до нових умов життя. На перший погляд здається, що основним критерієм адаптованості колишнього в'язня фашизму до нових умов життя має бути самопочуття, тобто відчуття фізіологічної та психологічної комфортності внутрішнього стану. Як найважливіший критерій адаптованості, висувають показники самопочуття особистості, наприклад, представники психоаналітичного підходу (З.Фрейд, Г.Гартман, Е.Еріксон та ін.). Критерій "емоційне самопочуття" особистості також розглядається як найбільш значущий в роботах ряду вітчизняних психологів (О.І.Зотова, І.К.Кряжева, Є.С.Кузьмін, Л.Г.Почебут, Є.В.Таранов та ін.). Однак самопочуття дуже мінливо, рухливо. Воно характеризує стан людини тільки в кожному визначений момент часу. Наприклад, в результаті сварки добре самопочуття може змінитися поганим, бадьорість – втомою, спокій – дратливістю і т.д. Тому самопочуття не може бути основним критерієм, характеризуючим більш тривалий процес або стан, яким є, зокрема, СПА, то не відкидаючи повністю його ролі, ми вважаємо, що вимірювання адаптованості до сучасних умов життя колишнього в'язня фашизму, має відповідати цілому комплексу умов. Ці вимоги відображають не тільки психологічну комфортність внутрішнього стану, але і всі основні сторони зовнішнього спостережного стану:

- широка інформованість;
- самостійність (проявлення активної життєвої позиції, ініціативи, творчості);
- широке коло інтересів, проблем, прагнень, намірів та надій;
- проявлення суспільної активності (суспільна робота, трудова діяльність, прилучення до культури, проявлення зацікавленості до навколишньої обстановки, планування майбутньої діяльності);
- широке коло спілкування;
- відсутність тривалих конфліктів з оточенням, в тому числі з членами сім'ї;
- готовість і здатність подолати матеріальні труднощі;

- проявлення фізичної активності (заняття фізичною культурою самостійно, або в групі здоров'я);
- володіння прийомami саморегуляції (оптимізм, прагнення не посилювати функціональні фізіологічні і психологічні порушення);
- задоволення від відчуття потреби у будь-якій посиленій формі праці, наявність хобі.

З нашої точки зору (яка базується на результатах дослідження) увесь цей комплекс критеріальних вимог, за умови врахування їх присутності в той чи інший мірі у об'єкта дослідження, дозволяє найбільш адекватно визначати той чи інший рівень СПА відповідно до поняття "адаптованість колишнього в'язня фашизму до нових умов життя".

Питання про критерії адаптації, як основоположне, вивчається цілим рядом дослідників як в нашій країні, так і за її кордонами. В той же час, вивчення цієї проблеми в СНД, зокрема в Україні, пов'язано з рядом специфічних рис, які ще не мають достатнього відображення в дослідницькій роботі. Це, насамперед, пов'язано з тим, що в нашій країні протікання процесу СПА ускладнено розпадом СРСР, оскільки ускладнились відносини з родичами, які мешкають в країнах – колишніх республіках СРСР; зруйнувались попередні переконання, і, водночас, з'явилися нові; швидко розпалися старі, звичайні зв'язки, а нові налагоджуються дуже повільно.

Все це уповільнює і ускладнює СПА, як двосторонній процес, в якому зовнішній вплив викликає відповідні дії об'єкту СПА і, навпаки.

Розгляд процесу СПА відносно об'єкту нашого дослідження пов'язан також з цілим рядом соціально- і психогеронтологічних особливостей, які теж, нажаль, до цього часу недостатньо вивчалися. Це пов'язано з тим, що особистості, які нами досліджуються, вступили в ту пору свого життя, коли знижується гнучкість психічних процесів і пристосування до нових умов, засвоєння нових норм і цінностей суспільства відбувається значно складніше, ніж в молодості та в зрілі роки. В зв'язку з тим, що для оцінки адаптації колишніх в'язнів фашизму до нових умов життя, як процесу, котрий потребує не тільки проявлення сукупності життєвих знань, умінь та навичок виживання, але і певної психологічної та соціальної готовості до змін, в дослідженні використовується не тільки розроблений нами комплекс критеріальних вимог до особистості, які дозволяють провести кількісний аналіз рівней СПА, але і аналіз факторів адаптованості до нових умов життя, який має безпосереднє відношення до вивчення впливу навколишнього середовища на СПА. Для цієї мети в дослідженні також виявляється, відбирається, і далі встановлюється значущість або незначущість таких факторів, в різній мірі впливаючих на СПА колишніх в'язнів фашизму до нових умов життя, які хоч і не дають вичерпної відповіді на питання, чому, наприклад, індивід дезадаптований, але вказують на тенденції, можливості формування такого стану. Разом з особистими критеріальними характеристиками ці фактори дозволяють одержувати найбільш адекватну картину СПА в цілому і здійснювати проєктивний пошук найбільш оптимальних та ефективних шляхів протікання СПА.

В цьому процесі, як показала експериментальна перевірка наших гіпотез, вельми актуальним виявляється те, що:

1. Самостійність, здатність до боротьби за виживання допомагає індивіду завжди бути готовим до змін та подолання труднощів.

2. Широка інформованість про навколишню обстановку дозволяє індивіду вибрати оптимальний варіант поведінки в кожному конкретному випадку.

3. СПА, яка протікає за умовою діяльності в складі групи спілкування, дозволяє перейняти досвід найбільш адаптованих колишніх в'язнів фашизму.

4. Чим ширше коло спілкування і краще відносини з оточуючими, тим інтенсивніше і стійкіше протікає процес СПА.

5. Чим більш сприятливі сімейні обставини, тим більшу впевненість в завтрашньому дні виявляє колишній в'язень фашистської неволі, тим більшу допомогу в процесі адаптації до нових умов життя можуть подати один одному члени його сім'ї.

6. Чим більш сприятливий матеріальний стан колишнього в'язня фашизму, насамперед, завдяки прагненню його покращити і при наявності такої можливості, тим ефективніше та стабільніше протікає процес СПА.

7. Чим ширше коло його інтересів, чим більше захоплення, прагнення, тим більше інформації може одержати колишній в'язень фашизму про минуле та сучасність, тим легше йому буде складати плани на майбутнє і тим активніше буде відбуватися процес СПА.

8. Сприятливому ходу процесу СПА може допомагати і рівень освіти, оскільки, чим вище цей рівень, тим більше навичок здобуття та використання нової інформації.

9. Фізична активність сприяє підтримці фізичної форми, збільшує силу та витривалість старіючого організму, підвищує здатність організму опиратися стресу.

10. Оптимістичний погляд на навколишній світ, упевненість у своїх силах допомагає подолати виникаючі в житті фруструючі ситуації легше та швидше (без додаткових труднощів).

11. Великий вплив на процес адаптації робить стан здоров'я. Підірване здоров'я перешкоджає колишньому в'язню фашизму ефективно брати участь в житті суспільства, створює умови для штучної ізоляції і, як результат, викликає загострення ролі фруструючих факторів.

12. Наслідки перебування у фашистській неволі можуть як сприяти, так і перешкоджати процесу СПА, оскільки люди, які вижили в умовах постійної смертельної загрози та хронічного стресу, з одного боку, адаптується більш успішно, завдяки виробленим захисним механізмам, але, з іншого боку, фруструються, згадуючи про минуле.

Завершуючи цю частину дослідження, ми виділяємо 12 основних факторів СПА, які є певним комплексом індикаторів, за допомогою котрих, в залежності від їх наявності в тому чи іншому поєднанні, можна визначити той чи інший рівень СПА.

1. Інформованість.

2. Самостійність.

3. Суспільна активність.

4. Комуникабельність.

5. Сімейні обставини.

6. Матеріальні труднощі.

7. Коло інтересів.

8. Освіта.

9. Фізична активність.

10. Емоційне самопочуття.

11. Стан здоров'я.

12. Наслідки перебування у фашистській неволі.

Побудована нами модель поєднання цих факторів на основі кількісних та якісних вимірювань дозволяє намітити 4 рівня СПА:

1. Безпорадність, неінформованість, відсутність ініціативи, песимізм, замкнутість, бездіяльність, погані стосунки з родичами, тривожність, підозрілість, непевненість, покірність, пасивність, відлюдкуватість, нехватка коштів у поєднанні з відсутністю прагнення покращити свій матеріальний стан, поганий стан здоров'я в

послданні з невмінням підтримувати фізичну форму, відсутність захоплення, глибока обтяженість наслідками перебування у фашистський неволі – дезадаптованість (СПДА).

2.Непостійність, уривчата інформованість, безвідповідальність, часті зміни настрою, невірноваженість, активність обмежена вирішуванням пекучих побутових проблем, ревноість, заздрісність, напруженість у відносинах з оточуючими, з родичами, коштів насилу вистачає, використання для підтримки стану здоров'я тільки медичних засобів, нестійкість інтересів, захоплення, перебільшення глибини наслідків перебування у фашистський неволі – низька адаптованість (НСПА).

3.Практичність, розсудливість, сумлінність; ініціатива, творчість і активність спрямовані значною мірою на задоволення особистих потреб в межах сьогоденного дня; інтерес до нової інформації стосується в основному останніх подій, переважають доброзичливі відносини з оточуючими, з близькими родичами; терпимість; стійкий матеріальний стан; пильне ставлення до стану свого здоров'я, прагнення не погіршувати вже існуючі порушення в послданні з прагненням підтримувати фізичну форму (ранкова гігієнічна гімнастика). Коло інтересів та захоплення хоч і обмежене, але постійне. Перебування у фашистський неволі вважається лихом тільки своїм та своїх близьких – середня адаптованість (ССПА).

4.Відкритість, товариськість, невимуплена поведінка, не боїться критики, абстрактність мислення, ініціатива, творчість спрямовані не тільки на себе, але і на допомогу іншим, планування майбутньої діяльності, незалежність, оптимізм, прагнення отримувати різноманітну інформацію, широке коло інтересів, прагнення покращити матеріальний стан не тільки свій, але і інших постраждалих, заняття фізичною культурою, прагнення не допустити повторення страхіття війни – висока адаптованість (ВСПА).

Обґрунтування критеріїв, індикаторів, виявлення факторів СПА, а також розроблення її рівнів є самою безпосередньою передумовою та основою для наукового пошуку ефективного шляху оптимальних рішень конструктивного характеру в галузі дослідження соціально-психологічної адаптації колишніх в'язнів фашистської неволі в сучасних умовах.

Література:

1. Белявський І.Г., Кишинська А.Н. Исповедь пасынка века и немного исторической психологии. – Одесса: ОКФА, 1997. – 472 с.
2. Резникова О.А. Некоторые аспекты проблемы адаптации в зарубежной литературе. Психология на перетині тисячоліть. Збірник наукових праць учасників П'ятих Коспівських читань. В 3т. – К.: Гнозис, 1998. – Т.3. – С. 53-60.

Л.Н. Чебан, Харків

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ТРЕНИНГ КАК МЕТОД ОПТИМИЗАЦИИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

Объективные тенденции развития учебно-воспитательного процесса ВВУЗа обуславливают необходимость его обновления с целью повышения эффективности профессиональной подготовки будущих специалистов. Наиболее полно задачам обновления соответствующего учебно-воспитательного процесса ВВУЗа соответствует активное социально-психологическое обучение, методом которого является социально-

психологический тренинг (СПТ) [3, 4, 6, 9]. Новая организационно-дидактическая форма обучения, предусмотренная методом СПТ, - учебно-тренировочная группа, открывает широчайшие возможности для использования групподинамических закономерностей в организации и осуществлении не только учебного, но и воспитательного процесса, оказывая активное и значительное влияние на формирование личности воспитуемого [7, 8, 10].

Практика проведения СПТ, как активно-воздействующего метода воспитания определила необходимость проведения дальнейших психологических исследований с целью освещения проблемы оптимизации взаимоотношений в коллективе воспитуемых и тем самым предоставила возможность решения задачи целенаправленного развития у них навыков и умений межличностного общения.

Те психологические приобретения, которые участник СПТ получил в процессе такого целенаправленного формирования, позволили ему, на наш взгляд, не только вовремя распознать себя самого, свое состояние, понять причины его возникновения, но и понять состояние других членов группы; и уже на базе вновь приобретенных понятий, навыков и умений оптимально разрешать межличностные конфликты, психологически обосновано строить взаимоотношения.

Задачи проводимых исследований включали:

1. повышение уровня общей самооценки испытуемого (участника СПТ);
2. повышение уровня его экстравертированности;
3. изменение критериальных ценностей авторитетности личности испытуемого в коллективе, как психологического условия для создания и утверждения оптимальных взаимоотношений.

Исследованиями были охвачены 75 курсантов (3 группы) 1-2-х курсов ХВУ в 1997-98, 1998-99 учебном году.

Методической основой исследований послужили методики Р.Кеттелла (16 факторный опросник), личностный дифференциал (ЛД) (методика адаптирована в НИИ им. В.М. Бехтерева), метод наблюдения, анализ результатов учебно-воспитательного процесса в данных обследуемых группах, а также личные сочинения-отзывы курсантов, охваченных исследованием.

В целях совершенствования взаимоотношений в курсантском коллективе (в данном случае в одной учебной группе, составляющей 24 человека (по 12 ч. в каждой подгруппе) использовался метод социально-психологического тренинга (СПТ), который позволил в кратчайшие временные сроки развить определенные навыки и умения ситуационно-ролевого поведения.

Теоретическую базу занятий по СПТ составляли психологические основы игровой деятельности в группе. Поскольку деятельность - игра происходила в искусственных, измененных по сравнению с действительностью условиях, то для нее характерна была определенная двуплановость: серьезность и условность. Поэтому все разновидности игр, проводимых в ходе СПТ, характеризуются обучающим и воспитывающим эффектом группового взаимодействия и построены на моделях, предлагаемых руководителем СПТ и исследовательскими элементами самих участников СПТ, что дало положительные результаты:

1. Из 24 обследуемых курсантов у 17 (70%) по результатам тестирования и наблюдения мы обнаружили: 1-е - значительный рост показателей адаптации к социуму (к условиям воинской службы, усвоение Уставных требований), знание своих слабых и сильных сторон (как личности), понимание и принятие неповторимости другого (сокурсника); 2-е - факты поступков, поведения, свидетельствующие об умении налажи-

вать контакты с однокурсниками (проявление общительности, дружелюбия, взаимной помощи).

II. У каждого второго обследуемого курсанта значительно повысились показатели уровня общей самооценки, экстравертированности.

Результаты тестирования курсантов (1 - подгруппа) (по личностному дифференциалу)

Испытуемые	Общая самооценка фактор О	Частная самооценка фактор С	Экстравертир фактор А	Испытуем. участники СГП	Общая самооценка фактор О	Частная самооценка фактор С	Экстравертир фактор А
До проведения СГП				В ходе проведения СГП			
1.	17	8	9	1.	19	6	10
2.	13	3	7	2.	15	5	12
3.	13	5	14	3.	17	4	15
4.	15	10	7	4.	17	8	6
5.	18	9	10	5.	20	5	10
6.	15	12	11	6.	16	7	8
7.	10	13	0	7.	17	15	10
8.	20	11	16	8.	20	7	17
9.	16	8	3	9.	17	3	10
10.	10	5	8	10.	12	3	16
11.	8	5	6	11.	10	4	17
12.	9	15	1	12.	10	9	10

Анализ результатов тестирования подтвердил: СГП, как активно-воздействующий метод воспитания, способствует процессу внутриличностных изменений, что у каждой отдельно взятой личности курсанта проявляется по-разному: у одной наблюдается повышение общей самооценки (фактор О) и экстравертированности (фактор А), и при этом понижение частной самооценки (фактор С); у другой - экстравертированность остается неизменной, но наблюдается значительное понижение частной самооценки; у третьей - повышается и экстравертированность, и частная, и общая самооценки. В целом же наблюдается тенденция повышения общей самооценки, т.е. самопринятия (фактор О) что делает курсанта чувствительным к достоинствам сокурсников и более терпимым к их недостаткам, и тем самым создает хорошие психологические условия для общения.

Результаты тестирования подтвердили наши предположения о том, что курсант, обладающий высокой экстравертированностью, является более развитой и целостной личностью, воспринимающий себя адекватно в окружении других курсантов (фактор О); экстравертированная целостная личность курсанта является источником оптимальных взаимоотношений.

III. Изменились общие ценностные критерии авторитетности в группе. До проведения СГП курсанты отдавали предпочтение тем, кто физически развит (сильный), жизнерадостный, веселый, умеет командовать, убеждать словом.

В ходе проведения СГП критериальными ценностями авторитетности стали: умение разумно и точно оценивать ситуацию; способность утверждать только то, что принято большинством в группе; избирательность и целенаправленность общения.

Проведенные исследования выявили, что такие скрытые факторы, как давление партнеров, социальное влияние и конформизм, повседневно существующие в курсантской жизни, становятся очевидными в рамках СГП т.е. раскрытыми, что активно воздействует на индивидуальные жизненные установки и в конечном итоге на изме-

ление поведения отдельных курсантов в группе. Это усиливает значимость СПТ, не только как формирующего метода, но и как психокоррекционного, в плане воздействия на личность, в виде основы для самовоспитания и саморазвития.

Исследования также подтвердили: в процессе группового взаимодействия каждый курсант-участник СПТ имеет возможность: принять определенные ценности и потребности других однокурсников, чувствовать себя принятым и принимающим, пользующимся доверием и доверяющим, окруженным заботой и заботящимся, получающим помощь и помогающим. В поддерживающей и контролируемой обстановке СПТ курсант может обучаться новым умениям, экспериментировать с различными стилями отношений среди равных партнеров. Вновь обретенные в процессе СПТ реакции других "на тебя" и твои "на других" в группе могут облегчать разрешение межличностных конфликтов и вне СПТ.

Одним из примеров, подтверждающих результативность СПТ как метода оптимизации взаимоотношений в курсантском коллективе, может быть сочинение-отзыв одного из курсантов, - участников СПТ:

"Здесь я смог понять, что та дистанция между мной и другими сокурсниками, которая раньше казалась мне неизмеримо огромной, может сужаться в отдельных ситуациях до минимума, переходить в контакт, в дружеские теплые отношения. Я перестал бояться ее. Теперь я точно знаю, чего я хочу, что я могу. И за это, мне кажется, меня в группе стали больше уважать".

Данный пример сочинения-отзыва свидетельствует о том, что группа может облегчить процесс самоисследования и интроспекции участника СПТ, что оказывает влияние на положительное восприятие им группы, а значит способствует оптимизации взаимоотношений.

Результаты исследований дают право выделить следующие преимущества СПТ как метода оптимизации взаимоотношений в коллективе воспитуемых:

1. В ходе непосредственного общения участников СПТ в ситуациях, моделирующих различные аспекты их будущей профессиональной деятельности эффективно осуществляется: процесс активизации личности в плане ее развития, повышения уровня общей самооценки;
2. Включение испытуемого в атмосферу совместной игровой деятельности способствует проявлению адекватности его самооценки.
3. СПТ, как метод аптимизации взаимоотношений способствует процессу обретения личностью более высокого уровня экстравертированности, осознанию того факта, что успешность учебы в ВВУЗе во многом зависит от наличия соответствующих навыков и умений межличностного общения, усиления положительного восприятия им своего окружения.
4. Взаимозависимости частной самооценки и экстравертированности у участников СПТ не обнаружено ($r = 0,47$ по Спирмену).
5. Группа, проявившая способность положительно решать задачи создания необходимой атмосферы взаимоотношений в ходе СПТ, и далее, в не СПТ существует как общность, а на уровне отдельных ее членов преобладают деловые, положительные контакты.

Литература:

1. Хелл Л., Зиглер Д. Теории личности. (К.Роджерс, Д.Роттер) - С.-Петербург. Москва-Харьков-Минск, 1997.
2. Прутенков А.С. Социально-психологический тренинг межличностного общения, - М., "Знание", 1991.

3. Марасанов Г.И. Методы моделирования и анализа ситуаций в социально-психологическом тренинге, - Киров, 1994, - 155 с.
4. Петровская Л.А. Теоретические и методологические механизмы социально-психологического тренинга, - М., МГУ, 1982.
5. Петрусинский. Обучение. Тренинг. Досуг. 4-я кн., 1994.
6. Захаров В.П., Хряпцева Н.Ю. Социально-психологический тренинг, - Л., ЛГУ, 1994.
7. Андреева Г.М. Социально-психологический тренинг как способ оптимизации перцептивных процессов в группе // по кн. межличностное восприятие в группе // под ред. Андреевой и А.И. Донцова (- М., МГУ, 1981).
8. Кьелли Рудестам. Групповая психотерапия, - М., "Прогресс", "Универс", 1993.
9. Емельянов Ю.Н. Социально-психологический тренинг в практике профессиональной подготовки студентов-психологов. - М., "Знание", 1980.
10. Гермохова С. Использование методик социально-психологического тренинга в процессе создания коллектива // по кн. общение и деятельность, - Прага, 1981.

С.Е. Шутова, В.И. Воронова, Киев

ХАРАКТЕРИСТИКА ЛИЧНОСТИ СПОРТСМЕНА НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ СТАНОВЛЕНИЯ СПОРТИВНОГО МАСТЕРСТВА

Сегодня на пути к результатам высокого класса спортсменам приходится систематически выдерживать и преодолевать экстремальные физические и эмоциональные нагрузки, находится в состоянии полной мобилизации всех психических ресурсов. В процессе профессионального становления спортсменов оказывается, что отличной физической и технико-тактической подготовленности игроков и команды не достаточно для достижения спортивных успехов высочайшего класса. На современном этапе развития баскетбола, крупнейшие спортивные соревнования подтверждают превосходство психически сильных и стабильных спортсменов и команд в целом. Объясняется это тем, что чем выше уровень подготовки спортсменов, тем больше они "уравниваются" по своим физическим качествам и основным техническим, тактическим показателям, приближаясь к определённой образцу. Индивидуальность же, главным образом определяют психологические особенности, что и подчёркивает важность и необходимость совершенствования психологической подготовки баскетболистов, причём строго индивидуализированной. Индивидуализация психологической подготовки, в свою очередь предполагает, прежде всего, определение ведущих психических качеств и свойств, значимых для спортивной деятельности с точки зрения влияния их на эффективность соревновательной деятельности баскетболистов на различных этапах становления и совершенствования спортивного мастерства. (Горская Г.Б., 1990; Костикова Л.В., Чернова Е.А., 1996; Николитч А. Параносич В., 1984; Родионов А.В., 1968; Родионов А.В., Воронова В.И., 1996;)

Цель нашего исследования - выявить степень выраженности и значимость психологических качеств и свойств, характеризующих личность баскетболиста на начальном этапе становления спортивного совершенствования.

Задачи исследования:

1. Выявить динамику влияния психологических показателей модельных характеристик начинающих баскетболистов на эффективность их соревновательной деятельности.
2. Создать психологические характеристики личностных показателей баскетболистов на начальном этапе становления спортивного мастерства.

Методы исследований:

1. Изучение и анализ научной и научно-методической литературы.
2. Педагогическое наблюдение.
3. Педагогическое тестирование.
4. Психологическое тестирование.
5. Методы математической статистики.

Исследования проводились на предсоревновательном этапе в подготовительном периоде, с 1995-1998г. В исследованиях были заняты баскетболисты группы начальной подготовки второго года обучения.

Для составления психологических личностных характеристик, с целью выявления значимых качеств и свойств, влияющих на становление спортивного мастерства начинающих баскетболистов был проведён опрос ведущих тренеров /6-ти команд супер-лиги и 12-ти команд высшей лиги/ и спортсменов-баскетболистов /4-х команд супер-лиги и 10-ти команд высшей лиги/, а так же, анализ научной и научно-методической литературы по психологии спорта и спортивным играм. Это позволило, выявить психологические качества, (на уровне психических процессов и свойств личности), обеспечивающие сохранение психической устойчивости и мобилизационной готовности в экстремальных условиях соревновательной деятельности, а именно те из них, которые являются наиболее стабильными, личностными, а следовательно наиболее значимыми для формирования эффективности соревновательной деятельности на этапе становления спортивного мастерства.

В связи с вышеизложенным в настоящей работе нами изучались: типологические особенности ВНД спортсменов; особенности гностических процессов /оперативного мышления, восприятия, кратковременной памяти, внимания /, эмоционально-волевой сферы /самоконтроля и развития волевых качеств, личностной тревожности, оперативной оценки актуальных функциональных состояний /, уровня самооценки, и самоотношения спортсменов, степени выраженности самооценки уверенности.

По результатам исследования, был проведён корреляционный анализ, позволивший выявить взаимосвязь уровня проявления психологических показателей с результатами педагогического тестирования спортсменов-баскетболистов группы начальной подготовки второго года обучения, что в свою очередь дало возможность определить наиболее значимые психологические качества и свойства модельных характеристик начинающих баскетболистов.

Так, у начинающих баскетболистов были выявлены 10 психологических показателей, имеющих достоверные корреляционные связи с результатами педагогического тестирования (при $r=0.05$). Причём 9 из них имеют по одной взаимосвязи с результатами педагогического тестирования, и лишь показатель адекватности восприятия временных интервалов при выполнении действий до 15с, имеет два достоверных коэффициента корреляции (с процентом попадания бросков мяча в корзину (при $r=0.56$) и результатами штрафных бросков (при $r=0.43$)) (Табл.1). Рассматриваемые психологические параметры коррелируют со всеми показателями педагогических тестов, за исключением теста "Защитные перемещения" (Табл.1). Наиболее тесная корреляционная связь у начинающих баскетболистов, обнаружена между эффективностью попадания бросков мяча в корзину и показателем генерализованности волевых качеств настойчивости и упорства (при $r=0.57$). Необходимо отметить и то, что время оперативного мышления коррелирующего с количеством попадания штрафных бросков, и время тактического мышления, взаимосвязанного с процентом попадания бросков мяча в корзину имеют одинаковый коэффициент корреляции (при $r=0.49$). Следовательно, можно предположить, что временные показатели оперативного и тактического мышления являются актуальными для начинающих баскетболистов, поскольку ока-

зывают влияние на повышение уровня спортивного мастерства именно на этапе спортивного совершенствования.

Взаимосвязь психологических показателей качеств и свойств начинающих баскетболистов с результатами их педагогического тестирования ($t_{\text{крит}} = 1.7613$ при уровне значимости $\alpha = 0.05$, и при количестве испытуемых $n = 16$).

Таблица 1.

Психологический показатель	Броски мяча в корзину, %		Штрафные броски, кол-во		Бег 8х28, с		Защитные перемещения, с	
	r	t	r	t	r	t	r	t
Уверенность - решительность	-0.45	1.89	-	-	-	-	-	-
Настойчивость и упорство: генерализованность	-0.57	2.61	-	-	-	-	-	-
выраженность	-0.44	1.85	-	-	-	-	-	-
Самообладание и выдержка - выраженность	-	-	-0.55	2.44	-	-	-	-
Оперативное мышление время	-	-	-0.49	2.08	-	-	-	-
Тактическое мышление время	-0.49	2.09	-	-	-	-	-	-
Типологические свойства нервной системы: подвижность нервных процессов	-	-	-	-	-0.49	2.12	-	-
Специализированное восприятие времени без выполнения действий - (среднее)	-	-	-	-	-0.53	2.33	-	-
Адекватность восприятия временных интервалов при выполнении действий до:								
15с	0.56	2.51	0.43	1.81	-	-	-	-
30с	0.48	2.02	-	-	-	-	-	-

Таким образом, на основе рассмотренных корреляционных отношений между различными психологическими и педагогическими параметрами, можно предположить, что вышеперечисленные 10 психологических показателей качеств и свойств личности спортсменов лежат в основе становления спортивного мастерства начинающих баскетболистов, и следовательно являются значимыми психологическими показателями модельной характеристики начинающих баскетболистов.

В результате проведенных исследований можно сделать следующие выводы:

1. Определены характеристики психологических показателей баскетболистов на начальном этапе становления спортивного мастерства, включающие в себя следующие психологические качества и свойства: решительность; время оперативного и тактического мышления; генерализованность и выраженность волевых качеств настойчивости и упорства; выраженность волевых качеств самообладания и выдержки; подвижность нервных процессов; специализированное восприятие времени без выполнения действий (среднее); адекватность восприятия временных интервалов при выполнении действий до 15с, 30с..

2. Проведенный корреляционный анализ позволил выявить, что влияние психологических качеств и свойств на эффективность различных показателей соревновательной деятельности начинающих баскетболистов неодинаково, что диктует необходимость планирования психологической подготовки баскетболистов на начальном этапе становления спортивного мастерства с учётом особенностей проявления выявленных психологических качеств и свойств, относительно рассматриваемых показателей соревновательной деятельности.

Література:

1. Горская Г.Б. Психологическое обеспечение подготовки яхтсменов. Учебное пособие. - Краснодар, КТИФК, 1990. - 45с.
2. Костикова Л.В., Чернова Е.А. Сравнительная характеристика показателей специальной подготовленности баскетболисток разной квалификации // Теория и практика физической культуры. - 1996. - № 8. - С. 40-42.
3. Николич А. Параносич В. Отбор в баскетболе: Пер. с сербскохорв. - М.: Физкультура и спорт, 1984. - 144с., ил.
4. Родионов А.В. Психология спортивного пединка. - М.: Физкультура и спорт. 1968. - 128с.
5. Родионов А.В., Воронова В.И. Психологические основы подготовки баскетболистов. - К.: Здоровья. 1989. - 136с.

Н.В. Щур, Луцьк

ЦІЛЕГРАФІЧНА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ В СТРУКТУРІ ЖИТТЄВИХ ПЕРСПЕКТИВ

Спроба розуміння життя – болоча, - боляче сприйняти самого себе. Людина не дана собі як річ, як річ сформована раз і назавжди. Вона – жмут різнонаправлених прагнень – феномен багатомірний і багатоплановий. Пошук смислу життя є бажанням гармонізувати власні прагнення, можливості з реаліями оточення, шляхом аналізу суб'єктивного досвіду та проєкції його в майбутнє.

Розуміння власного життя базується на усвідомленні і рефлексії того, що відкриває життя людині, і яким воно відкривається в ній. Диво розуміння не відбувається без певної відвертості, його боляче стискають стереотипи, схеми, забобони. Мистецтво розуміння – це прийняти як даність те, що трапилось, зняти напружену направленість з думок про майбутнє. Рано чи пізно проблема усвідомлення смислу життя актуалізується. Життєві події, народжуючись і помираючи, роблять смертними і свої смисли. Коли зникає диво причетності людини до події, до її смислів, вона опиняється на роздоріжжі, перед нею нові альтернативи, нові “так” і “ні”, нові пошуки.

Розробка методики цілеграфії спрямована на те, щоб допомогти особистості краще усвідомити, відрефлексувати процеси цілепокладання та планування життєвого шляху, структурувати і диференціювати їх.

Цілеграфія є авторською методикою, що базується на розробленій А.А. Кроніком і Е.Г. Головахою в ході операціоналізації основних понять причинно – цільової концепції психологічного часу. Опитування проводиться в груповій формі, займає 70-90 хвилин і складається з наступних етапів: визначення основної мети власного життя; формування списку цільей-засобів досягнення цієї мети; датування цільей; причинний аналіз міжцільових відносин; цільовий аналіз; класифікація цільей за конструктивністю та емоційною напругою.

Знайомлячись з респондентом, інтер'юер намагається встановити з ним довірливі відносини, пробудити цікавість до дослідження, активувати процес осмислення ним свого життєвого шляху, його сутнісне насичення, стимулюючи роздуми про минуле, теперішнє, майбутнє. Одна із закономірностей цілеграфії полягає в тому, що досліджуючи життя людини, нам не обов'язково зняти бар'єр захисту і досягти повної відвертості особистості. Нам необхідний лише “мінімум довіри”, а саме в присутності інтер'юера думати про своє життя. Необхідно зацікавити респондента в можливих результатах дослідження. Важливо йому пояснити, що в експерименті він

виступає не стільки в ролі піддослідного, скільки в ролі експерта з проблем власного життя. В ході дослідження він може цілісно осмислити власне життя, подумати над досягненнями минулого і надіями на майбутнє.

Метод може виконувати не лише діагностичну функцію, а й формуючу, допомагаючи людині адекватно оцінити власні плани і наміри.

Етапи цілеграфічного опитування.

Визначення основної мети власного життя.

Інструкція. Уявіть собі своє життя, спробуйте побачити його в цілісності – від народження до смерті. Кожен про себе дайте відповідь на питання: “Для чого я живу? Чого я прагну досягти у своєму житті? У чому моє покликання?”. З відповідями не поспішайте, обдумайте і обґрунтуйте їх. Остаточний варіант відповіді запишіть, будь-ласка, у довільній, відомій лише Вам формі (символ, знак тощо), на листку паперу і покладіть перед собою.

Формування списку цілей-засобів досягнення основної мети.

Мета даного етапу – сформувати повний список найбільш важливих з точки зору респондента цілей його життя включаючи події з хронологічного минулого і плани на майбутнє. В нашому дослідженні список складається із п'ятнадцяти цілей – подій. Таке число утворює 210 міжцільових відношень, що є репрезентативним для характеристики всієї структури міжцільових зв'язків в житті людини, зручним для аналізу за допомогою методу попарних порівнянь, а також, дозволяє здійснити кількісне опрацювання отриманих в ході дослідження результатів, що відповідає статистичним критеріям надійності. Роботу на даному етапі слід розпочати з детального пояснення значення поняття “ціль” для дослідження.

Інструкція. Приступаємо до основної частини нашої співпраці, в ході якої Вам буде потрібно проаналізувати деякі плани і наміри Вашого життя. Для більш повного порозуміння окреслимо основне значення понять “ціль” і “мета”. Мета – об'єкт (предмет, процес, явище), що здатний задовільнити ту чи іншу потребу людини. Ціль – свідомо діяльність, що спрямована на очікуваний результат. Ціль – проміжна мета.

Після того як інтер'юєр переконався, що респондент розібрався у вищевказаних поняттях, він пропонує зазначити на окремих картках п'ятнадцять найбільш важливих цілей, поставлених ним для досягнення основної мети його життя. Для полегшення роботи і контролю надійності методу не слід просити відзначити всі цілі відразу. Краще це зробити тричі по п'ять карток.

Інструкція. Перед Вами знаходиться уже сформульована мета Вашого життя. Спробуйте зазначити для себе п'ять самих важливих цілей – засобів досягнення цієї мети. Врахуйте те, що можуть бути відзначені події, які вже відбулись та ті, які Ви очікуєте в майбутньому. Назву-код кожної цілі запишете на окремій картці у довільній формі. Основна вимога – щоб Ви самі розуміли яка ціль позначена на кожній з карток.

Згодом респонденту пропонується наступних п'ять карток з проханням написати ще п'ять цілей. П'ять останніх – аналогічно.

Датування цілей.

Респондент вказує на картках реальну або очікувану дату зазначеної ним цілі.

Інструкція. Вкажіть на картках у верхньому-лівому кутку дату події, що відбулась або дату цілі, що очікується. У випадку, якщо очікувана Вами подія має протяжний період, то подумайте ще раз, що конкретно Ви мали на увазі фіксуєючи її і вкажіть конкретну дату.

Після датування респондент розкладає картки у хронологічній послідовності та номерує їх, проставляючи номер у лівому-нижньому кутку. Важливо, щоб події з

однаковими хронологічними датами і номерами не було. Датування цілей, окрім основної функції виконує і методичну, - увага респондента ще раз акцентується на кожній з цілей.

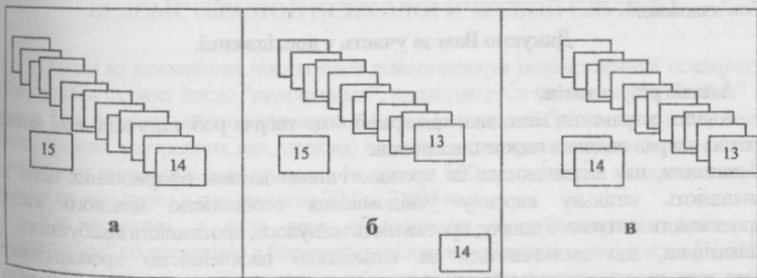
Причинний аналіз міжцільових відносин.

Попередні етапи були підготовчими до аналізу міжцільових відносин, що є основним завданням нашого дослідження. Цей аналіз починається з виявлення у респондента про причинно-наслідкову залежність цілей його життя. Перед проведенням причинного аналізу картки розкладаються у зворотньому порядку, від 15 до 1 (використовуючи нумерацію лівого нижнього кутка). Опитуваний відкладає верхню картку (№15) вбік (див. мал. а) і розпочинає аналізувати залежність п'ятнадцятої цілі від чотирнадцяти попередніх.

Інструкція. Ми переходимо до основного етапу дослідження. Вам слід відповісти на питання: "Чому і для чого поставлена дана ціль?" Розпочнемо з п'ятнадцятої. Вона має багато причин і деякі з них, можливо, є серед названих Вами. Чи можете Ви, наприклад, погодитись з твердженням, що п'ятнадцята ціль поставлена тому, що була чи буде поставлена чотирнадцята? Справа не в тому, що ціль чотирнадцята є єдиною причиною цілі п'ятнадцятої, а лише в тому, що між ними існує причинно-наслідковий зв'язок. Нас цікавить при цьому тільки ваша особиста думка про наявність або відсутність відношення "причина-наслідок" між чотирнадцятою і п'ятнадцятою цілями. Відповідь "так" позначаєте "+", якщо присутня залежність, і "ні" - "-", якщо вона відсутня.

Відповівши респондент відкладає картку №14 в бік і переходить до відповіді на питання: "Чи є тринадцята ціль однією із причин цілі п'ятнадцятої?" (див. мал. б) Аналогічно проводиться аналіз міжцільових відношень аж до картки №1.

Після того як респондент проаналізував всі відношення п'ятнадцятої цілі з попередніми, він переходить до відповідного аналізу чотирнадцятої. Аналогічним чином проводиться аналіз залежності цілей 13, 12, ... 2 від попередніх (див. мал. в).

Для реєстрації результатів причинного аналізу респондент користується протоколом (див. табл.1.), заповнюючи верхню праву трикутну частину матриці. Відповіді фіксуються знаком "+", якщо є залежність наступної цілі від попередньої і знаком "-" коли її не має. Наприклад: "+", що стоїть на перетині тринадцятого рядка і п'ятнадцятого стовбця означає, що тринадцята ціль є причиною цілі п'ятнадцятої. У чотирнадцятому стовбціві плюсами позначаються всі причини чотирнадцятої цілі, в тринадцятому - причини тринадцятої цілі і т. д. Діагональні клітинки матриці залишаються пустими.

Цільовий аналіз.

Мета даного етапу – виявити уявлення респондента про наявність між цільовим зв'язку типу - "ціль-засіб". Для цільового аналізу розкладаємо картки за порядковими номерами, від 1 до 15.

Інструкція. Між цілями існують зв'язки, коли одна з них виступає в відношенні до попередніх як ціль, а відносно наступних як причина. Вам знадобиться потрібно розглянути пару цілей і відповісти на запитання: "Чи є одна з них ціллю для іншої, яка в свою чергу виступає засобом досягнення попередньої". Розпочнемо з першої картки. Відкладіть її в бік і подумайте над тим, для чого поставлена дана ціль і, що Ви переслідуєте, очікуючи результат. Чи можете Ви, наприклад, погодитися з твердженням, що перед тим, як поставити другу ціль, Ви поставили першу, тобто перша ціль була поставлена для того, щоб мала силу друга.

Відповідаючи, респондент відкладає картку №2 в бік і аналогічним чином аналізує відношення першої цілі з 3,4,...15 і т.д. Відповіді фіксуються респондентом в нижній лівій частині протоколу, розміщеній під діагоналлю (табл.1.). Тепер стовбці матриці відповідають цілям- засобам, а рядки намірам- цілям. Відповіді позначаються "+", якщо є зв'язок ціль- засіб, "-", якщо зв'язку не має. Наприклад, плюс, який стоїть на перетині четвертого рядка і першого стовбця означає, що четверта є ціллю для першої, а мінус, який стоїть клітинкою нижче означає, що п'ята не є ціллю для першої.

Класифікація цілей за конструктивністю та емоційною напругою.

Інструкція. Наша співпраця наближається до завершення. Накінець пропонуємо Вам ще раз переглянути картки з Вашими цілями. Протягом роботи у Вас, можливо, були не лише приємні цілі, а можливо і ті, які викликали у Вас негативні переживання. Ми пропонуємо позитивним зарядженим цілям позначити "+", негативні "-". І поряд з цим, вкажіть будь-ласка, на кожній із карток у правому нижньому кутку, якою за структурою є зафіксована на ній ціль: загальною чи конкретною; обов'язковою чи необов'язковою.

Дякуємо Вам за участь у дослідженні.

Аналіз результатів.

Аналіз результатів методики цілеграфії – це творча робота, в ході якої можна опиратись на ряд поданих нижче показників:

1. Показники, що визначаються за хронологічними датами сформованих цілей та виявляють загальну картину усвідомлення особистістю власного життя: протяжність життєвого шляху; протяжність минулого; протяжність майбутнього.
2. Показники, що визначаються за кількісною насиченістю хронологічного минулого, теперішнього, майбутнього та визначають акцентованість особистості на психологічному минулому чи теперішньому: насиченість життєвого шляху; насиченість минулого; насиченість майбутнього.
3. Показники емоційного заряду конкретної цілі: цілі з позитивним зарядом; цілі з негативним зарядом.
4. Показники кількості міжцільових відносин: реалізовані (міжцільові зв'язки типу минуле-минуле); актуальні (міжцільові зв'язки типу минуле-майбутнє); потенційні (міжцільові зв'язки типу майбутнє-майбутнє).
5. Показники конструктивності цілей: кількість обов'язкових цілей; кількість необов'язкових цілей; кількість загальних цілей; кількість конкретних цілей.

Таблица 1.

Цілеграфічна матриця

Причинний аналіз

Цільовий аналіз

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
1																1
2																2
3																3
4																4
5																5
6																6
7																7
8																8
9																9
10																10
11																11
12																12
13																13
14																14
15																15
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	

Література:

1. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. – К., 1984.
2. Головаха Е.И., Кроник А.А. – Психологический возраст личности // Психологический журнал. - 1983. №5.
3. Коншохв Н.И. Словарь- справочник практического психолога. Воронеж НПО «МОДЭК», 1996.

С.И. Яковенко, Киев

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ДЕЙСТВЕННОСТИ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ПОДХОДА НА ОСНОВЕ “ЭШЕЛОНИРОВАНИЯ” ВЕДОМСТВЕННОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ

Одним из важнейших показателей действенности ведомственной психологической службы служит число “подопечных”, приходящееся на одного “штатного” психолога. При создании психологических служб в народном образовании, вооруженных силах, органах внутренних дел, недавно созданном департаменте по исполнению наказаний этот показатель закладывался на уровне 600 человек на 1 психолога, но фактически он варьирует в диапазоне от 200 до 2 000 чел.

Как известно, в силу ряда объективных и субъективных причин это “нормативное” соотношение в большинстве случаев обеспечить не удастся [1]. Вследствие этого ведомственные психологи главное внимание фактически уделяют тем видам работы, которые предусмотрены существующими формами отчетности, при этом страдает качество индивидуальной работы в широком смысле слова. Последняя сводится преимущественно к мониторингу психического состояния лиц, отнесенных к тем или иным “группам риска”. В результате девиации поведения, суициды и другие нежелательные эксцессы отмечаются среди тех лиц, которые находились вне поля профессионального интереса психологов (так, в ОВС в течение ряда последних лет около 97 % завершённых суицидов совершили психически здоровые сотрудники – см. [3]). К сказанному следует добавить, что у сотрудников “силовых структур” имеется стойкая предубежденность против “ведомственных” психологов, недоверие к ним.

Выход из положения видится не столько в наращивании численности штатных "ведомственных" психологов, сколько в увеличении числа их нештатных помощников ("волонтеров"). В качестве примера можно привести данные о росте числа профессиональных социальных работников в США, где на протяжении 20 лет их число возросло более чем в три раза (в 1960 г. на 1 000 человек приходилось 49 сотрудников социальной сферы, а в 1980 г. — 169). При этом на одного профессионального социального работника в США приходится 3-5 волонтеров, а в Швеции — 10-15 [5]. В медицинских службах вооруженных сил и правоохранительных органов развитых стран Запада получил распространение институт "парамедиков"¹ — сержантов и офицеров, имеющих специальную медицинскую подготовку в объеме, позволяющем оказывать пострадавшим эффективную доврачебную помощь.

За рубежом накоплен ценный опыт создания в составе специальных формирований, призванных действовать в экстремальных ситуациях (военные, полиция, спасатели, пожарные и т. п.), так называемых "стресс-команд", члены которых обучены распознаванию признаков острого, хронического и посттравматического стресса, методам оказания непрофессиональной психологической помощи на остром и отдаленном этапах стресс-события.

Таким образом, можно говорить о перспективах "эшелонирования" ведомственной психологической службы, в которой штатные психологи имеют нештатных помощников-волонтеров, совместно с ними решают задачи психологического обеспечения деятельности в экстремальных условиях (превенция дистрессов, суицидов, конфликтов, возникновения зависимого поведения, профессиональной деформации), участвуют в социально-психологической реабилитации участников экстремальных событий.

Что же следует предпринять для повышения действенности индивидуального подхода на основе "эшелонирования" ведомственной психологической службы? Прежде всего, необходимо организовать психологический отбор волонтеров.

Зарубежный опыт свидетельствует о значимости таких качеств волонтера, как способность быть лидером, авторитет в подразделении, опыт успешного преодоления трудностей, а также достаточный жизненный опыт, высокий уровень стрессоустойчивости, позволяющие сохранять целесообразность поведения в напряженных условиях, наблюдательность и интерес к внутреннему миру окружающих, интеллектуальные способности и общая эрудиция, мотивация аффилиции, эмпатичность и коммуникативность.

Для целей психологического отбора волонтеров психологической службы могут быть использованы психофизиологические методики, направленные на оценку силы и подвижности ВНД, опросники типа УНП, "Прогноз", УСК, КОС, тесты Люшера, Равена, результаты социометрии, экспертной оценки, наблюдений и бесед [2]. Важным условием дальнейшей подготовки является сознательное добровольное стремление кандидата стать внештатным психологом в своем подразделении. Обязательно должно учитываться мнение коллег, их готовность принимать помощь своего товарища.

Обладающие необходимыми качествами волонтеры проходят специальную подготовку по психологии стресса, завершение которой за рубежом дает основания для установления надбавки к заработной плате.

¹ Аналогичный термин "парасихолог" не может быть рекомендован к использованию по очевидным причинам.

В процессе подготовки волонтеров в вооруженных силах США внимание уделяется не столько теоретическим вопросам психологии стресса или основам суицидологии, сколько формированию навыков распознавания патологических реакций на стресс, вопросам оказания неотложной психологической помощи в экстремальных ситуациях, в частности использованию приемов немедицинской психотерапии (десенсебилизация, диффуздинг, декапсуляция, дебрифинг и др.). Такая практика получила, например, положительную оценку при проведении операции "Буря в пустыне", оказании психосоциальной помощи жертвам войны в Югославии [4].

Эшелонирование ведомственной психологической службы нами трактуется как введение между профессиональными специалистами (психологами и психиатрами) и их подопечными опосредующего звена – волонтеров, прошедших специальный отбор и подготовку, статус которых должен быть четко очерчен соответствующими ведомственными инструкциями. Их непосредственный контакт с товарищами по службе может способствовать своевременному выявлению и купированию патологических реакций, уведомлению специалистов о необходимости оказания сотрудникам специальной медицинской, психологической и социальной помощи. В подразделениях должны быть подготовлены программы социально-психологической реабилитации участников экстремальных событий, а также их родных (работа с семьями).

Вместе с тем приходится констатировать, что меры по организации психологической взаимопомощи сотрудников органов внутренних дел эффективны в тех подразделениях, сотрудники которых действуют совместно, а не индивидуально. В отношении оперативных работников, участковых инспекторов, постовых, инспекторов ГАИ, которые несут службу самостоятельно, более действенными могут быть программы, направленные на обучение навыкам психологической самопомощи (в частности, по формированию навыков самооценки психического состояния и его саморегуляции).

Отбор и подготовка волонтеров психологической службы – задача, в решении которой непосредственное участие должны принимать сами ведомственные психологи. В Киевском институте внутренних дел на психологическом факультете для магистров введены соответствующие спецкурсы ("Психология деятельности в экстремальных ситуациях", "Основы консультативно-коррекционной работы" и др.), выполнено ряд дипломных работ по психологии обеспечения безопасности деятельности в экстремальных ситуациях, в том числе при проведении переговоров и осуществлении специальных операций по освобождению заложников, служебных расследований случаев травматизма и гибели сотрудников, суицидов, ДДП с человеческими жертвами и т.п.). Таким образом, имеющиеся материалы позволяют отбирать и готовить волонтеров психологической службы МВД силами "штатных" психологов непосредственно на базе органов и подразделений внутренних дел.

Литература:

1. Медведєв В.С., Яковенко С.І. Актуальні питання діяльності психологічної служби в органах внутрішніх справ. // Вісник київського університету. Соціологія, Психологія, Педагогіка. Випуск 5. - К., 1998. - С. 31-35.
2. Общая психодиагностика. Основы психодиагностики, немедицинской психотерапии и психологического консультирования. // Под ред. А.А.Бодалева, В.В.Столина: Учебное пособие. – М.: МГУ, 1987. – 304 с.
3. Психосоциальная помощь жертвам войны: беженкам и членам их семей из Боснии, Герцеговины и Хорватии. // Под ред. Лабби Тата Арсел и др. – К.: Сфера, 1998. – 164 с.

4. Шаповалов О.В., Яковенко С.І. Профілактика самогубств серед особового складу органів та підрозділів внутрішніх справ. // Суїцидологія: теорія та практика: 36. наук. ст. – К.: КІВС, 1998. – С. 21-24.
 5. Encyclopedia of social work. 18th ed. – Washington. - 1977.
-

ЧАСТИНА 5

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНИ

ФЕНОМЕН ВЕРЫ И МАГИЯ ВНУШЕНИЯ

В данной работе хотелось бы сделать попытку разграничения двух совершенно различных явлений, которые часто смешиваются и принимаются одно за другое не только в обыденном сознании, но и в специальной литературе, затрагивающей эти вопросы. Речь идет о феномене Веры, с одной стороны, которую я буду называть Иисусовой Верой, дабы отделить это явление “живой” Веры от догматических верований приверженцев различных религий и верований нерелигиозного характера и, с другой стороны, о присущей человеческой психике возможности быть обманутой, принимать иллюзию за реальность - то есть о феномене внушаемости.

Почему мне представляется важным суметь разграничить эти два феномена?

Во-первых, **Вера - явление, необходимое для человека.** Необходимое, прежде всего, для поддержания и обретения психического здоровья. Вот как пишет об этом К.Г.Юнг: “В большинстве своем мои пациенты - люди не верующие, а те, кто утратил веру... Эти люди страдают какой-то духовной узостью, жизнь их обычно бедна содержанием и лишена смысла. Как только они находят пути к духовному развитию и самовыражению, невроз, как правило, исчезает...”. [3, с.178]

Вера необходима человеку для душевного равновесия, стойкости, переживания осмысленности своей жизни и удовлетворенности ею. Э.Фромм эту потребность в трансцендировании собственной жизни, выходе за пределы ее обыденности отмечал как одну из наиболее важных человеческих потребностей и называл потребностью в преданности, в посвящении себя (высшей цели или Богу). Трудно переоценить значимость и действенность живой Веры на развитие личности в целом. По моим наблюдениям, прикосновение к источнику такой Веры становится животворящим и неиссякаемым потоком, трансформирующим личность, наполняющим жизнь радостью, неведомой ранее силой, крепостью и большей независимостью от обстоятельств и других людей.

С другой стороны, в нашем, отчасти сохранившемся, атеистическом мировоззрении вера воспринималась, и все еще, зачастую, воспринимается, как “опиум для народа”, как открытость слабого, безвольного человека одурманивающему воздействию попов, покорность их воле, т.е. *по сути отождествляется с внушаемостью*. Цитирую научно-популярное издание 1988 года кандидата медицинских наук, психотерапевта, М.Л.Линецкого, по его словам раскрывающего “научное понимание внушения”:

“Молитва существенно не отличается от заклинания... Как и заклинания, молитва снимает эмоциональное напряжение, тревожность, утешает в горе, выводит из психоэмоционального кризиса. Верующий относит это на счет нисхождения божьей благодати, якобы помогающей переносить трудности... В действительности эмоциональная разрядка объясняется действием *внушения, которое содержится в вере* в магическую силу молитвы. ... *Без внушения религиозная вера, в силу своей иррациональности, существовать не может.*” [2, с.44]

Молитва, медитация, аутогенная тренировка, исцеление верой (христианская наука), психотерапия, гипноз... - во всем этом видится “позитивное” внушающее воздействие (или самовоздействие) на человека, если достигаются “позитивные” цели: исцеление, улучшение состояния, избавление от вредных привычек и т.п. Все та же молитва, медитация, христианская наука, гипноз, кодирование, манипулирование...

могут восприниматься как “негативное” внушающее воздействие, если получаемый эффект воздействия не нравится, вызывает опасения, не согласуется с ожиданиями. При этом “вера” и “внушение” рассматриваются как чуть ли не взаимодополняющие явления: “без веры нет внушения”, “для того, чтобы исцелиться - нужно верить” и т.д.

Так ли это? Является ли вера результатом внушения? Обусловлена ли внушаемость верой? К чему стоит обращаться в процессе психотерапии: к поиску утраченной веры или ко всемогущему внушению?

Поклонники все еще популярного нейро-лингвистического программирования, например, предлагают нам заменять “плохие программы” нашего мозга на “хорошие”, но тоже программы и таким образом решать наши проблемы. А психотерапевтам они настоятельно советуют побыстрее начать гипнотизировать своих клиентов, пока те не начали делать это с самими терапевтами. То есть, они советуют прибегать к внушению, к “позитивному” перепрограммированию. И человеческая психика рассматривается при этом как объект воздействия, некая “глина”, из которой можно лепить то, что субъекту воздействия угодно (субъектом может выступать носитель той же самой психики).

Так есть ли разница между состоянием:

- йога, находящегося в глубокой медитации
- истинно верующего, пребывающего в молитве
- пациента в гипнотическом трансе
- одурманенной жертвы цыганки, отдающей ей последние деньги “по собственной воле”?

Для закоренелого атеиста со стажем - никакой. Для верующего - даже задавание подобных вопросов является богохульством. Для него разница очевидна: молитва - от Бога, остальное - от Дьявола. Экстрасенс станет утверждать, что любые эффективные воздействия на психоэнергетику человека - результат наличия экстрасенсорных способностей (к “своим” они причисляют и Христа).

Моя интуиция настаивает на том, что разница есть, и существенная. Но, целью этой статьи, разумеется, не является прояснение всех неясных моментов этой темы. Данной работой я, скорее, хочу обозначить проблему, поставить вопросы и показать значимость поисков ответов на них.

Следующим шагом я бы хотела описать два выбранных мною явления по отдельности.

Иисусова Вера.

Что такое Вера - та самая, имея которую:

“...если кто скажет горе сей: “поднимись и ввергнись в море”, и не усумнится в сердце своем, но поверит, что сбудется по словам его, - будет ему, что ни скажет...” или

“...все, чего ни будете просить в молитве, верьте, что получите, - и будет вам.” [Евангелие от Марка, гл.11]

Чем отличается она от внушающего слова гипнотизера? Или мощи экстрасенса?

Такая Вера в корне отличается от всего того, что обычно называют этим словом: вера в инопланетян, вера в приметы, вера в действенность какого-то лекарства. Отличается тем, что Иисусова Вера не является верой во что-то конкретное, а тем более, видимое глазом или понятное умом. Можно сказать, что это Вера в *живого Бога* - вездесущего, т.е. не сконцентрированного где-то в одном месте (даже если это место

перков), неспостижимого (а потому не укладывающегося ни в какие концепции, в том числе религиозные).

И все же эта Вера основана на Знании (не рациональном, конечно, и не вычитанном), на соприкосновении с Запредельными Реалиями, на пережитом опыте, не оставляющем сомнений в его подлинности. Во время переживания лучше говорить, конечно, не о Вере, а о чистоте восприятия, о пребывании во внутренней тишине, когда появляется возможность слышать, воспринимать Запредельные или Глубинные Реалии (что одно и то же). Такая Вера - это открытость этим Реалиям, открытость глубине происходящего, глубине даже самых, на первый взгляд, обыденных вещей. Такая Вера - это некая настроенность на глубину, даже если ее не слышишь сейчас. Такая Вера сопряжена со вкусом к Истине, с переживанием Реальности, ощущением трезвости, осознанием и уверенностью.

Такая Вера предполагает способность быть открытым, довериться, вверить себя Запредельным Реалиям, когда ты оказываешься без всяких прикрытий (открыт и обнажен) перед лицом Сущего, то есть требует определенной чистоты и мужества.

Вместе с тем, я еще раз хочу подчеркнуть, что такая Вера отражает потребность человека - очень важную потребность, может быть первоочередную, подавляющую которую или не осознавая природы которой, а потому и не принимая ее, человек очень страдает.

Внушение.

По определению Г.М.Андреевой, внушение - это процесс передачи информации, основанный на некритическом ее восприятии.

Что это значит - некритическом восприятии?

А это значит то, что человек перестает опираться на свои собственные ощущения, на переживаемый им опыт, перестает сверять с ним получаемую информацию. Физиологи утверждают, что во время внушения мозговая информационная модель оказывается изолированной от действительности. К ней не поступают сигналы о расхождении! Иными словами, человек перестает видеть, слышать, обонять и т.д., а принимает поступившую к нему информацию как истинную в отрыве от целого потока другой информации, которая могла бы подтвердить или опровергнуть данную. Образуется, пользуясь великолепным термином Роберта А. Уилсона, "преждевременная уверенность", уверенность в том, чего на самом деле нет. Мы не будем обсуждать здесь *почему* это происходит. Для нас важно констатировать, что это происходит!

О такой ситуации еще могут сказать, что человек "принял что-то на веру". И, чтобы не путать эту "веру" с той, которая описывалась выше, назовем ее "слепой верой" (с тем же успехом можно было бы назвать ее "глухой" или "оторванной от действительности").

Определяя "слепую веру" как результат действующего внушения, мы можем попробовать теперь дать предварительный, конечно, и приблизительный (скорее для того, чтобы показать, что это в принципе возможно) сравнительный анализ "двух вер".

Иисусова Вера

- базируется на пережитом опыте
- обращена к реальности
- не конкретизирована

Слепая вера

- оторвана от собственных ощущений
- отвернута от реальности
- имеет конкретную модель

• устойчива	- подвержена колебаниям
• спокойна	- агрессивна
• повышает осознание	- ухудшает его
• открыта неизвестному	- замкнута на себя

В заключение сравнения, я хочу отметить, что известные свойства личности, благоприятствующие повышенной внушаемости, такие, как: *неуверенность в себе; чувство собственной неполноценности; покорность; робость; тревожность* являются прямой противоположностью тем свойствам личности, которые воспитываются и укрепляются вместе с укреплением истинной, или, как я ее назвала, Иисусовой Веры: *уверенности в себе, чувству собственного достоинства, независимости, устойчивости и смелости.*

Как видим, истинная Вера приближает человека к самому себе, к своей сути, своей глубине, к своей неповторимости. Она помогает не "прилипнуть" ко всему ложному, наносному, фальшивому. Внушение же, напротив, отрывает человека от непосредственного восприятия реальности, фиксирует его на привнесенной извне модели ее. То есть, эти явления не только не родственны, но, в определенном смысле, производят прямо противоположное действие, являются антиподами.

Поэтому, на пути к духовному истоку, будучи движимыми одной из самых сильных человеческих потребностей, "духовной жаждою томимыми", совершенно необходимо научиться четко отделять этот чистый Зов от наслоений слепой веры, отвлекающих и уводящих в сторону.

Литература:

1. Библия, Евангелие от Марка. – М., 1968.
2. Линецкий М.И. Внушение. Знание. Вера. – К.: Политиздат Украины, 1988.
3. Юнг К.Г. Воспоминания, сновидения, размышления. – М.: ООО «Издательство АСТ-ЛТД», Львов «Инициатива», 1998.

Н.В. Балабанова, Харьков

НАРОД И ВЛАСТЬ: КОНФРОНТАЦИЯ ИЛИ ДИАЛОГ?

Смена общественного порядка в нашей стране сопровождается нарушением функций многих социальных институтов. Постепенно разрушается централизованный механизм реформирования в результате ослабления роли государства. Сегодня власть не способна удовлетворить потребности населения в социальной защите, гарантировать не только адекватное, но даже минимальное вознаграждение за труд, обеспечить легитимные формы участия граждан в жизни общества и т.п. Социологические исследования последних лет фиксируют преобладание массовой неудовлетворенности статусом, положением и жизнью в целом.

Однако прогноз не обещает улучшения в ближайшем будущем. Эффективность реформ зависит как от объективных факторов, связанных с уровнем социально-экономического развития страны, так и от состояния массового сознания. Недовольство властью часто остается на уровне пассивного возмущения, поскольку до сих пор в обществе не сложились силы, способные к организованным массовым действиям.

Неформированность или слабая сформированность элементов гражданского общества провоцирует правящую элиту игнорировать интересы населения.

Возможность противостоять концентрации власти в руках избранного круга лиц видится в активном характере самоорганизации людей. Необходимо участие населения в различных ее формах - общественных движениях, гражданских ассоциациях, социальных кампаниях и т.д. Правомерно предположить, что отчуждение широких масс от политических и социальных процессов, управления возможно преодолеть путем развития социального диалога. Несмотря на преобразования в сфере управления - разделение ветвей власти, тенденцию к равновесию властных структур - разрыв между интересами элиты и населением возрастает.

Как известно, определяющее влияние на развитие и функционирование общества оказывает правящая элита. Сегодня можно наблюдать процесс создания нового институционального социального порядка. Одну из главных задач реформирования старого и перехода к новому общественному строю выполняют элитные группы, которые имеют непосредственный доступ к власти, управлению и распределению социально значимых ресурсов.

Современные элитные группы должны стать основным инструментом власти в деле достижения общественных целей. Для этого необходимо реформировать тип организации властных отношений в сторону диалогического управления управляющих и подчиненных, взаимной ответственности за принятие решений и их реализацию.

В 1998г. социологами Харьковского государственного университета было проведено исследование по проблеме взаимоотношения правящей элиты Харьковского региона, как представителя власти, и населения города. Был проведен опрос экспертов, посвященный изучению взаимодействия элитных групп и общества, а также специфики формирования первых и их функционирования. В качестве экспертов были отобраны представители политической, интеллектуальной, экономической, управленческой и военной суб-элитных групп.

Результаты опроса показывают, что, в основном, элита способствует укреплению общественного порядка, однако, это не препятствует ей укреплять собственные позиции и отстаивать свои интересы. При этом интересы общества, населения фактически не учитываются при принятии важных решений, на первый план выходят корпоративные и личные интересы.

Следует отметить, что даже сами представители властных органов не консолидированы между собой : между элитными группами преобладает соперничество и борьба за сферы влияния.

Каналы или механизмы достижения групповых целей далеки от сотрудничества и диалога с социальными группами. Взаимодействие власти и масс ограничивается только вертикальными функциональными отношениями подчинения. Институт общественного мнения не играет какой-либо определяющей роли для элитных групп. В то же время неформальные и противоправные механизмы используются ими в полной мере - лоббизм, подкуп лидеров политических партий, движений, гражданских организаций, подкуп должностных лиц, связанных с участием в принятии решений и др.

Политика, проводимая государством, испытывает на себе влияние многих субъектов политической жизни. Однако реальное влияние общества на политические решения очень слабое. Так, оценка влияния на политику профессиональных и гражданских групп, представляющих интересы отдельных слоев населения, колеблется между альтернативами "не имеют никакого влияния" и слабой степенью влияния. Не-

удивительно, что более сильное влияние имеет директорский корпус, группы крупного бизнеса, политические партии и региональные группы.

Невозможность воздействовать на власть и проводимую ею политику вызывает у населения негативные чувства по отношению к элитным группам - недоверие, предвзятость и пр. Вследствие отсутствия взаимопонимания, согласованности отношений власти и масс растет уровень социальной напряженности в обществе. На сегодняшний день эксперты оценивают уровень социальной напряженности следующим образом: между правящей элитой и обществом как "высокий" и "очень высокий" (на что указали соответственно 23,3% и 35,6% опрошенных); между местными властями и населением города как средний (33,3%).

Эффективность взаимодействия масс и власти определяется не только желаниями или интересами вступать в диалог между собой, но и готовностью участвовать в нем. Как показывает опрос, общенациональная элита фактически не готова или готова в слабой степени взаимодействовать с населением. Этот показатель не изменяется и относительно сотрудничества с гражданскими организациями, движениями и социальными группами, чьи интересы затрагивают конкретные управленческие решения властных органов, за исключением политических партий. Те же результаты остались и в определении степени готовности региональных элитных групп сотрудничать с заинтересованными группами населения в решении важных для общества (региона) проблем.

Вместе с тем, практика принятия управленческих решений свидетельствует о том, что власть проводит в жизнь только те из них, которые выгодны правящей элите и обусловлены конъюнктурой ситуации. Рейтинг значимости факторов в практике принятия важнейших управленческих решений административными органами подтверждает отсутствие социальной направленности управленческого воздействия (см. Табл. 1).

Таблица 1

факторы, влияющие на принятие управленческих решений	Процент	ранг
мнение влиятельных лиц, способных оказать давление на субъектов государственного управления	64,0	1
мнение зарубежных организаций, советников	46,0	2
мнение субъектов государственного управления	33,7	3
экономическая эффективность	32,6	4
социальная эффективность	13,5	5
независимая научная экспертиза	7,9	6
общественное мнение	6,7	7

Как видим, социальная эффективность и общественное мнение оказывают наименьшее влияние при принятии управленческих решений. Как основные регуляторы выступают мнения влиятельных лиц, зарубежных организаций и советников, субъектов государственного управления, что свидетельствует о недееспособности государственного аппарата, об ограниченности его самостоятельности при принятии важных управленческих решений, об игнорировании потребностей и интересов широких кругов общественности.

В разделении и дистанцировании интересов элиты и населения немаловажную роль играет социальная активность общества в целом, и представителей элиты в частности. Более 2/3 опрошенных не принимают участия в политической и социальной жизни общества. И только около 1/3 входит в состав какой-либо политической партии

или общественного объединения. Интересы общества, государства и личные интересы сегодня разделены. Ориентация на достижение личного благосостояния характерна для большинства членов общества, не только для представителей элитных групп. В первую очередь, люди склонны идентифицировать себя со своей семьей, либо профессиональным кругом, либо одной возрастной группой. Семья отождествляется с маленьким миром, в котором все близко между собой и ответственны друг за друга. Это убежище, в котором спасаются от различных неприятностей и бед. Профессиональный круг обеспечивает реализацию способностей человека, его творческой активности, люди одного поколения, как правило, разделяют общие ценности, идеалы, нормы морали и т.д., что так же их объединяет.

Данная информация фиксирует противоречие, которое заключается в следующем: с одной стороны, элитные группы способны оказать самое сильное давление на субъектов государственного управления, с другой же - они не ориентированы и не принимают участия в политической и социальной жизни общества. Это свидетельствует о наличии скрытых теневых, нелегитимных механизмов воздействия на органы государственного управления с целью удовлетворения своих личных, узко клановых интересов и потребностей.

Поэтому дистанция между населением и представителями власти будет углубляться, так как доступ к ресурсам, которыми распоряжаются властные структуры, повышается уровень материального благосостояния, престижа представителей правящей элиты, тогда как остальная часть населения продолжает резко беднеть. По прогнозам большинства экспертов (57%) дистанция между элитой и населением еще больше углубится, или, во всяком случае, сохранится на том же уровне (по мнению 29% опрошенных).

Учитывая специфику состояния общественного сознания, которое может как отставать, так и опережать развитие общественного бытия, необходимо совершенствовать как объективные условия, так и субъективный фактор, детерминирующий трансформационные процессы в современной Украине. Непродуманность социально-экономических преобразований, незрелость субъективного фактора порождает деструктивные явления в сфере управления. Основная задача социального управления - согласование интересов различных социальных слоев и групп, в том числе как представителей элитных слоев, так и широких кругов общественности для достижения социально значимых целей, а не удовлетворения потребностей одной группы за счет других. Этого можно достигнуть, используя диалоговые отношения между властью и народом.

Литература:

1. Гордон Л. А. Общество "недовольных" (Особенности массового сознания в переходный период) \ Полис, 1998, № 3. - с. 32-48
2. Захаров А. В. Народные образы власти \ Полис, 1998, № 1. - с. 23-35
3. Пшизова С. Н. Какую партийную систему воспримет наше общество? \ Полис, 1998, № 4. - с. 101-113
4. Соловьев А. И. Особенности механизма принятия государственных решений в России: социокультурные и психологические параметры \ Полис, 1998, № 4. - с. 127-129

ДИНАМИКА ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О САМОАКТУАЛИЗАЦИИ У СТУДЕНТОВ ХАРЬКОВСКОГО ХУДОЖЕСТВЕННО-ПРОМЫШЛЕННОГО ИНСТИТУТА. САМОАКТУАЛИЗАЦИЯ В СМУТНОЕ ВРЕМЯ

В истории человечества есть немало примеров, когда художники своим творчеством помогали народу выстоять в трудные времена, сберечь духовность, но часто роль художников осознавали лишь тогда, когда трудные времена были позади.

В любые времена человек стремился к наведению "порядка" в своей духовной жизни. Такая потребность составляет "закон смысла". Не только от личности к личности, но и от ситуации к ситуации этот смысл меняется. Смыслы не даны нам, мы не можем выбрать себе смысл, мы можем лишь выбрать призвание, в котором мы обретаем смысл. Осуществляя смысл своей жизни, человек осуществляет тем самым сам себя; так называемая самоактуализация является лишь побочным продуктом осуществления смысла [4].

Маслоу охарактеризовал самоактуализацию как желание человека стать тем, кем он может стать. Он считал, что для этого необходимо "хорошее общество", в котором можно раскрыть человеческий потенциал наиболее полно. С такой точки зрения трудно найти общество, достаточно "хорошее" [5].

Изменения в политической и экономической жизни вызвали кардинальные изменения в условиях социализации молодежи.

Сменился и доминирующий критерий самоактуализации. Общий эквивалент труда - деньги - стал играть функцию общего эквивалента потенциальных возможностей молодого человека. Обследование, проведенное Украинским институтом социальных исследований в 1995 году показало, что 93% опрошенных успехом в жизни считают ценности приватной жизни и материальное благосостояние, 68% - профессионализм в выбранном деле, 64% - реализацию собственных способностей и стремлений, а 56% - владение автомобилем [1]...

Исследование жизненных ценностей студентов старших курсов экономических специальностей негосударственных вузов показало, что для молодежи этой группы характерна максимальная осознанность своего профессионального выбора, пребывание в состоянии инициативы и поиска новых возможностей, понимание самоактуализации как достижение устойчивого положения, открывающего перспективы роста. К старшим курсам степень самоактуализации повышается [2].

Людям художественного (по Павлову) типа присущи высокие показатели нейротизма, тревога, неуравновешенность, выраженность защитных механизмов личности, неадекватность самооценки, высокая потребность в социальном одобрении, не свойственен рациональный выход из конфликта [3].

Цель данной работы - выяснить, как студенты ХХПИ самовоспринимают личностные изменения, произошедшие с ними за время обучения в вузе, воспринимают ли они себя теми, кем они могли бы стать, т. е. реализовали ли они поставленные на I курсе цели, осуществили ли тот смысл, который искали, приступая к обучению в художественном вузе.

Методика.

Для изучения динамики представлений о самоактуализации была выбрана краткая форма "Опросника личностной ориентации" [Jones, Crandall, 1986]. Краткая шкала измерения самоактуализации имеет приемлемую ретестовую надежность, положи-

сильно коррелирует со всеми значениями "большого" опросника POI ($r = +0,67$) и мало восприимчива к выбору ответов "социальной желательности".

Так как в наших конкретных условиях невозможно составить репрезентативную группу, был использован метод приближенного моделирования.

С использованием краткой шкалы изучалось представление о самоактуализации у всех студентов с 1994 г. Обследование проводилось в конце ноября 1994, 95, 96, 97, 98 года, соответственно на 1, 2, 3, 4, 5 курсах. В исследовании принимало участие 85 студентов всех специализаций. Из них 18 - бывшие выпускники лицея при ХХПИ.

Респонденты отвечали на каждое утверждение, используя 4-х значную шкалу. Полученные средние значения для каждой из групп испытуемых представлены на графике (см. рис. 1).

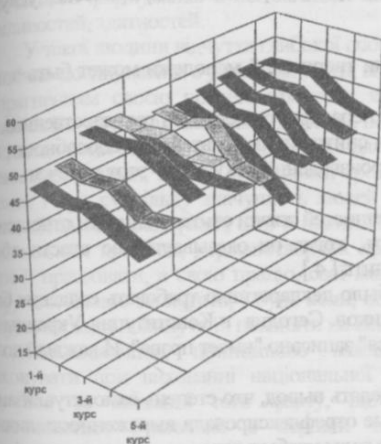

Рис. 1

График зависимости средних значений степени самоактуализации от курса обучения.

- Дизайн (Д)
- Графический дизайн (ГД)
- Графика (СГ)
- Монументально-декоративная роспись (МДР)
- Архитектурно-декоративная пластика (АДП)
- Интерьер и оборудование (ИО)
- Станковая живопись (СЖ)
- Реставрация
- Студенты, не учившиеся в лицее
- Все студенты
- Студенты - бывшие лицеисты

Результаты и их обсуждение.

В результате исследования было обнаружено, что показатели средних значений уровня самоактуализации к 5 курсу для студентов всех специализаций в среднем понижаются. Снижение средних значений менее выражено у студентов ГД и бывших лицеистов, а у реставраторов и монументалистов намечается даже некоторое повышение значений, хотя и не до уровня 1 курса.

И хотелось бы объяснить эти данные тем, что во время учебы в лицее с ними проводились занятия в группах личностного роста, но сопоставимые показатели для РПИ и МДР - скорее свидетельство в пользу многоуровневой модели образования. Как правило, на эти специализации поступают после училища, а не со школьной скамьи. Обучение в лицее или училище делает профессиональный выбор этих групп студентов более осознанным, ожидания - реалистичными.

Самые высокие значения на 1 курсе объясняется некоторой эйфорией после очень трудных конкурсных экзаменов. Это подтверждается и тем, что самые высокие показатели для РПИ, СЖ и МДР - на 1 курс набирают 3-5 человек. Ниже средние значения для дизайна - 4 группы, 30 человек, а также у бывших лицеистов, которые сда-

вали вступительные экзамены хоть и на общих основаниях, но в знакомой обстановке. И, разумеется, разный конкурс.

К 3 курсу наблюдается некоторое повышение средних значений степени самореализации. 3 и 4 курсы многие студенты вспоминают впоследствии как "Золотой век". 3 курс - время реализации собственных идей в учебных проектах. К этому времени накопленные профессиональные знания и навыки в сочетании со стабильностью середины обучения в вузе создают благодатную почву для реализации личного творческого потенциала.

Наибольшее снижение значений к 5 курсу отмечено для СГ, СЖ и Д, что связано с осознанием несоответствия социальной значимости приобретаемой профессии реальной социально - экономической ситуации.

Относительную стабильность показателей для ГД можно объяснить высокой востребованностью специалистов этого профиля на рынке полиграфических услуг.

Выводы.

Одной из граней самореализации творческой молодежи может быть ощущение востребованности обществом.

Отсутствие закона о меценатстве, нераспространенность государственных программ поддержки молодых художников, снижение покупательной способности населения, практическое отсутствие рынка произведений искусства - этот перечень можно продолжить.

В. Франкл одной из важнейших ценностей жизни считал ценности отношения, к которым человеку приходится прибегать, когда он оказывается во власти обстоятельств, которые он не в состоянии изменить [4].

Еще несколько лет назад можно было декларативно требовать создания благоприятных условий для молодых художников. Сегодня в Конституция Украины вместо много лет привычного " гарантируется" записано "имеет право". И каждый должен самостоятельно осуществлять это право.

Полученные данные позволяют сделать вывод, что степень самореализации в целом тем выше, чем больше испытуемые отразились на выраженности личностных изменений, произошедших с ними за годы учебы в вузе.

Учитывая психологические особенности личности художников и данные, свидетельствующие о том, что участие в тренингах уверенности в себе значительно повысило степень самореализации, причем изменения оказались стойкими [5], а также показатели степени самореализации выпускников лицея, одним из путей создания благоприятных условий можно считать организацию тренинговых групп личностного роста, дающих возможность принять идею смены специализации в рамках выбранной профессии.

Литература:

1. Біленок О. А. Життєвий успіх очима молоді. //Практична психологія та соціальна робота. 1998. №5. С. 43 - 45.
2. Косовская И. Капитализм - это молодость мира, и его возводить молодым! // Персонал. 1998. № 1. С. 64 - 66.
3. Рыбалко В.В. Психология развития творческой личности. -К.: ИЗМК, 1996. С. 78 - 91.
4. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник. Пер. с англ. /Общ. ред. Л.Я.Гозмана. -М.: Прогресс, 1990. С. 39 - 43, 225 - 227.
5. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. - Спб.: Питер Пресс, 1997. С. 493 - 496, 507 - 512.

ВИХОВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ-ГРОМАДЯНИНА

Одним з основних принципів, який конче потрібно враховувати в процесі виховання національної самосвідомості, полягає в тому, що успішне досягнення мети передбачає реалізацію системного підходу. Національна самосвідомість особистості не може виникати, успішно розвиватися, удосконалюватися сама по собі – хоч би як інтенсивно й безперервно ми не піддавали виховання спеціальним, так би мовити, “строгим локалізованим” виховним впливам. Якщо ми хочемо виховати справді національно свідому особистість, то мусимо дбати також про забезпечення одночасного формування в неї багатьох інших особистісних якостей, властивостей, можливостей, здатностей.

У такої людини відчуття глибокої спорідненості зі своїм народом, нацією мають органічно поєднуватися з уміньми діяти, відповідально ставитися до своїх обов’язків, із прагненням свого працюю принести якнайбільше користі для співвітчизників, держави. Бо чого варті заповзяті патріоти, невтомні ревнителі національних цінностей, ідей, якщо вони самі не є добрими фахівцями, працьовитими людьми, особистостями високоморальними, просто порядними громадянами. Не більше позитивного можна сказати і про суспільну значущість людей хоча й освічених, здібних, працьовитих, однак абсолютно байдужих, а то й негативно налаштованих до всього, що стосується національних проблем, державотворчих процесів, долі нації. Таким байдуже, де їм жити й працювати, а свою працю, свої вміння, здібності вони готові продати будь-кому, хто більше заплатить, і будь-коли, особливо в скрутні для країни, у якій вони живуть, періоди покинути її, поміняти на більш зручну, заможну.

Найзагальніше, принципово важливе положення, яке слід неодмінно враховувати при вихованні національної свідомості й самосвідомості, полягає в розумінні та визнанні того факту, що процес становлення цього утворення розпочинається буквально з перших тижнів життя дитини. Висловлюючись метафорично, можна сказати, що немовля вже з молоком матері, підсвідомо вбирає певну етнічно, національно своєрідну інформацію. Чи стане хтось заперечувати ту, ще не до кінця збагнену, велику силу впливу на немовля материнської колискової або якихось інших специфічних для кожного етносу моментів раннього догляду чи виховання дитини? Зрозуміло, що відбувається цей процес на підсвідомому рівні, однак його наслідки певним чином трансформуються і виявляються опісля на рівні усвідомлюваному.

Зауважимо, що ми схильні думати, що рання генеза властива не лише феноменові, про який ідеться зараз, але й також іншим, насамперед тим, що найтісніше пов’язані зі сферою духовності особистості.

Наступною умовою, без якої неможливо увітати собі процес національного виховання, у тому числі виховання національної самосвідомості дитини, є наявність у самих вихователів глибокої переконаності в тому, що питання національного виховання дітей, розвитку в них національно орієнтованої свідомості та самосвідомості є справді конче необхідним завданням, виконання якого в поєднанні з іншими сприяє гармонійному та всебічному розвитку особистості дитини. Дуже важливо, щоб самі вихователі були переконані в тому, що без належного національного виховання у дитини не можуть відповідним чином розвиватися такі

якості особистості, як патріотизм, громадянська солідарність, відповідальність та інші важливі характеристики громадянського спрямування.

Вихователеві належить глибоко усвідомлювати, що немає, так би мовити, світового або всесвітнього громадянства – так само, як немає абстрактної людини, “людини взагалі”, а що кожна людина стає часткою людства лише через те, що реально вона є часткою тієї чи іншої нації. У зв’язку з цим варто згадати відомого німецького філософа кінця XVIII ст. Й.Г.Гердера – автора знаменитої праці “Ідеї до філософії історії людства”, який писав, що людська цивілізація існує не в загальних та універсальних, а в конкретних національних проявах (1).

Високорозвиненій національній свідомості та самосвідомості вихователя має відповідати такого самого рівня його фактична поведінка, завдяки чому вихованець може бути реальним, гідним наслідування взірцем для його вихованців.

Вельми суттєву роль у національному вихованні підростаючого покоління відіграють національні ідеали, що покликані слугувати узагальненими ціннісними орієнтирами в процесі самовдосконалення дітей, підлітків та молоді. Слід сказати, що позитивне розв’язання цієї проблеми вимагає подолання іноді вельми складних завдань, перепон, зумисно, злочинно споруджуваних колись (та, на жаль, і досі) нашими недругами бар’єрів на шляху до самопізнання та самоусвідомлення українців.

Відомо, наприклад, що в історії української нації, як і в історії інших націй світу, було немало видатних, героїчних постатей, котрі заслуговують на високу шану та безумовно можуть слугувати ідеалами для наших дітей, підлітків, юнацтва, для громадян будь-якого віку. Знаємо, однак, і те, що нерідко найкращих представників української нації намагалися будь-що дискредитувати, очорнити, звинуватити у вигаданих гріхах наші поневолювачі, колонізатори. Згадаймо хоча б величну, достойну історичну постать гетьмана Івана Мазепи – високоосвіченої, різнобічно обдарованої людини, талановитого державного діяча, великого патріота України, для якого найголовнішою метою, якій він присвятив своє життя, була турбота про долю української нації, про побудову незалежної Української держави.

Прекрасними зразками для наслідування, ідеалами для наших юних громадян можуть слугувати сини й дочки України, які хоробро билися за звільнення рідної землі від фашистської навали. А який невичерпно багатий матеріал для виховання національної самосвідомості дітей, підлітків та юнацтва може знайти вихователю у художніх творах, піснях, довідниках, які присвячено героям Крутів – отим 300 юним хоробрим легіям, котрі віддали свої життя на вівтар свободи України!

Українська нація пишається не тільки славетними іменами своїх синів і дочок, котрі прославилися на полях битв за волю Батьківщини, але й тими, хто залишив помітний слід у царині мистецтва, науки, у найрізноманітніших сферах діяльності людської. Тому в нас немає жодних підстав бідкатися через відсутність вихованих ідеалів: мовляв, старі ідеали ми зруйнували, а нових не створили. Так, ми відмовилися від багатьох застарілих, передусім фальшивих ідеалів і цим звільнилися від лицемірства, від лжеідеалів. А що стосується ідеалів нових, то їх узагалі неможливо створювати на замовлення, зокрема на замовлення політичне. Народ творить свої ідеали в реальній історії. І вони виникають в історії кожного народу, нації.

Отже, нам просто необхідно знати свою історію і, звільнившись від упередженості, від усяких накладених нашими недругами табу, проклять, осквернень, відшукати в історії власної нації неповторно своє, наші справжні святині. А вони, безумовно, є – як і в кожній, чисельно навіть найменшій нації. Отже, якщо хочемо реалізувати себе як націю, знайти належне місце серед численних національних

спільнот світу, мусимо пройти цей абсолютно необхідний, хоч і вельми складний шлях до самоусвідомлення себе як нації.

Визначаючи важливу роль ідеалів у національному вихованні, необхідно водночас враховувати і той факт, що високою мірою дійовості відзначаються не лише ідеали, прототипами яких є певні героїчні постаті з нашої історії або герої літературних творів, а й ті реальні люди, з якими щоденно спілкуються наші діти, підлітки, юнацтво. Це — батьки, вихователі, учителі, які є якраз тим найважливішим, найреальнішим "матеріалом", з якого конструюють, вибудовують свої ідеальні моделі наші вихованці.

Щоб успішно здійснювати складну і благородну виховавчу місію формування особистості національно свідомих громадян України, вихователі не лише має бути сам непохитно переконаний у правильності та праведності, у великому державницькому сенсі даної місії, але й володіти глибокими знаннями, що стосуються національних проблем, досконало оперувати ними і, що найголовніше, уміти переконувати вихованців, їхніх батьків у тому, що тільки громадяни-патріоти, національно свідомі, духовно багаті люди здатні стати володарями своєї долі, своєї держави і завдяки цьому жити повноцінним — як духовно, так і матеріально — життям. Вихователі повинен допомогти людям зрозуміти, що варта поваги і заслуговує на повнокровне, світле, високе майбутнє лише та нація, представники якої бодай у своїй більшості збагнули, що тільки вони самі — і ніхто інший — відповідальні за свою долю, долю своїх нащадків і що уповання на милосердя та філантропійну поблажливність "добрих" сусідів чи навіть "близьких родичів" завжди були примарними сподіваннями, виявом самозневаги, що знесилювали дух нації або взагалі руйнували її, перетворюючи на придаток до тих націй, які ніколи не втрачали почуття власної гідності і цілком справедливо постійно й невідступно дбали насамперед про свої власні інтереси. Бо, як свідчить історія, не може бути шанованою — ніким і ніколи — жодна з тих націй, які не поважають самі себе.

Успіх виховання національної свідомості та самосвідомості значною мірою залежить також від того, наскільки глибоко вдається збагнути та розкрити сутність національної ідеї. Визначаючи суть самого цього поняття, ми можемо зрозуміти, що, крім спільного для всіх націй, кожна нація має певний, специфічний лише для неї момент або складову національної ідеї. Це специфічне визначається індивідуальним історичним досвідом життєдіяльності конкретної національної спільноти.

Глибокий аналіз такого досвіду дає змогу збагнути саме той доленосний феномен, наявність якого у всі часи могла відігравати вирішальну роль у житті нації, у її самозбереженні та саморозвитку. Його ж відсутність або нехтування його значення справляло руйнівний вплив на націю. Як свідчить історія, для України у всі часи таким доленосним феноменом була соборність, об'єднання споконвічних українських земель, єдність представників усіх етносів, для яких земля України — єдина Батьківщина, як для самих українців, так і для всіх етнічних меншин.

Мабуть, не буде перебільшенням уважати, що найскладнішою, найбільш проблемною, від позитивного розв'язання якої чи не найбільшою мірою залежить успішне вирішення основних завдань виховання національно свідомості та самосвідомості громадян, є мовна проблема.

Незаперечним є той факт, що сучасне становище української державної мови у власній Українській державі є вельми невтішним та аномальним. Це той рідкісний в історії випадок, коли процеси державотворення супроводжуються руйнацією чинника, що в будь-якій державі виконував би об'єднувальну й конструктивну функцію. Можна назвати декілька причин такої дивовижної аномалії. І всім, особливо вчителям і вихователям, та й усім громадянам України необхідно знати ці причини, аби

спільними зусиллями діяти в напрямі подолання такого ірраціонального, антигуманного, антидемократичного, абсурдного явища, у якому проглядаються ознаки інвалідності національної самосвідомості певної частини громадян, вияв нашої неповаги до себе.

Серед чинників, що визначають формування національної свідомості та самосвідомості особистості, особливе місце належить процесам ідентифікації та самоідентифікації. Самоідентифікація в етнічному чи національному контексті означає визнання людиною своєї подібності або тотожності з тими представниками етносу чи нації, до яких ця людина себе відносить. Цей процес є вельми складним і передбачає досить високий рівень розвиненості в індивіда рефлексивних здатностей, тобто здатностей бачити себе з боку як носія певних соціально-психологічних, характерологічних та інших специфічних особливостей, властивостей, які найбільшою мірою притаманні саме даній етнічній, національній спільноті.

Сприяючи процесові національної самоідентифікації особистості, вихователі має дбати про дотримання принципів гуманності та толерантності. На практиці це означає, що жодна специфічна для даної нації позитивна риса не повинна оцінюватися як така, що дає її носіям право на винятковість чи привілейоване становище стосовно інших спільнот, яким ця риса не властива або виражена в яких слабко. Нехтування таких принципів може спричиняти виникнення небезпечних тенденцій у розвитку національної самосвідомості особистості, зокрема таких, як претензії на особливе місце власної нації серед інших спільнот, упевненість у праві своєї нації на якусь виняткову, "месіанську" роль у долі інших націй.

Виховання національної самосвідомості особистості є умовою та шляхом прилучення останньої до загальнолюдського через оволодіння національним. Згадаймо М.Бердяєва, який писав: "хто не любить свого народу, той не може любити людство", оскільки "людина входить у людство через національну індивідуальність, як національна людина, а не безлика людина" (2).

Література:

1. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977.
2. Бердяев Н. Судьбы России. Опыты по психологии войны и национальности. – М., 1985.

О.В. Васильченко, Київ

РЕІНТЕГРАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В ЛІТНЬОМУ ВІДЦІ: МОЖЛИВОСТІ ТА АЛЬТЕРНАТИВИ

Проблема маргіналізації

Україна сьогодні проходить період кардинальних змін у всіх сферах життя суспільства. Система соціального захисту раніше надавала різні види соціальної допомоги майже всім верствам населення, а тепер така патерналістична схема опіки стала надмірно важкою для держави. При обмежених фінансових можливостях робота соціальних служб переорієнтується на схему адресної допомоги найбільш нужденним, вчасно виявити котрих не завжди можливо серед осіб, що очікують допомоги – *одинокі літні люди*. Це група найвразливіших та найнеприспособованіших громадян, бо все своє життя вони відчували підтримку й опіку з боку держави і мали прогнозоване майбутнє, а зараз залишилися з мізерним грошовим забезпеченням і з відчуттям

незахищеності й страху за завтрашній день. Зміни в соціальному устрої нашого суспільства змусили більшість з них вийти за межі звичайних, перевірених досвідом схем поведінки, хоча суто вікові психологічні особливості такій переорієнтації вважалися.

Психічна дезінтеграція та реінтеграція

Зовнішні перешкоди та внутрішні обмеження можуть бути настільки великими, що людина, втративши звичні механізми психологічного захисту, іноді й зовсім перестає брати до уваги проблеми власного саморозвитку. Вона практично не в змозі сама собі допомогти вийти за межі буденності, побачити нові життєві перспективи.

У результаті неусвідомлюваного внутрішнього опору, який чинить особа, щоб уникнути формуванню в своїй свідомості нового, конструктивного реального досвіду, залишаються *непрожитими або прожитими фрагментарно* ситуації міжособових взаємин, що призводить до особистісної кризи чи навіть до соматичної або психічної хвороби. За таких обставин медикаментозне лікування чи терапевтичні психологічні заняття найчастіше орієнтуються лише на окремі симптоми, а не на цілісну особистість. Для повної реабілітації потрібні довіра оточуючих людей та особисте шире прагнення до повноцінного використання власного досвіду, всіх своїх потенцій. Кожна людина "здатна на конструктивні рішення і заслуговує на довіру" (К. Роджерс, 1994). Від того, на яких засадах встановлюються взаємини між професіоналом і клієнтом, залежить і результат співпраці в конкретній кризовій ситуації, та й подальший процес *реінтеграції особистості* (Ю.Макселон, 1998). Тенденції, закономірності цього процесу та фактори, що впливають на його перебіг, потребують додаткового вивчення. А саме підтримуючі стосунки допомагають персоніфіковано підійти до визначення потреб та цінностей, на які орієнтується людина (Weiner, 1986). Найважливішими з них за А.Маслоу є саме духовні та релігійні цінності — "металотреби". Їх відсутність призводить до специфічної патології (металопатології). К.Роджерс називає "актуалізуючою тенденцією" вроджене прагнення організму до вияву і розвитку всіх своїх можливостей у спосіб, який служить його збереженню і вдосконаленню. "І все ж люди мають необмежені внутрішні ресурси для саморозвитку, і цей процес, що дуже тішить, цілком не зупиняється майже ніколи, далеко не вичерпуючись дитинством, юністю, молодістю, навіть зрілістю" (Т.М.Титаренко, 1998).

Допомога професіоналів

Сьогодні одинокі літні люди найчастіше отримують професійну допомогу в будинках-інтернатах та в територіальних центрах, де їх називають "підопічними" та надають підтримку за *патерналістичною* схемою, в рамках якої професіонал сприяє особистісній реінтеграції клієнта не цілеспрямовано, а скоріше так само, як батько сприяє благу дитини. Маючи професійні знання та навички, він задовольняє потреби клієнта, приймаючи рішення в рамках можливостей служби, в якій він працює, а клієнт повинен пасивно та дисципліновано виконувати всі розпорядження професіонала. Авторитарні (патерналістичні) дії професіонала можуть бути виправдані, якщо вони дійсно сприяють благу клієнта і якщо клієнт не має внутрішніх можливостей та достатніх знань, щоб сформулювати власне судження (Pence, G., 1980). Проте, сьогодні в багатьох випадках, влада професіонала часто необмежена не тільки тому, що клієнт не спроможний контролювати ситуацію, а ще й тому, що одинока літня людина боїться висловити свою думку, бо вважає, що це може призвести до втрати тієї допомоги, яку вона все ж таки має.

Контрактна модель виходить з припущення рівноправності між професіоналом та клієнтом у вирішенні актуальних для клієнта питань. Така модель

добре працює в суспільстві, в якому домінує індивідуалізм. Але це не значить, що вона є найкращою. Критики контрактної моделі зауважують, що моральні судження не можна виокремити від професійних суджень (Pence, G., 1980). Контрактуалізм фіксує мінімальні етичні вимоги до стосунків професіонала і клієнта: він уточнює, що не можна робити для блага клієнта, але залишає відкритим питання про те, що належить робити. Результати інтерв'ювання дільничних соціальних працівників міста Києва автором показали досить високу готовність останніх до роботи на *контрактній* основі.

Персоналістична модель виходить з уявлення, що ідеальні стосунки між професіоналом і клієнтом вимагають більшого, ніж формальне виконання контракту, або ж при відсутності останнього, переліку основних професійних обов'язків. Ініціатива дій в рамках цієї моделі може бути, в залежності від рівня готовності клієнта до співпраці та особистих бажань обох сторін, двусторонньою. Професіонал несе відповідальність за дії обох. (MacIntyre, A, 1981).

Сьогодні як більшість професіоналів, так і більшість клієнтів не готові працювати за цією моделлю взаємин. А літня людина може реалізувати особистий потенціал розвитку лише тоді, коли професійні працівники (лікарі, психологи, соціальні працівники) орієнтуватимуться на міжособистісні взаємини прийняття, поваги та тепла до неї, коли ініціатива клієнта всіляко підтримується та активізується.

Особистість і спільнота

Суспільство, яке нормально розвивається, відає кожному громадянину належне і таким чином виховує індивідуальні чесноти, значущі для оточення. Наявність чеснот є необхідною передумовою успіху в будь-якій сфері людської діяльності. За Аристотелем, стану повної досконалості – *евдемонії* – може досягти лише громадянин полісу, який володіє чеснотами як особливими рисами характеру. Чесноти поділяються на інтелектуальні (мудрість, кмітливість) та практичні (мужність, справедливість, поміркованість та інші). Основною чеснотою, за Аристотелем, є *phronesis* (практична розумність), що поєднує інтелектуальну та практичну сфери і складає основу даної особистості. Брак хоча б однієї чесноти спричиняє недосконалість усього характеру.

Аристотель мав багато послідовників, і не тільки в давні часи. Особистісне зростання до стану повної досконалості можливий лише тоді, коли виконуючи будь-яку справу (приготування їжі, гру в шахи, складання віршів...) людина, осмислено підходячи до старої схеми виконання цієї дії, вдосконалює її. Так, талановитий поет змінює можливості сучасної йому поезії в цілому (А. MacIntyre, 1986). Діючи таким чином людина проходить процеси реінтеграції особистості, які передують змінам в стереотипах дій. "Доброчесна людина діє справедливо або стримано не тому, що її зобов'язує закон, а тому, що вона щиро прагне так діяти." (B. Hughes, 1996).

У найскладніші періоди особистісного зростання – періоди реінтеграції – людина потребує професійної підтримки, яку вона може знайти не тільки на індивідуальному, а й на груповому рівні (S. Biggs, 1994). Розширення можливостей особистісної реалізації відбувається через взаємини в *спільноті* – "групі індивідів або сімей, члени якої поділяють певні цінності, мають спільні інтереси, або користуються послугами тих самих служб та організацій, або живуть в одній місцевості" (A. MacIntyre, 1981). Так, будучи членом однієї з таких великих груп, людина отримує відчуття психологічної захищеності (B. Shapiro, 1998; B. Hughes, 1996). Вплив спільноти на особистісне зростання важко переоцінити. Тенденції та закономірності цього процесу в літньому віці мають свою специфіку вивчення якої і є метою розпочатого дослідження.

Література:

1. Biggs S. Understanding Ageing. Open University Press. - Buckingham/Filadelphia. - 1994. - 181 p.
2. Hughes B. Older people and community care. - Buckingham/Filadelphia: Open University Press. - 1996. - 153 p.
3. MacIntyre A. After Virtue. Univ. of Notre Dame Press, Notre Dame. - 1981. - P.250.
4. MacIntyre A. The Intelligibility of action/Rationality, Relativism and the Human Sciences. - Dordrecht/Boston/ Lancaster. - 1986. - P. 63-79.
5. Pence G. Ethical Options in Medicine. Medical Economics Company. - 1980. - 221 p.
6. The Social Work Dictionary. 3ed Edition by Barker, R. NASW Press, Washington. - 1996. - p.68.
7. Weiten W. Psychology applied to Modern Life. Brooks/Cole Publishing Company, California. - 1986. - P.330-349.
8. Аристотель. Собрание сочинений: В 4-х томах. - М.: Мысль, 1984. - Т.4. - С. 53.
9. Васильченко О. Порівняльні моделі вирішення етичних проблем сучасними українськими соціальними працівниками : За матеріалами Магістерської роботи / КМА. К., 1997. - С.37.
10. Макселон Ю. Психологія з викладом основ психології релігії. Львів: "Світоч", 1998. - С.180-198.
11. Маслоу А. Психологія бытия. - М.: "Рефл-бук", К.: "Ваклер", 1997.
12. Ролджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. - М.: Издательская группа "Прогресс", "Универс", 1994.
13. Титаренко Т. Простуюча до себе особистість: дволикий Янус самотворення // Соціологія. Психологія. Педагогіка. - 1998. - №5. - С.43.
14. Шпроу В. Запитні механізми от личности к группе // Вопросы психологии. - 1998. - №4. - С.54-61.

В.О. Васютинський, Київ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА НАПРУЖЕНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ВЛАДНО-ПІДВЛАДНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Соціально-психологічна напруженість (СПН) – те саме, що й соціальна напруженість, бо в терміні «напруженість» у стосунку до людини криється суто психологічний контекст. Важко-бо уявити собі якусь іншу напруженість у людському середовищі, яка б не була власне психологічною. Напруженість економічна, політична та ін., що існують нібито «об'єктивно», насправді існують лише остільки, оскільки відображаються, переживаються людьми суб'єктивно, стають явищем їхнього психічного життя.

СПН – це такий стан у суспільстві, така якісна характеристика особистісних ставлень, міжособистісних взаємин і стосунків, загальносуспільних відносин, коли більша або значна частина його членів переживає відчуття 1) незадоволеності деяких (важливих) спільних або однакових потреб; 2) невідповідності реального стану та перспектив розвитку (суспільства) значущим масовим очікуванням і домаганням. (При цьому певний рівень СПН у суспільстві є неминучим і необхідним. Суспільство без жодної напруженості – це, очевидно, неіснуюче суспільство).

СПН існує, проявляється і функціонує на різних рівнях індивідуального та соціального буття, міжсуб'єктної взаємодії: індивідуально-особистісному; міжособистісному; внутрігруповому; міжгруповому; загальносуспільному (широкому соціальному).

На індивідуально-особистісному рівні напруженість виявляється насамперед у тих чи тих характеристиках індивідуальних психічних станів та особистісних ставлень. Найвиразніше актуалізуються стани незадоволення, роздратування,

тривоги, пригніченості, почуття розчарування, зневіри, скривдженості як відносно слабкі прояви базальних негативних емоцій страху та гніву.

На рівні міжособистісного посилення СПН характеризується передусім почастищенням проявів неадекватної, недоречної агресії, а також упримітивненням змісту міжособистісного спілкування, що, зокрема, виявляється в його редукції до примітивного та маніпулятивного рівнів.

На внутрігруповому рівні відбувається процес суперечливого посилення та послаблення ідентифікації індивідів з їхніми референтними групами. Послаблення сутнісної ідентифікації з групою найбільше зумовлюється негативним впливом описаних вище труднощів індивідуального перебування в умовах наростаючої СПН. Одночасне ж її посилення відбувається переважно у зв'язку з негативною ідентифікацією (протиставленням) з іншими, «чужими» групами. Відтак процес ідентифікації індивіда (особистості) з групою, що є зазвичай украй позитивним явищем за нормальних обставин, перетворюється на додатковий чинник посилення і внутрігрупової, і позагрупової напруженості. Посилення СПН на міжгруповому рівні набуває вигляду активізації непродуктивних, стихійних, ірраціональних пошуків ворогів і союзників. Спочатку переважають пошуки «ворогів» – через протиставлення іншим групам. Поступово коло груп – об'єктів протиставлення звужується, вороже ставлення до них увиразнюється, натомість представники інших груп дедалі частіше трактуються як можливі союзники в боротьбі проти спільного противника.

Відбувається руйнування усталеного та утворення нового «Ми» – більш широкого й аморфного – на основі спільного з іншими групами почуття скривдженості. Одночасно кристалізовується дедалі чіткіший образ ворога («Вони»), а радше не ворога, а того, хто «може, але не хоче», того, хто повинен зробити щось конкретне й відповідальне, але не робить. (У сучасній Україні таким-от ворогом, такими «Вони» найчастіше стає державна влада – без особливого розрізнення влади законодавчої і виконавчої, загальнодержавної і місцевої тощо).

Закономірності й особливості посилення СПН на міжгруповому рівні істотним чином поширюються (зрозуміло, так чи так трансформуючись) на рівень загальносуспільний: триває, але в більших масштабах, об'єднання переважної або значної частини суспільства на певній спільній соціально-психологічній платформі.

Саме на цьому рівні найвиразніше виявляється СПН, яка зумовлюється політичними та ідеологічними чинниками, СПН у політико-ідеологічній сфері. Для її психологічного аналізу необхідно відійти від власне політологічних глумлень політичного та вдатися до пояснень соціально-психологічних. За нашими даними, політичною може стати майже кожна проблема, яка в даному конкретному суспільстві більш або менш істотно диференціює масову свідомість, ділить суспільство на частини, які активно протистоять одна одній.

Сьогодні масова політична свідомість громадян України найвиразніше окреслюється двома параметрами, зміст яких, мабуть, найточніше можна охарактеризувати як «реформаторські» – антиреформаторські та «державницькі» – антидержавницькі» настрої. Саме такі відповідні позиції громадян першочергово визначають їхні індивідуальні, групові та масові позиції в політико-ідеологічному просторі сучасного суспільства. Трете-четверте місце за вагомістю детермінуючого впливу посідають ставлення до влади, властей і власне соціальна напруженість (наприклад, у вигляді такого собі «глухого роздратування» або що) (4).

Усі названі параметри масової свідомості постійно взаємодіють між собою і виступають навізаєм один для одного чинниками, які визначають їхній зміст. Зрозуміло, що перші два параметри діють активніше, ніж два наступні, але про якісь

прямі лінійні залежності тут годі й говорити: результат такої взаємодії може бути цілком несподіваним.

Найочевиднішим шляхом дослідження змісту та визначення рівня СПН видається докладне і якнайповніше вимірювання всієї множини перелічених вище індикаторів індивідуального та соціального психічного життя (незадоволення, тривожності, дратівливості тощо). Але й у цьому разі залишатимуться нез'ясованими два принципово важливі питання: по-перше, яким є співвідношення, «питома вага» цих різних індикаторів у загальній структурі СПН, і, по-друге, яке саме та якою мірою їх поєднання має зумовити фатальний соціальний вибух.

Поки що немає вагомих підстав для наукового оптимізму в цій галузі знання. І коли так, то чи не варто подумати про засадничу зміну парадигми у вивченні СПН, про пошук нових інтерпретацій такого явища?

У цьому плані цікавим і продуктивним видається підхід до проблеми СПН, запропонований С.М.Плющ і Л.А.Царюк. Ідеться про застосування такого собі прийому «від протилежного»: вимірювати не СПН як таку, а соціально-психологічну терпимість – психологічну характеристику ресурсного елементу політичної системи (5).

Вимірювання рівня соціально-психологічної терпимості повинно давати відповіді на питання, який запас терпіння має населення, який рівень СПН може бути конструктивним, як довго може зберігатися цей конструктивний рівень. За результатами проведеного за допомогою розробленого опитувальника дослідження, найбільшого значення надано показникові делегітимації влади. Респонденти доволі одностайно підтвердили невизнання права представників влади здійснювати владну функцію, поклавши насамперед на них відповідальність за своє складне становище.

Зрозуміло, що СПН може відігравати як позитивну, так і негативну роль у суспільстві. Добре, коли виникаюча напруженість спонукає суб'єкта до пошуку засобів і способів її зниження, розв'язання посталих проблем.

Відгук очевидною стає потреба виявлення чинника, який зумовлює перетворення емоційно-пасивного переживання суб'єктом напруженості на його активну взаємодію із середовищем, діяльнісний вплив на зовнішньо-об'єктивні обставини та внутріпсихологічні причини напруженості.

Висловимо припущення: таким чинником є процес реалізації творчого потенціалу суб'єкта (творчого – у широкому, а радше глибокому психологічному розумінні як такого, що означає єдине й одночасне творення і самотворення суб'єкта – і соціального, й індивідуального).

Негативний же характер і розвиток СПН (на всіх рівнях) стає, на нашу думку, можливим у ситуації, що її можна б назвати «завмиранням» або «блокуванням» творчого потенціалу. Завмирання зумовлюється внутрішніми, а блокування – зовнішніми причинами.

За приклад візьмімо теперішнє економічне становище в Україні. Вихід з економічної кризи – у ринковому реформуванні, що ґрунтується на приватній власності та, що головніше, на приватній ініціативі. Такому реформуванню, проте, перешкоджають як відносно зовнішні щодо масового суб'єкта причини – фактичне небажання і неспромога властей здійснювати реформи, їхня корумпованість, неадекватний податковий тиск на виробника, так і причини суто внутрішні – переважання в масовій свідомості соціалістично-колективістських, антиринкових настанов.

Багатообіцяючим із погляду аналізу СПН видається синергетичний підхід, що дедалі активніше проникає до сфери соціально-психологічних досліджень (1; 3). На

думку його прибічників, напруженість, як і багато інших суспільних феноменів, істотним чином визначається впливом і взаємодією безлічі випадкових явищ.

Досить переконливо звучить синергетична характеристика теперішнього стану масових настроїв в Україні, що описується як «стійка нерівноважність». Спостерігається постійне і значною мірою стихійне нагромадження флуктуацій у різних сферах суспільного життя.

Не можна не визнати, що свідоме, плановане регулювання рівня соціальної напруженості виявляється ефективним лише до певної межі. (Ми не можемо цілковито контролювати навколишній світ і соціальні процеси, підкреслює І.Пригожин {3}). Ба більше, у разі тривалих і наполегливих намагань знизити напруженість часто-густо настає момент, коли починає діяти феномен «навапки».

Влада, як і належить, прагне впорядковувати сфери економічного, політичного, юридичного, етнолінгвістичного життя. В окремих випадках її зусилля дають певні результати. Але загалом дедалі очевиднішою стає безпорадність владних впливів на масові соціальні процеси. І річ тут не лише в недостатній компетентності органів державної влади, але й у суто об'єктивній неможливості передбачити, передхопити весь масив подій, що відбуваються, і діяти на їх випередження.

Соціальна напруженість видається тісно найімовірнішою характеристикою громадсько-політичного життя, у зв'язку з якою відбувається накопичення негативних флуктуацій та може статися біфуркаційна подія — соціальний вибух.

Чи перебуває сучасне українське суспільство в біфуркаційному стані?

Очевидним біфуркаційний стан був у серпні 1991 р. під час антигорбачовського путчу в Москві. Тоді завдяки збігові безлічі обставин Україна неслодівано й передчасно отримала незалежність із рук найпослідовніших її противників — комуністів.

Ніхто, мабуть, не може з певністю сказати, як далеко перебуває сьогодні Україна від зони біфуркації — такого стану, у якому за досить короткий час можуть принципово змінитися ті чи ті змістові параметри життя. Можна, проте, припустити, що ми десь неподалік від неї, але втрапимо туди чи ні — цього нам знати заздалегідь не дано.

Дотеперішнє спирання теоретиків СПН на статистичні індикатори суспільної свідомості вже досить ґрунтовно завело їх у глухий кут давно «запикалючого» передбачень соціального вибуху. І, мабуть, не залишається нічого іншого, як, відмовившись від претензій на вірогідне прогностичне знання, уповати на «гадальний випадок», дня та години настання якого не може знати ніхто. «У будь-який момент часу може виникнути новий тип розв'язання, що не зводиться до попереднього, а в точках зміни типів розв'язань — у точках біфуркації — може відбуватися зміна просторово-часової організації об'єкта» (3).

Яким же буде перебіг подій у точці біфуркації і куди далі рушить суспільство, визначатиметься, на наш погляд, співвідношенням двох суспільних (громадських) потенціалів — творчого і протестного, у зв'язку, насамперед, зі станом справ у двох провідних сферах суспільного життя — економічній та політичній. Що ж до ставлення громадян до влади, то тут, очевидно, значущої ваги набуде й третя змінна — показник екстернальності/інтернальності.

Українське суспільство, уважає О.А.Донченко, є більш інтернальним, ніж, наприклад, російське (2). Але принаймні в ставленні до влади воно все-таки залишається переважно екстернальним, покладаючи на неї головну відповідальність за стан справ суспільних та особистих (що є чи не основною соціально-психологічною

причиною замирання, нерозквівання творчого потенціалу). Зміна цієї характеристики в напрямі посилення інтернальності відбувається, але надто повільно.

Література:

1. Венгеров А.Б. Синергетика и политика // Власть силы, сила власти: Сб. научн. трудов. – М.: Юристъ, 1996. – С. 42-59.
2. Донченко Е.А. Социальная психика. – К.: Наук. думка, 1994. – 208 с.
3. Пригожин И. Философия нестабильности // Вопр. филос. – 1991. – № 6. – С. 46-52.
4. Психологія масової політичної свідомості та поведінки / Відп. ред. В.О.Васютинський.: ДОК-К, 1997. – 164 с.
5. Плющ С.М., Царюк Л.А. Психодіагностика масової свідомості: опитувальник соціально-психологічної терпимості // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – Вип. 5. – 1998. – С. 61-64.

Н.Д. Володарська, Київ

СВІТОГЛЯДНІ ОРІЄНТАЦІЇ – СИСТЕМОУТВОРЮЮЧІ ЧИННИКИ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ

У процесі пізнання індивідом оточуючого світу і себе, його враження не залишаються у свідомості ізольованими, а інтегруються і створюють ті чи інші концепції, які стають потім регуляторами поведінки індивіда. В результаті об'єднання подібних утворень формуються цілісні, комплексні уявлення про певні об'єкти, які дозволяють класифікувати ці об'єкти і орієнтуватись у соціальному оточенні.

Будь-яка система цінностей поєднує цінності двох порядків: цінності – цілі і цінності – засоби, які інакше також називаються термінальними і інструментальними. До перших належать найважливіші цілі та ідеали суспільства і людини – такі, як цінність людського життя, сім'я, здоров'я, свобода і т.інше. До других – засоби досягнення цілей, які схвалюються даним суспільством або людиною – такі, як ініціативність, авторитетність і т.інше. Термінальні цінності більш стійкі й універсальні. Вони виступають системоутворюючими чинниками громадянськості особистості.

Оскільки для нас важливо розглянути саме світоглядні орієнтації на цінності-засоби, ми використали проективну методику Розенцвейга (24 малюнка). Активна позиція до вирішення життєвих проблемних ситуацій співвідноситься до світоглядних орієнтацій на цінності-засоби - це прийняття відповідальності особистості на себе у певній фрустраційній ситуації. Пасивна позиція особистості у вирішенні проблеми, очікування вирішення проблеми іншими, або зміни певних обставин, за яких вирішиться проблема, співвідноситься зі світоглядними орієнтаціями на цінності-цілі. Таке співвідношення пов'язане з тим, що в процесі соціалізації складаються пріоритетні засоби вирішення певних ситуацій. Ті реакції на різні життєві ситуації, які стають домінуючими, формують спектр значущих ціннісних орієнтацій, які зумовлюють світогляд особистості. Особистість може приймати, погоджуватись з певними вимогами ситуації, може не погоджуватись. Якщо особистість не приймає цих вимог, то реакція негативна, формується нігілістична позиція. В таких випадках виявляється протистояння між особистістю та суспільними канонами, несприйняття їх. Це визначає низький рівень громадянськості. У свідомості такої особистості відсутні канони поведінки в певному соціальному оточенні, відсутні постулати добра і

зла, спостерігається деструктивність позиції до самої себе, внутрішньо-особистісна дезадаптація особистості.

Прийняття особистістю тих чи інших соціальних норм поведінки в різних життєвих ситуаціях формує певні світоглядні уявлення, потреби, нахили для самовизначення у соціальному оточенні. Джерелом активності особистості виступають потреби, які за ідеальних умов мають вільно реалізуватись, однак, насправді їх задоволення відбувається через подолання тих чи інших обставин, протиріч і протидій, що часто служать додатковим подразником для актуалізації громадянськості.

Учнім була запропонована анкета на визначення активності у вирішенні життєвих ситуацій, проблем, життєтворчості. Активність життєвої позиції обумовлює високий рівень громадянськості. Втручання або невтручання у вирішення проблемних ситуацій опосередковує формування громадянськості. Цікавим було порівняння самовідношення особистості до людей з високим рівнем громадянськості і активністю вирішення проблемних ситуацій. Важливим є визначення співвідношення мети та засобів її досягнення. Визначення "життєвих очікувань" проводилось за творами ("Мої мрії", "Мої фантазії") та інтерв'ю (що особистість бажає від суспільства в матеріальному, соціальному, духовному плані). В цих очікуваннях виділялись: цінності-цілі та цінності-засоби.

Проводилось експериментальне дослідження в усіх вікових групах, починаючи з молодшого шкільного віку. Враховуючи особливості молодшого шкільного віку, письмові завдання замінювались інтерв'ю, бесідами, проєктивними методиками (малюнок "Моя Батьківщина").

Відомо, що, сформувавши свою ціннісну картину світу, особистість зберігає її значною мірою незмінною практично впродовж усього життя. Така картина формується переважно у так звані "формативні роки", що охоплюють період життя, який безпосередньо передуює періоду зрілості. Відносно того, на який саме вік припадають формативні роки, існують різні точки зору. Ми поділяємо думку психологів, які відносять його на віковий період 12 – 16 років. Тому у дослідженні найбільшу увагу приділяли учням середніх та старших класів.

Цікавим було простежити зміну ціннісних світоглядних орієнтацій на протязі усього шкільного віку і як перевага тих чи інших цінностей пов'язана з громадянськістю особистості, насамперед цінностей-цілей і цінностей-засобів. Молодший шкільний вік нас цікавив лише як підготовчий етап до виникнення світоглядних новоутворень особистості підліткового та старшого шкільного віку. У молодшому шкільному віці ми маємо лише наміри, бажання, прагнення, обриси життєвих планів на майбутнє, які не реалізовані в дійсності. Процес формування світоглядних структур характеризується в цьому віці переходом від почуттєвого ступеню пізнання до абстрактного мислення, переходом від відображення навколишнього світу у формі почуттів, сприйняття і уявлень до відображення його у поняттях. Тому використовувались проєктивні методики (малюнок "Моя Батьківщина") з поясненнями. Враховувались кольори, які використовувались у малюнку, кольорова насиченість, наявність людей у малюнку, зображення себе, своїх батьків, вчителів і т. інше. Інформативними були пояснення учнями зображених сюжетів, їх асоціативні поля до категорій суспільних явищ. Визначались найбільш значущі та характерні для певного віку життєві орієнтири особистості, які передбачені на довгострокову перспективу (життєві очікування). Визначались вікові особливості осмислення і переосмислення життя (визначення змісту життєвих орієнтацій).

ціннісного сприйняття, висування життєвих цілей і задач, що мають стійкий і соціально значущий характер.

Були виявлені такі типи змістовних характеристик життєвих орієнтацій:

А) домінуючі орієнтації на життєве благополуччя (орієнтація особистості на отримання різних життєвих благ, на досягнення комфорту);

Б) домінуючі орієнтації на життєвий успіх (орієнтація на успіх в певних сферах життя, що передбачає підвищення соціального статусу і престижу, розширення сфери особистої незалежності, автономії);

В) домінуючі орієнтації на стратегії життєвої самореалізації (орієнтація на розкриття творчого потенціалу і розвиток здібностей, включаючи здатність до самопізнання і самоудосконалення).

В молодших класах превалюють орієнтації на життєве благополуччя (отримання подарунків, відчуття задоволення від проведення вільного від уроків часу, ігри, веселощі, розваги і т. інше). Починають з'являтися орієнтації на життєвий успіх (орієнтація на успіх у навчанні, схвальне ставлення вчителів, батьків за хороші оцінки у школі, певні позитивні вчинки і т.д.).

В підлітковому віці порівно представлені орієнтації типу А) і Б). Тип Б) включає також орієнтації на успіх серед однолітків. Починає проявлятися тип В) – орієнтації на самореалізацію, але в незначній мірі.

В старшому шкільному віці на перше місце виступають орієнтації типу В) – на розкриття творчого потенціалу і розвиток здібностей, самопізнання і самоудосконалення, хоча залишаються присутніми типи А) і Б).

Особливості прояву громадянськості пов'язані з типами життєвих орієнтацій на цінності–цілі (термінальні) і цінності–засоби (інструментальні). Було виявлено: у молодшому шкільному віці переважали термінальні (цінності–цілі) світоглядні орієнтації типу ("Хочу машину, жити в Америці", "Хочу великий будинок, жити окремо від батьків", "Хочу багато грошей" і т. інше. На питання: "Яких людей ти вважаєш щасливими?" відповідали - "Багатих, у яких є все" і т. інше. Розуміння щастя окреслювалось в рамках матеріального достатку, насолоди від розваг). Ці типи світоглядних орієнтацій не підкріплювались особистісною відповідальністю за реалізацію цих життєвих цілей, мети, не мали чітко усвідомлену їх реальну основу досягнення. Це корелює з лише "зародками" громадянськості молодших школярів (діти показали певні знання з екології, правил поведінки на вулиці, у театрі, інших громадських місцях, правил догляду за домашніми тваринами, рослинами, знання символіки держави, традицій і інше).

У підлітковому віці 70 процентів припадає на цінності–цілі, а 30 процентів – на світоглядні орієнтації на цінності–засоби ("Хочу вивчати англійську мову, щоб навчатися за кордоном", "Хочу вчитись на всі п'ятірки, щоб бути розумнішим у класі", "Хочу змінити зачіску, щоб подобатись дівчаткам" і т. інше) і більш усвідомлюване почуття громадянськості (знання з історії України, політичних подій, прояв інтересу до подій в країні і т. інше).

У старшокласників вирівнюється співвідношення цінностей – цілей (це 50 %) і цінностей–засобів (50%), які корелюють з високим рівнем громадянськості – (інструментальні світоглядні орієнтації) і низьким рівнем громадянськості – (термінальні світоглядні орієнтації).

Була виявлена залежність громадянськості від типів реагування в проблемних ситуаціях (активність і пасивність у вирішенні проблеми). У школярів з високим рівнем громадянськості відмічався інтрапунітивний тип реагування (особистість бере вирішення проблеми на себе), високий коефіцієнт соціальної адаптації ($x - GCR = 57\%$),

більш усвідомлювані відповіді, відбувалась певна корекція цих відповідей під час експерименту. По методиці Розенцвейга відмічався прояв тенденцій на рівні значущості + 0,33 по 1, 2, 3 і 5 типам. Якщо в першій половині методики був прояв екстрапунітивних реакцій (перші 12 малюнків), то в другій половині змінюється спрямованість на "самозахист", імунітивні реакції. Школярі з низьким рівнем громадянськості виявляли такі реакції, як "фіксація на перешкоду" та "фіксація на самозахист". Учні більш звинувачували інших за скоєну перешкоду. Ідея перешкоди переважала більше, ніж її вирішення. Показовим було превалювання типу самозахисту – вище норми. Школярі у критичних, проблемних ситуаціях спрямовували свої зусилля не на вирішення ситуації, а на відшукування винуватця за її виникнення. Низький рівень громадянськості характеризувався екстрапунітивними реакціями (засудження зовнішньої причини фрустрації) та імунітивними реакціями (вичікування зовнішніх сприятливих умов для позитивного вирішення).

Проведений аналіз зв'язків між світоглядними орієнтаціями і типами реагування в проблемних ситуаціях підтверджує багатогранність такої особистісної характеристики як громадянськість, її обумовленість світоглядом. Світоглядні орієнтації опосередковують в громадянськості такі показники: 1) усвідомлення себе повноправним членом суспільства;

2) здатність і готовність виступити в ролі активного і свідомого члена суспільства; 3) відданість інтересам суспільства, почуття відповідальності за нього, готовність піти на жертви заради цих інтересів. Здатність і готовність виступати в ролі активного і свідомого члена суспільства може бути розвинута у особистості, якщо вона буде відповідальна за вирішення проблемної ситуації, починаючи з самої простої конфліктної життєвої ситуації. Це – та основа, на якій формується громадянська компетентність школяра.

Вьет Хоа Нгуен, Киев

ПРОЦЕСС СТРУКТУРНОГО СДВИГА В ЭКОНОМИКЕ ВЬЕТНАМА

В последнее время, мировая экономика развивается непрерывно. США, Западная Европа, Япония продолжают играть роль локомотива в поезде мировой экономики. Будут ли сохранять эти страны свою роль в мировой экономике в будущем веке, это большой вопрос, когда за 2,3 последнего десятилетия экономика некоторых стран в Юго-Восточной Азии как, Южная Корея, Тайвань, Сингапур сделали большой шаг в развитии. Они непрестанно расширяют экспансию своей продукции на мировой рынок. Китай, большая страна с 1,2 миллиарда населения в течение последнего 10-летия достигает огромного успеха в развитии экономики, в среднем 10% в год.

Достижение этих результатов обуславливается многими факторами: созданием правового государства, политической стабильностью, предоставлением льготных условий внутренним, зарубежным инвесторам, непрерывным введением новых достижений в науке, технологии, управлении в производство, строительством развитой инфраструктуры. Но одним из главных факторов на макроэкономическом уровне является правильный выбор стратегии развития на основании реструктуризации экономики. В этой статье будет рассмотрена проблема структурного сдвига в экономике во Вьетнаме.

Структурный сдвиг в экономике и определение главных отраслей для развития всегда идут параллельно с процессом индустриализации, когда доля сельскохозяйственной продукции постепенно снижается, соответственно повышается доля промышленности, услуг в ВВП.

Структурный сдвиг в экономике представляет собой целенаправленное изменение, основанное на комплексном анализе по теории и в практике с применением необходимых мер в структуре экономики, что дает возможность использовать эффективнее свои ресурсы и соответственно общую тенденцию развития мировой экономики. Изменение структуры экономики, выбор главных отраслей для развития подвергаются влиянию множества факторов: рынок, научно-технический прогресс, трудовые, природные ресурсы, производственные отношения, взаимосвязь между разными отраслями, история, традиции. Потребность и конкуренция на внутреннем и мировом рынках прямо влияют на инвестиции, которые в свою очередь играют большую роль в реструктуризации экономики. Процесс структурного сдвига нельзя осуществлять только регулированием "невидимой руки" рынка, так как он будет иметь только экономическую, и теряет социальную ориентацию. С другой стороны, отсутствие стратегии развития приведет к потере равновесия: сильное развитие некоторых отраслей, отставание других нерентабельных, но играющих большую роль в развитии общества, таких как общественное обслуживание, построение инфраструктуры.

Во Вьетнаме, за 10 лет перехода к рыночной экономике структурный сдвиг в экономике приносит положительный результат. Структура экономики изменяется в лучшую сторону, где удельный вес промышленных продукции и услуг повышается вместе со снижением доли сельскохозяйственной продукции в общей стоимости, а также позволяет снизить инфляцию, обеспечить стабильное развитие.

Таблица 1.

Уровень повышения ВВП (в %)

Показатели	1986-1990	1991-1995
Общая экономика, в том числе	5,2	8,2
Промышленность	5,9	12,5
Сельское хозяйство	3,6	4,3
Услуги		11,0

Источник: Министерство статистики.

Некоторые отрасли, ориентированные на экспорт имеют высокий темп развития. Выручка от экспортной продукции возрастет в среднем 20% за год. Продукция сельского хозяйства, лесопромышленности, рыболовства занимают более 50% в стоимости экспорта.

Внутренние и иностранные инвестиции играют значительную роль в создании благоприятных условий в процессе реструктуризации, особенно отраслей, выпускающих конкурентоспособную продукцию и ориентированных на экспорт. Доля инвестиций в ВВП непрерывно растет с 19,8% в 1991г. до 28,7% в 1994г. За первые 5 лет предприятие с иностранной инвестицией могло самостоятельно экспортировать свою продукцию на сумму более 780 миллионов долларов.

Вместе с достижениями существует немало проблем и недостатков. Процесс структурного сдвига в экономике вообще, и внутренней отрасли в частности не достигает требуемого темпа. Финансовый и кредитный рынок оказывает слабое влияние и не позволяет ускорению реструктуризации. Рынок товаров и услуг активно работает только в больших городах или в пограничных зонах, игнорирует рынок на селе, где сосредоточенно 78% населения, 75% рабочей силы всей страны. Государственное предприятие еще занимает монопольное положение во многих сферах, особенно в

экспорте и импорте. Доля сбережения в ВВП, хотя растет с 9,9% в 1991г. до 16% в 1994г. но еще недостаточно высоко по сравнению с соседскими странами, например в 1991г в Таиланде 33,6%, в Индонезии 34,5%, в Корее 36,7%.

Сельское хозяйство, основная отрасль Вьетнама, подвергающаяся общему влиянию всей экономики. Достигнув значительных успехов, все же существуют нерешенные проблемы. В период с 1990 по 1994гг. выручка от сельскохозяйственной продукции увеличилась, в среднем на 4,2% за год. Самым большим достижением в течение многих лет является непрерывное повышение урожайности собираемых культур. Объем урожая возрастает с 21,488 миллионов тонн в 1990г. до 26 миллионов тонн в 1994г; поголовья количество скота с 5,974 миллионов коров, 12,26 миллионов свиней в 1990г. до 6,530 миллионов и 14,5 миллионов соответственно в 1994г.

Наряду с развитием сельского хозяйства, лесопромышленность и рыболовство изменяются в лучшую сторону. Объем производства неуклонно растет, объем добычи каучуковой смолы повышается с 58 тысяч тонн в 1990г. до 105 тысяч тонн в 1994г, чая с 150 тысяч тонн до 220 тысяч тонн, кофе с 70 тысяч тонн до 140 тысяч тонн, хлопка с 2,8 тысяч тонн до 21 тысяч тонн, сахарной свеклы с 5,397 миллионов тонн до 6,7 миллионов тонн.

В результате этого, обрабатывающая промышленность в большой мере обеспечивается сырьем для развития и расширения производства. Производство сахара повышается с 323,5 тысяч тонн в 1990г до 520 тысяч тонн в 1994г, производство чая соответственно с 24,2 тысяч тонн до 35 тысяч тонн.

Стоимость сельскохозяйственной продукции на экспорт увеличивается на 57,1% с 1149 миллионов долларов в 1990г до 1800 миллионов долларов в 1994г.

Под влиянием различных факторов сельское хозяйство получает более высокие результаты: не только обеспечивает продовольствием всю страну, но и экспортирует. Оно способствует развитию других отраслей, использующих сельскохозяйственную продукцию как сырье. Но с точки зрения структуры общей экономики, отношение между сельским хозяйством, лесопромышленностью и рыболовством не отражает оптимальное отношение. Доля сельского хозяйства колеблется около 85% в общей стоимости этих отраслей. Доля рыболовства растет незначительно с 7,2% в 1985г до 8,2% в 1993г, лесопромышленность же, в связи со злоупотреблениями снижает свою долю с 7,8% в 1985г до 6,7% в 1993г.

Таблица 2.

Удельный вес сельского хозяйства в ВВП во Вьетнаме (в %)

Отрасли \ Год	1985	1988	1989	1990	1992	1993
Сельское хозяйство	85,0	83,0	84,0	83,3	82,3	85,1
Лесопромышленность	7,8	8,9	7,7	7,8	6,8	6,7
Рыболовство	7,2	8,1	8,3	8,5	8,5	8,2

Во внутренней структуре сельского хозяйства изменяется отношение между растениеводством и животноводством. Доля животноводства повышается и соответственно снижается доля растениеводства. Если в 1990г такое отношение равно 74,4% и 25,6%, то в 1994г оно было соответственно 73% и 27%. Эти изменения незначительны, в результате потенциал страны не используется в полной мере. Использование земли отображает отсталость сельского хозяйства: 79% используемой земли для культурных растений, в том числе 84% для выращивания риса, 4% для плодовых овощей, 3% для плодовых культур, 13% для технических культур. В АСЕАНе площадь земли для технических и плодовых культур занимает 40-70% общей площади, во Вьетнаме она занимает всего 17%. Стоимость технических культур в совокупной стоимости сельскохозяйственной продукции во Вьетнаме равна 10% это отношение соответст-

венно в Индонезии 41%, в Малайзии 90%, в Филиппине 58%, в Таиланде 23,7%. Сельскохозяйственное производство характеризуется еще не товарными отношениями. Цена на вьетнамскую продукцию бывает ниже по сравнению с мировыми ценами. Например, если в 1993г цена на рис, кофе на мировом рынке соответственно 268, 1358 долларов за тонну, то цена продукции из Вьетнама только 200 и 900 долларов за тонну.

Промышленность Вьетнама имеет большое изменение, направленное на повышение эффективности производства в соответствии с требованием рынка. Раньше, во время плановой экономики, уделяя особое внимание развитию тяжелой промышленности, в данный же момент акцентировать внимание на легкую промышленность. Высокий темп роста достигается благодаря правильному определению целей, ориентированных на производство для потребления на внутреннем рынке и для экспорта.

Производство бытовых предметов, обрабатывающая и пищевая промышленность занимают главное место в развитии промышленности. Кроме риса, обрабатывающая промышленность начинает производство чая, кофе, сахара и морской продукции. Пищевая промышленность имеет большой удельный вес в ВВП, так в 1986г он составляет 27,14%, а в 1993г возрастает до 34,4%. Она является одной из отраслей, которая обладает большим потенциалом для развития: огромная возможность, наличие постоянной потребности в товарах как на внутреннем рынке так и для экспорта. Расширение этой отрасли способствует развитию экономики на селе, а также обеспечению работой многих людей, повышению уровня жизни, что является одной из самых главных целей развития экономики во Вьетнаме.

Развитие промышленности способствует более эффективному использованию внутренних ресурсов, привлечению зарубежных инвестиций, которые играют решающую роль в развитии индустрии и новых отраслей.

В ближайшее время, увеличение потребности во внутреннем рынке (электроэнергия, уголь, стройматериалы) и экспорте (уголь и нефть) способствует развитию отраслей. Нефтепромышленность, электроэнергия будут продолжать развиваться в соответствии с заранее разработанным проектом. Доля нефтепромышленности и электроэнергии в ВВП значительно возрастает с 1,62% и 4,81% в 1986г до 16,4% и 6,3% в 1993г. Благодаря большому потенциалу, нефтепромышленность способствует привлечению иностранных инвестиций. В период перехода эта отрасль привлекает иностранных инвесторов, занимая 13,3% совокупной инвестиции в экономику Вьетнама.

Другие отрасли, такие как машиностроение, химическая промышленность подвергаются сильному колебанию, но можно отметить положительные сдвиги.

Объем промышленности Вьетнама в течение последних 10 лет повышается в среднем на 10-13% за год но, если учесть низкие начальные показатели, но повышение незначительно. Это объясняется многими причинами. Во-первых, из-за слабой организации и управления, отсутствия необходимых условий изменение внутри некоторых отраслей протекает медленно. Во-вторых, нет ведущей отрасли, играющих роль локомотива для развития других. Развитие некоторых отраслей имеет стихийный, местный характер. Например, табачная промышленность имеет место высокого темпа развития, но не устойчив и имеет возможность падения в будущем. Во многих областях появляются предприятия, выпускающие напитки, пиво, но большинство из них работает по обслуживанию только местного рынка. В-третьих, промышленная продукция Вьетнама неконкурентоспособна на мировом рынке, только 15% продукции соответствует мировому качеству. Большой частью из них являются сырье или продукции с низким уровнем обработки, как древесина, чай, кофе. Некоторая выпускаемая продукция не может конкурировать из-за высокой себестоимости.

В настоящее время возрастает объем торговли и услуг. Оборот товаров на внутреннем рынке повысилась с 19031 миллиардов в 1990г до 120000 миллиардов донгов в 1994г, то есть увеличился в 1,6 раза в среднем за год. В этот же период, стоимость экспорта и импорта увеличивается в 1,57 раза с 5156 миллионов до 8100 миллионов долларов, в том числе стоимость экспорта в 1,5 раза, с 2404 миллионов до 3600 миллионов, стоимость импорта в 1,64 раза, с 2752 миллионов до 4500 миллионов долларов. В результате этого, доля торговли и услуг в ВВП непрерывно возрастет, увеличиваясь с 38,6% в 1990г до 42% в 1994г. Параллельно с выше достигнутыми, в торговле существуют и недостатки. Развитие услуг слабо связано с развитием других отраслей. Товарный рынок развивается негармонично, игнорируется сельский рынок.

Это достижения и недостатки процесса структурного сдвига в экономике за прошлое время. Если не будет разработана конкретная программа, то впоследствии это не только затруднит дальнейшее развитие, но и может свести достигнутый результат на нет. Разработка эффективной программы должна основываться на комплексном анализе как преимуществ, так и недостатков мировой экономики. Тут, будут рассмотрены проблемы, трудности и ограничения, с которыми будет сталкиваться процесс развития, и структурного сдвига экономики.

Способность госчиновников в управлении экономикой, регулировании макроэкономики невысокая. Впервые в истории управление страной в условиях рыночной экономики, большинство чиновников не имеет опыта и соответствующего образования. Это является одним из препятствующих развитию факторов.

Экономический потенциал маленький, недостаточный для быстрого и стабильного развития. В 1994г средний объем некоторой продукции на душу населения невысок: 3,9кг проката, 71,2 кг цемента, 81,6 кг угля, 95,7 кг нефти, 172 квт электроэнергии, 50 долларов экспортируемой продукции. Это очень низкие показатели по сравнению с соседними странами. Например, количество электроэнергии на душу во Вьетнаме составляет 71,4% Индонезии, 43,4% Филиппины, 17,6% Таиланда, 9,2% Малайзии, 2,6% Сингапура. Соответственно, стоимость на экспорт равна 22%, 24%, 6,9%, 2,7%, 0,2%. Технологии старые, отсталые, на многих заводах устаревшие оборудования. В результате, продукции выпускают низкого качества, что приводит к снижению конкурентоспособности.

Инфраструктура слабая. Рынок труда не в состоянии функционировать. Финансовый, кредитный рынок слабо развитые, не в силах обеспечить оборотными средствами производственный сектор.

Нерациональное, халатное отношение к природным ресурсам в течение 25 лет привело к уменьшению лесных площадей, в среднем на 350000 га в год, то есть лесные насаждения снижаются с 40% до 25% в площади всей страны. Запас природных ресурсов на душу населения невысокий по сравнению с другими странами. Например, запас нефти Вьетнама на душу равен 1/4 Малайзии.

При условии небольшого объема инвестиции в период 1991-1995гг развитие экономики в среднем 8% в год объясняется следующими причинами:

- ранее построенные сооружения начинают приносить результаты;
- новая политика способствует использованию скрытых производственных возможностей;
- рабочая сила богатая и дешевая.

Благодаря этим факторам, показатель ICOR был достаточно низким. Удержать этот показатель на прежнем уровне (= 2,5) невозможно в связи с следующими:

- отсутствие сооружения, которое дает результат; потребность в инвестициях будет больше, чем в прошлом, когда привлечение иностранных инвестиций будет труд-

ным в связи с финансовым кризисом в мире. Конкуренция в привлечении инвестиций проходит очень жестко внутри района. В 1994г объем зарубежных инвестиций во Вьетнам возрастает по сравнению с предыдущим годом на 67% и составляет 4,074 миллиардов долларов. Тогда, как объем иностранных инвестиций в Индонезию составляет 3,0 миллиардов в 1991г, 8,1 миллиардов в 1993г, 19,8 миллиардов в 1994г. В Китай только НН (Gore!~n ГИrec! Ipчев!ten!) составляет 11 миллиардов в 1992г, 27 миллиардов в 1993г, 30 миллиардов в 1994г. Помимо того, приближается срок своевременного возврата и кредита и процента.

внутреннее накопление, несмотря на повышение и в количестве и в доли в ВВП (см. таблица 3), может удовлетворять только часть потребностей.

Таблица 3

Год	1991	1992	1993	1994
Накопление / ВВП	15,0	17,6	20,5	22,0
Внутреннее накопление / ВВП	9,9	13,6	14,3	16,0

В нынешней обстановке, в ближайшее время, нужно совершенствовать структуру экономики: сельское хозяйство – промышленность – сервис, создавать предпосылки перехода на новую структуру, промышленность – сельское хозяйство – сервис. Необходимо определить приоритетные цели в ближайшем времени. Стратегия развития должна основываться на использовании сравнительных преимуществ, богатой и дешевой рабочей силы. В стратегической программе, надо выделить некоторые отрасли с целью "пробить", создавать условие для развития других отраслей, а также всей экономики в целом. В выборе таких отраслей, следует учитывать возможность сохранения показателя ICOR низким на более длительный период.

При разработке долгосрочной стратегии развития, нужно ориентировать на обеспечение стабильного роста, ориентируя экономику на экспорт.

В стране с запоздалым началом перехода к рынку, где сельское хозяйство занимает основную долю в народном хозяйстве, в первый период развития надо ускорять производство продукции, заменяющую импортную. Это дает отечественным производителям время для постепенного повышения качества, завоевания внутреннего рынка при поддержке таможенной, валютной политики. Пока конкурентоспособность отечественной продукции еще низкая на мировом рынке, деление большого внимания развитию отраслей, ориентированных на экспорт, будет рискованным и неэффективным. Оно приводит к потере внутреннего рынка импортными продуктами и твердой валюты, не эффективному использованию своих преимуществ в рабочих ресурсах. Поэтому, в ближайшее время, с попыткой ускорения экспорта, в основном сырья и продукции промысла, надо одновременно развивать трудоемкие отрасли, выпускающие продукцию, которая заменяет импортную. Такие отрасли, как легкая промышленность, в том числе производство бытовых изделий, изготовление сельскохозяйственной морской продукции, текстильная и швейная промышленность.

Вместе с ними, нужно развивать торговлю, услуги, коммуникацию. Эти группы отраслей следует развивать, потому что, они способствуют привлечению многих людей в производство, сохранению показателя ICOR низким, замены импортной продукции и производству ее на экспорт.

Надо продолжать развитие сельского хозяйства, чтобы обеспечить продовольствием страну и сырьем перерабатывающуюся промышленность.

Перечисленные выше отрасли играют большую роль в создании рабочих мест, снижении давления безработицы на общество, обеспечении политически-общественной стабильности.

Необходима политика инвестиции, направленная иностранные инвестиции, в основном FDI, ODA (Official Development Assistance) в добывающую отрасль, которая играет большую роль в снабжении сырьем других отраслей. В ближайшие годы, правительство должно сосредоточить усилия на развитие отраслей, которые имеют важное значение в строительстве инфраструктуры или имеют благоприятное условие, на пример легкая добыча, большой запас, как электроэнергия, цемент, нефть.

В химической промышленности нужно обратить внимание на производство важных химикатов, использованных в других отраслях промышленности, удобрения для сельского хозяйства.

С другой стороны, если упорно сосредоточиться на развитие только трудоемких отраслей, страна не сможет долго развиваться, потому что процветание страны зависит от развития отраслей, которые применяют современные технологии. В связи с ограничением инвестиции, в среднесрочном плане, группа этих отраслей не имеет необходимых условия для развития. Можно постепенно создавать необходимые предпосылки, оказывать финансовую помощь в исследовании некоторых важных направлений, позволять сотрудничеству научно-исследовательских учреждений с производственными предприятиями.

Одной из самых актуальных проблем, которая требует решение в ближайшее время, является строительство инфраструктуры, включая дороги, порты, коммуникации, электроэнергию, воду... Это не будет влиять на инвестирование других отраслей, так как функции разных источников инвестиций были определены четко, при этом основная часть ООА предназначена для строительства инфраструктуры.

В вышеизложенном плане реструктуризации, можно более эффективно использовать свои ресурсы, иностранные капиталы и технологии. Исходя из этого, можно достигать стабильного развития, повысить уровень жизни населения. Конечно, для получения этого результата нужно проводить целую комплексную программу, усовершенствовать таможенную, денежную, финансово-кредитную политику.

Я.В. Гончар, Київ

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ КОГНІТИВНИХ ФАКТОРІВ У КОНФЛІКТАХ: ОБРАЗ ПРОТИВНИКА ТА КОНФЛІКТНОЇ СИТУАЦІЇ У СОЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ ТА ПСИХОЛОГІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Хоча тяжкі наслідки соціоекономічного редукаціонізму даються взнаки в сучасній вітчизняній соціальній та політичній психології, потреба врахування психологічних чинників у суспільних конфліктах (зокрема, міжнародних, які розглядаються в цитованих нижче роботах), усвідомлюється дедалі більше. Зокрема, в теорії міжнародних відносин, де спочатку домінувала тенденція формалізувати конфлікти (зокрема, міжнародні) через теорію ігор, досить швидко виявлено неспроможність моделювання, наприклад, міжнародних акторів, як "раціональних" гравців. Неврахування таких явищ, як тенденція до прийняття ризикованих рішень у групах військовополітичних експертів, призводила до непередбаченої ескалації цілої групи міжнародних конфліктів, як пише про це Р.Джейніс у роботі "Жертви групового мислення"

Вирішальним чинником прийняття рішень у процесі міжнародного конфлікту є Я-образ, образ противника, та образ конфліктної ситуації в цілому. Образ ситуації є

спрощеною картиною конфлікту, адже політичний лідер не може оперувати всією інформацією, яку отримує від експертів та з інших джерел. Тому вплив образу, який є спрощеною картиною ситуації, є вирішальним у прийнятті політичного рішення. Одне з визначень поняття "образ", надане А.Кокошним та В.Кременюком, є таким: "Установка суб'єкта міжнародних відносин на об'єкт означає перш за все образ цього об'єкта в формі певного знання (істинного чи неістинного, апріорного або отриманого внаслідок попереднього досвіду, глибокого чи поверхневого, але вже зафіксованого свідомістю); емоційне ставлення до цього об'єкта і як наслідок – готовність до дій відносно об'єкта. Образ виступає в формі зафіксованого знання, тобто як відображена суб'єктом міжнародних відносин картина наявної реальності, та створює значення об'єкта для суб'єкта, нібито вбудовує цей об'єкт у ціннісно-смыслову систему". Цей аспект, як зазначають автори визначення, докладно розроблений у працях А.Н.Леонтьєва, а проблематика соціальної перцепції розглядалася в роботах Г.М.Андрєєвої, А.Г.Асмолова, К.С.Гаджієва, В.С.Коробєйникова, Б.Ф.Поршнєва, Д.Н.Узнадзе, С.В.Чурова, П.Н.Шихієва та інших). Так, політик порівнює об'єкт (політичну ситуацію в цілому) зі вже наявними у політика, як суб'єкта міжнародних відносин, еталонами, зокрема, співставляє образ цієї події з цілою усталювалися в його свідомості. Він шукає визначення значення цієї події для себе, вбудовує системому норм та цінностей, які протягом усього життя її в систему політичних уявлень. На підставі образу політичної події політик визначається щодо дій відносно об'єкта – політичної ситуації".

Значної уваги надано у багатьох західних "кейз-стадіз" ролі образу в міжнародному конфлікті — зокрема, тому, чи сприяє образ противника та Я-образ ескалації конфлікту чи — його розв'язанню (наприклад, в роботах "Введение в теорию конфликта" та Self-Images of Hawks and Doves). Структура когнітивного образу і роль когнітивного образу в оперуванні інформацією носієм цього образу – політичним діячем – була проаналізована, наприклад, О. Холсті, Р. та М. Коттам, Р. Херманн, К.Шимко; Головним питанням при вивченні було те, як імідж пов'язаний з прийняттям політичної ситуації, поведінкою політика та прийняттям ним рішень. Однак, як зазначає Ш. Л. Блентон в роботі "Образ в конфлікті: Рональд Рейган та Ель Сальвадор", ще замало уваги надано дії когнітивних механізмів у тому, як вибудовується образ ситуації у свідомості актора – суб'єкта міжнародних подій. Як пише М.Коттам у роботі "Вплив психологічного образу на процес міжнародних переговорів: в ситуації переговорів про мексиканський природний газ", "через розуміння того, як індивіди організовують власний політичний світ, можна зрозуміти - які категорії вони використовують для структурування їхніх "об'єктивних" реальностей і як вони оцінюють інформацію".

Для визначення характеристик конфліктності політика деякі дослідники вважають головним визначення особливостей його "операційного коду" (який тісно пов'язаний з образом та системою переконань) за допомогою "філософських", як їх називає Ол Холсті, питань, найважливіші з яких - якою є фундаментальна природа світу політики - гармонійною чи конфліктною, та в чому криються головні джерела конфлікту - в людській природі, у властивостях націй чи у природі міжнародної політичної системи.

Отже, від уявлень про конфлікт залежить також спосіб структурування політиком образу політичної ситуації.

Значення структури образу в процесі ескалації чи деескалації конфлікту полягає в тому, що розвиток конфлікту в одному з вказаних напрямків залежить від правильності чи помилковості в організації та структуруванні й спрощенні інформації,

від чого залежить правильність - тобто спрямованість на мінімізацію конфлікту - рішення.

Коли ж конфлікт стає більш інтенсивним, то сторонам психологічно легше піддатися такій ескалації, аніж силкуватися нормалізувати ситуацію. Якщо ж конфлікт інтенсифікується, то стає щораз важче досягнути порозуміння, потрібного для деескалації.

Прикладне значення дальших досліджень образу та когнітивних процедур, завдяки яким він створюється, полягає у сприянні розв'язанню чи хоча б деескалації конфліктів. Спосіб, в який індивід оперує інформацією, як і образ, в який вбудовується нова інформація, заслуговує на більшу увагу дослідників, які займаються питаннями політичних конфліктів взагалі та міжнародних зокрема.

Когнітивна негнучкість (ригідність) політика спричиняє уникнення ним змін у власному образі противника, яке (уникнення) відбувається такими способами - (1) дискредитація джерела інформації, інтерпретація її так, що імідж лишається незмінним, (2) індивід шукає факти, які б виправдали збереження попереднього образу, (3) намагання трактувати інформацію як виключення, яке не зобов'язує до зміни образу, а також (4) ігнорування інформації.

Останніми десятима - п'ятнадцятьма роками роль образу в конфліктах розглядалась часто і докладно, але для вітчизняної науки важливим прикладним завданням є аналіз проблем місперцепції в конфліктах та переговорах щодо їх розв'язання між державами та організаціями колишнього СРСР, а також між вказаними суб'єктами та іншими державами. Як зазначає у передмові до спецвипуску журналу "Міжнародні переговори" В.Кременюк, негнучкість поведінки в політичних конфліктах, успадкована зовнішньополітичним керівництвом колишніх республік СРСР, є важливим чинником незалагодження конфліктів між ними. Особливо важлива розробка питань відносин між Україною та Росією, де, на думку В.Кременюка, також мав місце вплив психологічних факторів, зокрема (на думку автора цієї статті) - когнітивна ригідність усталеного історико-психологічними чинниками образу України в свідомості російських політиків та образу Росії в свідомості російських політиків, яка (поряд з економічними чинниками) далася взнаки і під час українсько-російських переговорів у 1917-1921 та 1991-1997 роках.

Образ реальності, як вважають А.Кокошин та В. Кременюк, потрібно ставити нарівні з власне реальністю.

Вивчення системи переконань та образу ситуації в свідомості політика має давню традицію. В структурі системи переконань, як пише К.Боулдінг в фундаментальному для політичної психології есе "Образ", існують образ майбутнього бажаного стану суб'єкта, образ-знання (як пізнавальний компонент установки), образ-значення, який визначає особистісний смисл об'єкта для суб'єкта.

Поняття образу у найпростішому вигляді формулюється так — це інтерпретація реальності, яка впливає на проведення політики. Щонайменше два питання постає у зв'язку з цим: теоретичне — які складові образу та на які типи та категорії розподіляється образ. Другим, більш важким, є питання: як спостерігати, аналізувати та вимірювати образ та його вплив на поведінку?

Головні положення теорії іміджу, започаткованої в її прикладному політико-психологічному вимірі Р.Коттатом та розробленої надалі Р.Херманн та М.Коттам, ґрунтуються на ідеях когнітивної психології.

Р.Коттам почав розроблювати теорію образу на підставі твердження, що поведінка людини зумовлена її перцептивними характеристиками, що в комплексі з інтересами та особливостями категоризації ситуації визначає поведінку індивіда. На

його думку, образ має три виміри: інтерпретуючи ситуацію і вибудовуючи її образ, політик визначає характер ситуації (чи актори прагнуть підтримати мене чи загрожують мені?), наскільки сильними і владними над ситуацією є ці дійові особи в порівнянні з ним, і наскільки подібні до нього учасники за культурою. Різні сполучення вказаних характеристик Коттам визначає як кілька типів образу: ворог, союзник, імперіаліст та колоніально залежний — наприклад, пише дослідник, Ф.Кастро розглядає США як ворога та імперіаліста, та як країну, яка прагне нав'язати колоніальну залежність, а Домініканську республіку як таку, що є сателітом цього ворога.

Херманн виявляє пізніше (у середині 80-х років) теоретичні вади розробок Коттама, пов'язує тісно поняття образу з гештальттеорією, вважаючи образ єдиним цілим, а не системою окремих, розділених частин, а пов'язує з теорією Хайдера, згідно з якою індивіди співставляють свої відчуття з та мотивації з образами інших у своєму сприйнятті. Як приклад наводиться діадичний образ: себе країна бачить як імперію, іншу країну як дитину яка потребує опіки. Імперіалізм країни таким чином виправдовується конструюванням образу іншої нації як дитини.

Перші дослідження М. Коттам мали дещо інший, ніж двох цих її попередників, напрям. Вона фокусує увагу на когнітивному процесі категоризації та особливо на приписуванні характеристик оточуючим об'єктам політичного простору, в якому перебуває індивід. Вона використовує поняття рівнів абстракції як основу для визначення рівня розуміння політичних категорій (за Рошем, який виділяє три рівні розуміння системного зв'язку об'єктів з дійсністю, три рівні абстракції — високий (меблі), базовий (крісло) і підпорядкований (кухонне крісло), при цьому базовий рівень в інтерпретуванні інформації, яка надходить, це середній рівень, який є ефективним пізнавально, але посереднім в плані докладності характеризування ситуації.

В подальших дослідженнях М.Коттам (92–94 роки) розвиває важливе твердження, що образ не є лише “холодним” сприйманням, а включає також елементи емоційності, афективності. Дослідниця також надала більшої уваги Я-образу лідера — яким і ким він бачить себе в політичному просторі і свою роль в ньому. Особливу увагу звернула вона на те, яким є у політика образ його владності і сили, його контролю над ситуацією та його ефективності, дієвості в політичному середовищі.

Загалом головні ідеї теорій образу в указаних авторів можна підсумувати так: суб'єкти які приймають рішення, потребують спрощення ситуації задля її (інформації) більшої операціональності для них. Шляхи та спосіб спрощення такої інформації залежать від прагнення виправдати власні дії та зрівноважити переконання, спростити ситуацію “під них”. Сформовані на певному етапі, ці когнітивні конструкції стають фільтрами для інформації та способом захисту та виправдання власних політичних акцій.

Методологія вивчення образу, за Р.Коттамом, повинна базуватися на вербальному описі політичних поглядів та виявленні структури образу і того, як він впливає на поведінку політичного лідера. Р.Херманн в методологічній дискусії стверджує, що сприйняття лідерами держав інших країн можна дослідити, аналізуючи образність та інші характеристики мислення, які виявляються в їхніх промовах та в інших текстових джерелах. Однак щодо таких документів радянських політиків, він констатує їх штучність, і вважає за потрібне звернутися переважно до дій СРСР, які є справжнім показником структури образу на відміну від штучних текстів. Тут постає головна проблема логіко-теоретичного плану: якщо ми зрозуміємо структуру образу політика, то зможемо передбачати його поведінку, а якщо використовувати

характеристики поведінкових реакцій політика для проникнення в структуру образу політичної ситуації в його свідомості, то ми не зможемо виявити причинові (каузальні) зв'язки між цими двома змінними. Справді, провадять далі у роботі *Is there method in our madness? Ways of Assessing cognition* М.Янг та М.Шафер, такий аналіз призводить до більш точного опису перцептивних властивостей політика, але призначення теорії — сягнути далі, поза таку описовість. І якщо теорія образу вказує на первинність образу щодо політичних дій, то теорія Я-перцепції вказує, що результатом поведінки є установки щодо об'єктів.

Слід зазначити, що останнім часом з'явилося кілька (окремі з них зазначені в поданій нижче бібліографії) кейз-стадіз західних та пострадянських авторів, які компенсують диспропорцію між відсутністю достатнього числа кейз-стадіз в радянській науці та термінологічно-теоретичним різноб'єм в науці західній ("інтегруюча" роль марксистської методології мала і свої позитивні сторони). Ті надзвичайно динамічні процеси в пострадянських та постсоціалістичних країнах потребують нових, але теоретично випробуваних підходів. Такі роботи, як "Социальная психология и международные отношения" Н.Косолапова, роботи М.Поповича, М.Слосаревського та інших політичних психогів, сполучені з кейз-стадіз, зробленими в постсоціалістичних країнах та країнах третього світу і адаптованими до пострадянських умов, роблять можливими емпіричні висновки і прогнози унікального як об'єкт вивчення пострадянського простору.

Література:

1. Косолапов Н.А. Социальная психология и международные отношения. — Москва: Наука, 1983.
2. Александров Е. Психология на международные отношения. — София: Партиздат, 1989.
3. Myers Dawid. Social psychology, 1996.
4. Political psychology, international studies quarterly, Mershon international studies review—various issues.
5. J.D.Barber. Presidential character, 1956.
6. Conflict-psychological aspects. In Encyclopedia of Social Sciences. Lnd., 1969.
7. Sh. S. Blanton. Images in Conflict — the Case of R Reagan and El Salvador. In International studies quarterly, 1996, vol.40, pp.23-44.
8. E.Svedberg. The Meeting in East-West Negotiations in Post-Soviet Russia. In International Negotiation — Theory and Practice. 1996, vol.1, p.391-408.
9. Mark Shafer. Images in Politics. In Political Psychology.
10. M.D.Young, Mark Shafer. Is there method in our madness? Ways of Assessing cognition in International Relational Studies Review, 1998, vol. 42, pp.69-97.

С.А. Горбунова-Рубан, Харьков

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ АДАПТАЦИИ К НОВЫМ УСЛОВИЯМ ЖИЗНИ

Для личности социальная адаптация носит парадоксальный характер: она разворачивается как гибко организованная в новых условиях поисковая активность, выход индивида за пределы готовой конечной формы. Чем менее выражено в индивиду личностное начало, тем более социальная адаптация носит характер приспособления к условиям социальной среды. (1) Именно такая характеристика дается социальной адаптации как процессу и результату активного приспособления индивида к условиям новой социальной среды

В теории Тларсонса адаптация — (от лат. adaptare — приспособлять) характеризуется как вещественно-энергетическое взаимодействие с внешней средой, одно из функциональных условий существования социальной системы наряду с интеграцией, достижением цели и сохранением ценностных образцов.(2)

Примером ярких адаптационных процессов, происходящих в обществе, является поведение пожилых людей, связанное с формированием новых принципов распределения социальных благ в условиях рыночных отношений.

С одной стороны, это действия людей по приспособлению к новым экономическим отношениям. Организация частного бизнеса, инвестиция собственных средств в различные проекты, просто экономное расходование имеющихся материальных ресурсов.

Вторая форма поведения прямо противоположна описанной, она носит дезадаптационный характер, сопровождается протестным поведением, свидетельствующим о нежелании индивидуума принимать новые экономические условия.

В основе такого поведения лежит психологический фактор, обусловленный сформированным понятием распределения социальных благ, которое десятилетиями укладывалось в сознание гражданина социалистического общества

Обеспечение социальной политики при социализме происходило за счет использования совокупного дохода трудящихся, так как при общественной собственности на средства производства определить индивидуальный доход на представляется возможным. В социальной сфере этот доход использовался в двух направлениях:

- фонд оплаты по труду;
- общественные фонды потребления (независимо от трудового вклада работников).

В 1985 г. общий объем розничного товарооборота государственной и кооперативной торговли (включая общественное питание) составил 324 млрд. рублей, а вклады граждан в сберкассы составил 220,8 млрд. рублей. Это так называемые вынужденные накопления, которые имели под собой совершенно конкретную основу — социальная политика государства. Вот как это звучит на языке того времени: "Социализму чужды идеалы потребительского общества, вещизма, накопительства. Социалистическая модель потребления основана на концепции удовлетворения рациональных, разумных потребностей (3).

Государство определяло уровень этих потребностей и силу своих государственных возможностей. Тот же источник пишет: "Блага, удовлетворяющие социально-приоритетные потребности, предоставляются в бесплатной форме. Это определяет строго целевой характер их потребления и выводит его за пределы индивидуального экономического выбора". Монополия государства на использование средств граждан через вклады и облигации лишала людей всякой творческой инициативы и воспитывала психологию иждивенца.

А теперь попробуем составить картину *общественного фонда потребления*.

Чтобы понять, что это такое давайте обратимся к К.Марксу. В своей работе "Критика Готской программы" он показал, что при определении общественного фонда потребления речь должна идти о распределении всего совокупного общественного продукта, из которого нужно вычесть:

1. То, что требуется для возмещения потребленных средств производства;
2. То, что требуется для расширения производства;
3. Средства на создание резервного фонда (страхование, стихийное бедствие и т.д.);
4. Оплата гражданам по труду.

Средства, оставшиеся после этих вычетов и направлялись на обеспечение социальной сферы, на то общее, что предназначается для совместного удовлетворения потребностей (здравоохранения, просвещения, нетрудоспособное население и т.д.). Именно эта модель, предложенная Марксом и была положена в основу программы построения социалистического общества.

Итак, мы имели огромную социальную сферу, где почти все давалось гражданам бесплатно: образование, медицинские услуги, различные виды содержания.

Принцип распределения в этой сфере, не базировался на распределении по количеству и качеству труда. Эти блага распространялись на всех граждан общества в соответствии с их потребностями. То есть имел место некий дисбаланс, когда зарабатывала своим трудом эта конкретная группа людей, а пользовались ими все. Вот цифры. В 1960 г. общественный фонд потребления на душу населения составил 127 рублей в год, в 1986 г. - 530 руб. в год. То есть, независимо от трудового вклада каждый гражданин имел возможность получить на эту сумму медицинские услуги, услуги по получению образования и т.д. А в целом это называлось социалистической социальной справедливостью.

Основой оптимальной системы социалистических отношений при распределении доходов являлась "эффективная экономика, растущая высокими темпами". Однако источники того времени неумолимо фиксируют снижение темпов экономического роста начиная с 9 пятилетки (1971-1975 гг.). А это значит, что в основу отношений при распределении было положено то, что фактически не существовало.

Не желая разрушать облик социализма государство пополняло денежный оборот, неподтвержденный произведенным продуктом. Так, с 1975 по 1985 год количество денег в обращении возросло в 3.1 раза, в то время, как увеличение производства только в 2 раза. Такое соотношение цифр характеризует экономический дисбаланс в обществе.

Что же меняют рыночные отношения в сфере социальной политики.

Прежде всего меру ответственности человека за обеспечение собственного благополучия путем наиболее выгодной реализации своего труда, своих знаний и навыков. А так же меру ответственности государства перед гражданином за наличие условий, необходимых для этой выгодной реализации. И здесь на первое место выходит индивидуальный экономический выбор, то что категорически отрицали социалистические общественные отношения. В систему создания условий для этого выбора входят такие категории, как многообразие форм собственности и законодательное регулирование всех видов экономической деятельности.

То есть создание ситуации, когда каждый гражданин будет сам выбирать сферу применения своего труда, будет ли это государственное предприятие, создаст ли он свое дело на основе частной собственности или вступит в кооперацию с другими гражданами и т.д. Уровень же социальной сферы в этой ситуации будет полностью зависеть от уровня производства и экономических возможностей членов общества, которые будут формировать социальную сферу путем делегирования обществу своих собственных спросов, а спрос порождает предложения. Государство же оставляет за собой процесс регулирования всех отношений в обществе с учетом потребностей его граждан. Механизмы этого регулирования - Законы.

Однако вся сложность сегодняшней ситуации состоит в том, что невозможно в один день перейти от одних общественных отношений к другим. Процесс этот длительный и болезненный. Его особенность состоит в том, что у сегодняшнего государства остались обязательства перед людьми из "тех отношений" и возникли новые обязательства, связанные с новыми экономическими отношениями. Совершенно очевид-

но, что принцип распределения "по потребностям" в том виде в котором мы его знали не работает.

Но живет огромная группа людей, которая имеет право на него рассчитывать, т.к. всю свою жизнь они создавали тот самый общественный продукт, который должен был сегодня "кормить". И уже возникла новая группа людей, которая претендует на социальные блага в соответствии со своими экономическими возможностями.

Возник некий конфликт и это не конфликт поколений, а конфликт психологии различных экономических формаций. Мудрость государства состоит в том, чтобы выработать механизм, который позволит сбалансировать в этой ситуации, мудрость граждан состоит в том, чтобы суметь разобраться в происходящем, отказаться от политических спекуляций и встать на путь гражданского согласия.

Не исключено, что этот путь влечет за собой некоторые потери, но это неизбежно. Говоря о потерях имеется в виду следующее: старшее поколение уже никогда не сможет получить результаты своего общественного труда в полном объеме и поэтому сегодня нужно расставить акценты над приоритетными направлениями в социальной политике. Люди сами должны решить, что сегодня важнее, бесплатное лекарство, бесплатный проезд, бесплатная путевка в санаторий, бесплатный телефон и т.д. с учетом того, что профинансировать все и в полном объеме сегодняшнее государство не может, молодое же поколение должно отчетливо сознавать, что воспользоваться своими экономическими достижениями в полную меру, применительно к социальным благам они тоже пока еще не могут, т.к. это будет не корректно по отношению к старшему поколению.

В этой связи, получая прибыль, имея средства необходимо оглянуться по сторонам и найти им применение в социальной сфере для поддержки тех кому общество осталось должно.

Механизмы расчета в социальной сфере, в основе которых статистический подход сегодня не работают. Они дают некую фантастическую цифру, которую обеспечить не представляется возможным. Для выработки системы социальной защиты населения необходим адресный подход, основанный на социологических исследованиях. Только составление социального паспорта по категориям и территориям даст возможность государству рационально использовать имеющиеся средства, только определение системы приоритетов, не оставит без помощи самых нуждающихся.

Такие механизмы и станут гарантией доброкачественной психологической адаптацией граждан к новым условиям.

Литература:

1. Ю.А.Миславский. Адаптация социальная. Энциклопедический социологический словарь Под общ. ред. акад. РАН Осипова Г.В. - М.ИСПИРАН - 1995 год стр.7.
2. Там же. стр.7.
3. Е.И.Миккульский, В.З.Роговин, С.С.Шапилин. Социальная политика КПСС - М., - 1987 г.
4. К.Маркс "Критика Готской программы" - М., 1978 г. с.123.

М.Ю. Довгопол, Харьков

ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ ЖИТЕЛЕЙ ВОСТОЧНОЙ УКРАИНЫ

Политическое поведение, являясь видом социального поведения, определяется рядом факторов, организованных в сложную многоуровневую систему. Перед поли-

тологами, социологами, социальными психологами, занимающимися исследованием политического поведения, стоит, прежде всего, задача выявить закономерности организации этой системы. На данный момент существует множество моделей политического поведения, разработанных в рамках различных научных направлений.

Основное развитие получили три подхода к решению этой проблемы [1]:

- “социологический подход”, согласно которому выбор избирателей при голосовании определяется их принадлежностью к большим социальным группам. А сам акт голосования является не свободным политическим волеизъявлением, а проявлением солидарности индивида с группой (экспрессивное поведение);

- “социально-психологический подход”, в рамках которого поведение избирателей также рассматривается как экспрессивное, однако, объектом солидарности выступает партия. Такая партийная приверженность формируется не в результате анализа деятельности партии, а вырабатывается в процессе ранней социализации, формируя предсознательную основу политического выбора;

- “рационально-инструментальный подход”. Основное положение этого подхода заключается в том, что при принятии решения на выборах избиратель отдает предпочтение партии, которая по его предположению предоставит ему наибольшие выгоды по сравнению с остальными партиями.

В нашем исследовании была предпринята попытка построить факторные модели политической активности жителей Восточной Украины.

Целями данного исследования являются:

- построение системных факторных моделей политической активности жителей Восточной Украины;

- выделение комплексов психологических черт, обуславливающих политическую активность и политическую пассивность представителей исследуемой выборки с целью выработки долгосрочных коррекционных программ повышения политической активности населения.

Задачи исследования:

- создание инструментария адекватного целям исследования (основная сложность заключается в многомерности изучаемого явления, что требует объединения социологического и социально-психологического подходов для системного изучения политического поведения человека);

- выделение переменных сопряженных с фактором участия в голосовании респондентов. Особое внимание в исследовании уделялось психологическому аспекту политического поведения.

В основу исследования была положена трехуровневая модель детерминации политического поведения индивида.

Первый уровень, обозначенный нами как индивидуально-психологический, составляют личностные черты, обуславливающие как общую активность индивида так и способ восприятия и переработки им информации, поступающей извне.

Второй уровень, обозначенный нами как микросоциальный, представляет систему влияний на поведение индивида со стороны его ближайшего окружения (семья, друзья, сотрудники).

Третий уровень, обозначенный как макросоциальный, составляет система воздействий на индивида больших социальных групп. Основными агентами макросоциального воздействия на поведение индивида в исследовании выступают средства массовой информации, включающие телевидение, периодические издания и радиовещание. Особо необходимо отметить, что ближайшее окружение также испытывает воз-

действия макросоциальных структур, таким образом, становясь агентом их косвенного воздействия на индивида.

Описание влияния на индивида агентов каждого уровня содержит два вектора — интенсивность воздействия на индивида в процессе совершения им политического выбора и интенсивность ориентации индивида на это воздействие при совершении им политического выбора.

Для выявления особенностей политического поведения в нашем исследовании была разработана анкета, состоящая из трех разделов:

I раздел содержит вопросы, описывающие микро- и макросоциальный уровни детерминации политического поведения респондента, здесь также выяснялись политические предпочтения и активность респондента на выборах.

II раздел содержит вопросы, описывающие индивидуально-психологический уровень. В качестве измерений данного уровня были использованы шкалы теста Кеттелла и шкала общей экстернальности-интернальности Опросника дельта [Дрвал Р.Л. 1979].

III раздел содержит вопросы, касающиеся социального статуса респондента.

В исследовании приняли участие 308 жителей Харькова в возрасте после 18 лет. Для анализа данных респонденты были распределены в 5 возрастных подгрупп: 18 — 25, 26 — 35, 36 — 45, 46 — 55 лет, старше 55 лет. Выделенные возрастные подгруппы приблизительно соответствуют основным фазам социальной активности индивида.

Полученные в результате анкетирования данные были обработаны методом корреляционного и факторного анализа. В итоге были выделены факторные модели политически активного поведения человека для каждой из выделенных возрастных подгрупп.

Сравнительный анализ переменных, сопряженных с фактором участия в голосовании, для разных возрастных подгрупп, показал, что в анализируемой выборке наблюдается феномен “отрыва политической активности индивида от психологического субстрата” (см. рис 1). Суть феномена в том, что в возрасте 18 — 25 лет (Group 1 на графике) активность респондента на выборах сопряжена с несколькими психологическими переменными: интернальность, радикализм и интроверсия, в возрасте 26 — 35 лет (Group 2 на графике) активность респондента на выборах сопряжена уже с меньшим количеством психологических переменных — только с интернальностью. Пик наблюдаемого явления приходится на возраст респондентов 36 — 45 лет (Group 3 на графике) — психологические черты не связаны с активностью респондента на выборах. В возрасте 46 — 55 лет (Group 4 на графике) психологическими коррелятами активности респондента на выборах являются зависимость и экстраверсия. В возрастной подгруппе старше 55 лет (Group 5 на графике) активность респондента на выборах сопряжена с интернальностью и радикализмом.

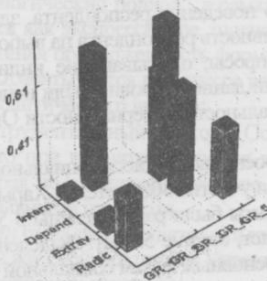
Предполагаемой причиной такого явления может быть влияние социальных механизмов, в результате которого личность как бы “отстраняется” от процесса голосования, активность на выборах становится механической, приобретает основание в социальной конформности индивида (одним из подтверждений этой гипотезы является ведущая роль зависимости как психологической черты в формировании модели политически активного поведения респондентов 4 возрастной группы).

Выделенный феномен отражает чрезвычайно важный аспект политической жизни нашего общества — распространенность незрелых моделей принятия политического решения. В какой-то степени это может являться следствием социальных воздействий периода “застоя”, когда аполитичность была нормой социального существования [2] (тогда становится понятным, что пик выделенного феномена приходится на

возраст 36 – 45 лет), с другой стороны сложившаяся политическая ситуация, когда пространство политических партий слабо структурировано [3], провоцирует отказ избирателей от критического анализа ситуации.

Рис. 1. Феномен “отрыва политической активности индивида от психологического субстрата”

AGE*PSY correlation patterns

Изложенные данные, а также другие результаты исследования свидетельствуют о необходимости разработки коррекционных программ, направленных на обучение населения принятию зрелых политических решений.

Литература:

1. Голосов Г.В. «Поведение избирателей в России: теоретические перспективы и результаты региональных выборов» // Полис. № 4'97.
2. Головаха Е.И., Бекешкина И.Е., Небоженко В.С. Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма к демократии. - Киев. Наукова думка. 1992.
3. Політичні структури та процеси в сучасній Україні. Політологічний аналіз. / Ф.М. Рудич, В.Б. Безверхий, М.Г. Кириченко - Київ. Наукова думка 1995р.
4. Політологія / Харків: "Фоліо", 1998р.

О.А. Донченко, Київ

УПРАВЛІНСЬКА КРИЗА В СУСПІЛЬСТВІ: ДЕМОНСТРАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ "ВІРТУАЛЬНОСТІ"

Сучасна криза в Україні, звичайно, глобальна. Але всі її аспекти безпосередньо пов'язані з головним чинником регресу - невмінням управляти. Влада і народ в Україні існують і виживають в межах єдиних географічних кордонів фактично паралельно і водночас заважають одне одному в досягненні своїх інтересів. Ситуація в країні вже давно вийшла з-під контролю влади. Але влада, як правило, проявляє нахил до швидких дій тільки у разі воєнних наступів. Коли ж мова йде про вирішення навіть гостроконфліктних проблем мирного життя, вона вкрай неоперативна. Надлишок повноважень на верхньому поверсі ієрархічної піраміди, які представники нашої влади

практично не можуть реалізувати, породжує беззахисність і безвідповідальність на ніжних щабелях соціальних сходів. З одного боку, посилюється конфліктна основа самої влади, потребує суттєвих змін власної структури, функцій, методів і засобів діяльності, з другого - недовіра народу до влади досягають межі. В умовах відсутності управління фактично немає розумної і сміливої опозиції, яка б була в довірі у народу. В якості демонстраційного потенціалу залишається лише один взірць - дії та поведінка легітимних владних структур, які набули в народі якостей соціальних злочинців.

Одним з психологічних показників ситуації може бути відчуття ідентичності з соціально-політичними процесами, які відбуваються в соціумі. Можна сказати, що стан ідентичності у суб'єкта - чи то людини, чи то групи, чи цілого народу - це те, що створює відчуття нормальності існування, відчуття безперервності змін, нарешті, відчуття адекватності себе даному середовищу, віку, подіям, нормам, людям тощо. Це те, що є не тільки головним механізмом структурування власної реальності будь-яким суб'єктом у соціальному житті. Всілякі флуктуації в функціонуванні даного механізму виконують роль глибинно-психологічного регулятора будь-яких подій і вчинків. Саме завдяки ідентифікації відбувається безупинне реставрування суб'єктом єдності смислу, відчуття стабільності та захищеності власних цінностей, формується мотиваційна визначеність ситуації тощо.

Потреба суб'єкта в ідентичності з макросоціальною спільнотою будь-якого масштабу - первинна. Її реалізація базується на специфічному глибинному комплексі установок та архетипів, який формувалася на протязі існування людськості. Потреба у виділенні із спільноти завжди народжується за умови тієї чи іншої якості задоволення первинної потреби в психологічній інтеграції з нею, тобто в ідентифікації. У відповідності до якості останньої, суб'єкт або шукає шляхи до індивідуальної творчої актуалізації в даній спільноті, або тікає з неї і знаходить іншу спільноту.

Як правило, людина інвестує себе в одну систему життєдіяльності, а всі інші системи внутрішньо ігнорує. Якщо наша сучасна політична система не є єдиною для всіх (для політиків вона одна, а для людей - інша), людина може робити свій вибір і вона його робить. Наслідки цього вибору невтішні для влади. Якщо ідентифікація означає, що є людина в політичному плані і де вона, з ким вона, то абсолютно ясно як теоретично, так і емпірично - пересічна людина не з владою, вона поза нею, в іншій системі, але в ній діють, як це не парадоксально, ті ж самі, "віртуальні", правила гри. Активністю людей управляють лише власні інтереси, які не мають ніякого відношення до країни як цілого, до законів цієї країни та її соціальної мети. Владні структури і Президент в першу чергу міг би щось змінити в цьому напрямку, та не хочуть, а народ хоче, та не може.

Політична ідентичність - це внутрішня сила, яка об'єднує людину з одними, або з іншими на основі спільності соціальної мети. Але ж ми знаємо, що в ситуації, коли в соціумі аномія, коли зруйновані спільні цінності і норми існування, коли кожний іде своїм шляхом, коли немає спільної соціальної мети ні у влади, ні в опозиції, "доповнюючим" регулятором є внутрішній минулий психокультурний досвід, який "записаний" в соціальну тканину соціуму назавжди. Мабуть, в історії людства завжди були об'єднані такі внутрішні механізми, як соціально-політична ідентичність і психокультурна реакція - когнітивна, емоційна та поведінкова. І тепер, аналізуючи політичну ідентичність як механізм і як феномен суспільного життя, ми не можемо абстрагуватися від цього висновку. Політична психологія і психокультура будь-якого соціуму пов'язані настільки ґрунтовно, що будь-які спроби заподіяти щось у сфері політики без свідомого, наукового врахування психології народу приречені на

поразку. Психологічний механізм і феномен ідентифікації приймає чи не найголовнішу участь у формуванні таких політичних явищ як патріотизм, легітимність, почуття "ми", електорат, суспільство як таке тощо. Українська "родова" пам'ять переобтяжена історичними стресами і зрадництвом політиків і тому сьогодні спрацьовують комплекси "молодшого брата", "приймака" і вічний страх перед приниженням і навіть знищенням. В такій ситуації нова зрадницька політика наших управлінців відроджує не краще, а найгірше в українському народі. Сьогодні для політики відродження минулого дистресового досвіду України.

Виділяють два основних види політичної ідентичності: ситуативну і надситуативну. Ситуативну ідентичність відрізняє те, що в ній відсутнє прийняття особистісно інтеріоризованих норм і правил практики, схем мислення, сприймання та оцінювання, які притаманні певній політичній позиції, яка існує в суспільстві. Така ідентичність не інтегрується з особистісними смислами, чуттєвими та раціональними значеннями свідомості. Така політична ідентичність є "притиркою" до ситуації і її дуже просто змінити шляхом дискурсу чи будь-яких форм навчання. Вона не внутрішня, а зовнішня. Подавляюча більшість нашого українського електорату і представники усіх гілок влади мають саме таку політичну ідентичність. Вона короточасна і не займає важливого місця в мотиваційній сфері людей.

Надситуативна політична ідентичність детермінується внутрішньою позицією суб'єкта, всім його політичним досвідом, його світосприйняттям цілком. Таку ідентичність не так вже просто похитнути, бо вона відносно незалежна від зовнішніх та внутрішніх обмежень. Політична стратегія тут є в знятому вигляді завжди, це незмінна внутрішня потреба, можна навіть сказати - інформаційно-енергетичний потенціал політичного суб'єкта. Незавжди помітити, що таких суб'єктів політики у нас можна по пальцях перерахувати, а таких, що взмозі персоніфікувати політичну владу - ще менше. Саме таку політичну ідентичність мали всі харизматичні лідери, відомі з історії і сучасності. Саме така якість внутрішньої політичної позиції дає насагу та необхідну для політичної роботи енергію. Саме така якість інтеграції виникає тоді, коли політичний устрій в державі співпадає з означеними історією тенденціями психокультури. Соціум з такою якістю політичної ідентичності теж може називатися "харизматичним", таким, що не запозичує в когось енергію для своєї активності, а сам активно рухається вперед за єдиною власною внутрішньою програмою (що аж ніяк не заважає індивідам мати кожному свою програму життєздійснення).

Це світ наслідків. А світ першоджерел знаходиться в різниці психокультури України та інших західних країн, в якому містяться і політичні уподобання, і політичні стратегії, і політичні установки людей. Згадаємо американців, які створювали свою країну, не замислюючись надовго, якою вона повинна бути. Люди, які подолали неймовірні труднощі переселення і адаптації на новій землі, вже знали, якою вони хочуть її бачити і робили все, базуючись на біовиживальних установках конкурентної боротьби. Ці західні установки вони перенесли разом із собою через океан і ніколи не прагнули іншого. Але те, що було добром для американців тієї доби, ще не означає, що воно є добром насправді і для всіх.

Українці зовсім інші люди. Вони завжди були наполовину східними, а наполовину - західними людьми. І ніколи не були абсолютно західними чи абсолютно східними. Україна як соціум має в собі такі системні властивості, які завжди будуть опиратися насильницькому втручання чистих західних або чистих східних візирів життєбудування. Конкурентна боротьба, яка є природною для американців, як принцип розбудови нового життя навряд чи влаштує мешканців наших земель. Ми не зовсім матеріалісти і прагматики за своєю психокультурою, не дивлячись на нашу

базову освіту. Ми всі знаємо теорію Дарвіна про природний відбір і боротьбу, але ми, не дивлячись на свій європейський індивідуалізм, надаємо перевагу ідеям братерського єднання і справедливості. Ми обираємо голову владної піраміди, але водночас наші давні історико-культурні установки вимагають демократичної організації управління...

І наша ситуація вимагає не рішення "твердої руки", яким вже наситилося людство, наслідки якого знову і знову призводять до регресивних форм життя людей і соціуму. І, напевне, не американського взаємознищення, біологічними, бездуховними принципами якого сьогодні переймається значна частина людей і молоді, зокрема. Україна знаходиться на такому перетині традиційного, малодинамічного, але мудрого сходу і консервативно-прагматичного Заходу, що сам Бог велів саме їй винайти нове рішення своєї проблеми, за яким, може, в майбутньому піде і все людство. Ситуація напередодні нового тисячоліття вимагає від політиків України якісно нових рішень в цьому напрямку.

Колись Піфагор сказав, що людство завжди буде страждати від неосвіченості священиків, матеріалізму науки і відсутності дисципліни у демократії, і що це знову і знову буде призводити до деспотії. Ці слова і через два тисячоліття звучать наче вирок людству. Але ж світовий Розум створив людину за своїм уподобанням не для того, щоб вона так довго і так настирно повторювала свої помилки, а для того, щоб вона допомагала йому будувати людське життя за законами всесвітнього порядку, добра і краси. Всесвітній же порядок потребує відтворення основних своїх принципів і в людському суспільстві.

Мова йде про потребу у терміновому знаходженні нової схеми управління в Україні, в якій кількість гілок влади буде відповідати основним напрямкам реалізації програми розвитку країни. Конституція - це ще не програма, це документ, за яким Конституційний суд повинен захищати права і обов'язки українських громадян. Програма вже була в нашому недавньому минулому, але не було демократичного апарату управління. Не влади, а управління! Це дуже важливе уточнення. Влада - це остання сходинка політичної діяльності, бо всяка політика в реальному житті - це перш за все шлях до влади. Коли ж влада вже є, діяльність, як правило, консервується, бо мету досягнуто. Влада - це, можна сказати, атавізм людства, його дитинство, це інстинкт, дуже сильний, який сильніший там, де слабкіший розум, де слабкіші почуття любові. Влада - це відсутність любові. Ірраціональні наслідки владного інстинкту в самих різних проявах ми зустрічаємо на протязі всього існування людства, яке, на відміну від звірячого товариства, здатне брехати, хитрувати та отруювати. Всі психічні хвороби і відхилення людства на протязі віків були поєднані із феноменом влади.

Але людям потрібна не влада, а розумне управління як системним феноменом під назвою "соціум", так і різноманітними організаціями, виконуючими ті чи інші функції. Людство вже визріло для переходу до стану дорослості. Сьогодні, за відсутності загальноновизнаної національної чи соціальної ідеї "оздоровити" український соціум може лише формалізація управлінських технологій функціонування політичного, економічного та культурного поля країни.

Раніше, в сиву давнину і в недалекому минулому, сферою "сублімації" особистісних проблем для більш-менш талановитих людей було мистецтво, література та гуманітарна наука. Релігія на протязі багатьох віків виконувала таку ж роль для простих смертних. Колиш вона конституювала соціум, забезпечувала соціально-політичну ідентичність в ньому, враховувала і формувала його психологію. Але в наш час основною сферою, яка намагається це робити за церкву і в якій відбувається екстерналізація особистісних проблем (чи то задоволення нереалізованої потреби в

позазі та любові, чи то отримання компенсації за якусь матеріальну, фізичну чи психічну втрату тощо) є сфера політики.

Гарольд Д. Лессвелл, який першим почав використовувати психоаналітичні ідеї в політології, стверджував, що будь-який політик обов'язково буде екстраполювати свої психологічні проблеми на політичну діяльність, але гарний політик до цього ж буде екстраполювати ще потребу в тому, щоб змінити на краще думку інших про себе і про групу, з якою він себе ідентифікує (суспільство цілому чи певна організація). Ось тут і знаходиться джерело надситуативної політичної ідентичності управління, формального і неформального водночас лідера певної спільноти.

Хтось повинен персоніфікувати роботу по вдосконаленню управлінської мети і управлінської структури, приведенню її у відповідність із здоровими, кращими ментальними глибинними структурами суб'єктів діяльності і насамперед соціуму, який є живою істотою із своїми позитивними і негативними властивостями, ритмами і циклами свого життєзабезпечення, історико-культурними зв'язками з сусідніми країнами тощо. Але як в нас відбувається? Людина, яка перетинає кордон будь-якої влади (чи на мікро, чи на макрорівні), від страху, що це ненадовго, від професійної неадекватності, від випадковості, нарешті, забуваючи усі христові заповіді, виходить на оперативний простір і різко починає конвертувати свою посаду у тверду валюту. Великий приклад породжує багато-багато маленьких прикладів на всіх сходинках владної піраміди. Так склалося в людському суспільстві, що психоінформаційно-енергетичний потенціал найвищий не внизу, а нагорі владної піраміди. Саме згорі легше демонструвати будь-які стилі поведінки, саме звідти йдуть до людей інформуючі сигнали, які є за своєю соціально-психологічною сутністю програмними. Історія нас вчить, що і програма Рузвельта, і програма Гітлера, і "програма" Кучми (відсутність програми теж є програмою, яка породжує "віртуальне" сьогодення), не дивлячись на рівень ідентичності з владою, виконується низами! Це підсвідомий механізм життя спільноти, яка, не дивлячись на міру вираженості управлінських рішень вожака, часто-густо під його команду стрімко несеться в провалля.

Підсвідомо на тій, найвищій, парадигмі відбувається і розбудова інших організацій в країні, коливання успішності яких невеликі, тимчасові і залежать в основному від зрілості і незаурядності особистості головного управління. Тимчасовість успіхів навіть найталановитіших управлінців в країні, де панує "віртуальна" владна парадигма, пояснюється системною природою всіх компонентів соціуму, які не можуть довго залишатися на правах окремого "острова". Сигнали "порядку" чи "безпорядку", які подаються зверху, програмують будь-яку організацію у відповідному напрямку. І в останньому випадку навіть талановита людина буде працювати в режимі "спотворених форм", буде розтрачувати свої здібності на виробництво будь-якої ісенітничі заради грошей, які в цьому випадку перестають виконувати свою сутісну функцію, а працюють на розбудову химеричного світу, приреченого в кінцевому підсумку на катастрофу.

За Парсонсом, головною функцією політики є організація досягнення мети. Така ж функція теоретично є головною і в управлінні. Політикою, таким чином, є управління процесом досягнення мети, програми тієї чи іншої організації. Але з деяких часів в реальному світі політикою є активність, спрямована не на досягнення мети, а на досягнення влади. Неважко побачити, що з тих самих пір теж саме можна сказати і про управління. Внутрішньоорганізаційна боротьба за владу, за швидкість пересування з однієї сходинки владної піраміди до другої витісняє роботу по виконанню завдань, заради яких організація була створена. Ми бачимо замкнене коло управлінського неврозу, лікування якого на сьогоднішній день повинно стати

основною стратегічною метою "перекодування" стилю життя нашого соціуму, який вже давно зупинився у своєму моральному розвитку.

Якщо не буде вирішена ця головна проблема - проблема морально-етичного кодексу управління, всі наші міркування щодо інших управлінських проблем (психологічних, економічних, соціальних тощо) будуть обертатися на гру слів. А, в свою чергу, морально-етичний кодекс управління не можна виробити штучно, без відповідного політично-демонстративного потенціалу, без нової соціальної "релігії", яку репрезентував мудрий Президент. Ця утопічна мрія українського народу або здійсниться тепер, або Україна як повноцінна держава не буде існувати в третьому тисячолітті.

А.И. Допира, Киев

ПРИНЦИПЫ ОРГАНИЗАЦИИ ИЗБИРАТЕЛЬНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ВОСПРИЯТИЯ СООБЩЕНИЙ СМИ О ПОЛИТИЧЕСКИХ ЛИДЕРАХ

Широко распространенная в различных научных публикациях точка зрения, согласно которой мнение о политиках опосредует и определяет восприятие информации о них [31, 5], противоречит, с нашей точки зрения, не менее очевидному факту, что средства массовой информации играют определяющую роль в создании представлений о политических лидерах в массовом сознании. Так, с одной стороны, если сложившиеся предрасположенности, мнения и отношения к политикам предопределяют результаты восприятия информации о них, то усилия имиджмейкеров по созданию желаемого образа политического лидера обречены на неудачу. С другой стороны, положение о доминирующей и полностью определяющей роли средств массовой информации в воздействии на общественное сознание предполагает незначимость роли и влияния представлений или мнений реципиентов на конечные результаты восприятия.

Разрешение этого противоречия, с нашей точки зрения, лежит в плоскости выяснения закономерностей генезиса мнений и представлений как на уровне общественного, так и индивидуального сознания, раскрытия механизмов, обеспечивающих взаимосвязь сложившегося опыта и поступающей информации, исследование принципов организации восприятия при получении сообщений СМИ о политических лидерах.

На процесс и результаты восприятия сообщений СМИ о политических лидерах наибольшее влияние, с нашей точки зрения, оказывает такое свойство восприятия как избирательность. Особая значимость избирательности при восприятии сообщений СМИ о политиках обусловлена как односторонностью протекания информации в массовой коммуникации, невозможностью ее проверить, так и необходимостью из потока информации, содержащего порой разноречивые или даже противоположные сведения, мнения о политических лидерах, выбирать те или иные сообщения, занимать определенную позицию при оценивании воспринятого.

Избирательность восприятия проявляется в преимущественном выделении одних элементов сообщения по сравнению с другими, выборе источников информации, направленности в поиске необходимых сведений.

Избирательность организует процесс восприятия, задает контуры возникающих впоследствии образов, направляет процесс выбора объектов в поле восприятия, обу-

славливает дальнейшее извлечение смыслов в ситуации информационного взаимодействия, возникновения мнений и представлений. В избирательности восприятия реализуются интересы и направленность личности реципиентов, их предпочтения и намерения.

Избирательность восприятия является выражением основополагающих характеристик сознания. В одной из наиболее обоснованных концепций по этой проблематике, разработанной П.Бурдые /1/, такой характеристикой является габитус. Габитус - это ментальные или когнитивные структуры, с помощью которых люди живут в социальном мире; это набор схем (моделей), через которые люди воспринимают, понимают и оценивают мир; определенная диспозицию действий, способов чувствования, осмысления и оценки субъектом социального мира.

Конкретным проявлением действительности габитуса является избирательность восприятия, исследование которой и позволяет выявить как индивидуальные особенности обработки информации, так и информационные предпочтения, свойственные различным социальным группам. Знание типичных способов избирательности восприятия сообщений о политиках дает возможность прогнозировать результаты воздействия СМИ на общественное мнение.

Таким образом, избирательность восприятия, являясь проявлением внутренних предпосылок восприятия, выступает связующим звеном между представлениями о политиках в индивидуальном сознании и мнениями, оценками, представленными в сообщениях масс-медиа.

Процесс преимущественного выделения, то есть избирательности, на разных этапах перцептивного процесса имеет свои характерные особенности. Характер и содержание выделения зависит и от выбора тех или иных составляющих перцептивного процесса. Основными составляющими процесса информационного взаимодействия, с нашей точки зрения, являются: ситуация восприятия; личность коммуникатора, его позиция, авторитетность, способы и особенности выражения передаваемой информации; содержание сообщения и формы его организации; габитус как интегральная характеристика внутренних предпосылок восприятия.

Избирательность как процесс различения, выделения или отбора осуществляется с помощью оценочных шкал, организованных по определенным принципам. К таким принципам, с нашей точки зрения, относятся: 1. Принцип событийности. 2. Принцип убедительности. 3. Принцип доверия. 4. Принцип истинности. 5. Принцип достоверности. 6. Принцип обоснованности. 7. Принцип последействия.

Перечисленные принципы организуют действия оценочных шкал на различных стадиях восприятия относительно различных составляющих перцепции. Они взаимосвязаны и взаимодополняют друг друга, их взаимоотношение может приобретать иерархическую структуру. В зависимости от развернутости процесса восприятия в реальном процессе обработки информации некоторые принципы могут уходить на задний план, другие же занимать доминирующую позицию. Использование реципиентами тех или иных принципов приводит к выявлению различных смыслов воспринимаемого сообщения.

Принцип событийности лежит в основании определения факта обнаружения изменения в потоке информации. Как известно, воспринимается только то, что отличается от окружающего и несет в себе элемент новизны. Обнаружение нового, необычного, неизвестного первоначально происходит с помощью шкалы "есть сигнал - нет сигнала", затем информация оценивается по шкалам: "известное - неизвестное", "знакомое - незнакомое", "обычное - необычное" и т.п.. Одновременно с этим действуют шкалы оценки информации на эмоциональном уровне: "притягивающее

статкивающего", "опасное-безопасное", "привлекательное-непривлекательное". В ситуации восприятия сообщений СМИ необнаружение сигнала приводит к невключенности в коммуникативный процесс, а завершение восприятия на этой стадии в смысловой сфере имеет форму - "что-то сообщалось", "что-то передавали", "что-то было".

Важность принципа событийности при восприятии сообщений СМИ о политических лидерах подчеркивает тот факт, что выпуски новостей о текущих событиях среди передач общественно-политической тематики имеют наибольший рейтинг, сравнимый по величине даже с рейтингами развлекательных передач. Сообщения о политиках в основном подаются на фоне происходящих событий, а передачи, где только личность политика находилась в центре внимания, в украинских средств массовой коммуникации практически отсутствуют. Впрочем, в российских СМИ такой передачей является лишь программа "Герой без галстука" на канале НТВ. Если бы даже таких передач было много, то, вероятнее всего, интерес к ним был бы небольшой. Это объясняется тем, что внимание привлекает то, что изменчиво и необычно, что связано с проблемами, непосредственно затрагивающими субъекта восприятия. Проблематичность, ожидание получить ответы на волнующие вопросы задают направленность для выделения событий, происходящих вокруг человека, поэтому отсутствие информации при ее ожидании или нарушение обычного потока распространения информации само по себе становится информацией.

Второй и третий из указанных принципов (убедительности и доверия) относятся к оцениванию источника информации и формы сообщения. То, как сообщается информация ("убедительно - неубедительно", "быстро - медленно", "просто - сложно", "внятно - невнятно" и т.п.), кто является коммуникатором ("авторитетный - неавторитетный", "умный - глупый", "привлекательный - омерзительный") и в какой форме передается информация влияет, во-первых, на возникновение представлений о самом факте сообщения, во-вторых, на разворачивание и протекание восприятия содержания сообщения, в-третьих, на отношение к воспринятой информации. В первом случае представление о факте сообщения о политике принимает форму ответа на вопрос: "Что представляет собой сообщение?" с возможными вариантами ответов: научный анализ, критика, восхваление, клевета, обвинение и т.п.. Это закрепляются в сознании как смысл сообщения в целом и передается в межличностной коммуникации в форме: "политика "Х" критиковали, раскручивали, обвиняли и т.п."

Принцип убедительности, с нашей точки зрения, организует в большей мере оценивание того, как передается информация. Как свидетельствуют исследования (З/16), особенности речевой деятельности коммуникатора, во многом предопределяют результаты оценивания воспринятого сообщения.

Принцип же доверия связан в основном с оцениванием личности коммуникатора, его привлекательности или авторитетности. Возникновение по причине действия этого принципа неприятия коммуникатора закрывает путь для восприятия того, о чем он сообщает.

Принципы доверия и убедительности взаимосвязаны и взаимообуславливают друг друга. Одним из наиболее весомых эффектов их действия является выделение позиции или предрасположенности коммуникатора по отношению к передаваемой им информации. О точке зрения коммуникатора судят по интонации его речи, обращении им внимания на отдельные элементы содержания сообщения, его косвенных оценках. В случае передачи сообщений о политике коммуникатор своим поведением выражает отношение к политическому лидеру, что выделяется реципиентом и соотносится со своей позицией с помощью шкалы "согласен - не согласен". Если в большинстве сообщений преобладает, например, предрасположенность к позитивному отношению к

какому-то политику, даже если это явно не выражается, и это характерно для многих авторитетных коммуникаторов, то в общественном сознании возникает мнение большинства, которое, как убедительно показала в своей работе Элизабет Ноэль-Нойман /4/, существенно определяет социальные действия.

Следующие три принципа (истинности, достоверности и обоснованности) относятся непосредственно к восприятию содержания сообщений. Вслед за Ж.Делезом /2/, в содержании сообщения, предложения можно выделить 3 основных отношения, соотносимых с указанными выше принципами: денотации (обозначения) или индикации (указания); манифестации; сигнификации.

Денотация говорит об отношении сообщения к внешнему положению дел, происшествий, внешних обстоятельств. Обозначающая интуиция выражается в форме: "это - то", "это - не то". Формальными индексами могут служить слова - вот, это, то, здесь, там - и собственные имена. Критерием и элементом денотации выступает его истинность или ложность. "Истина" обозначает либо то, что положение вещей эффективно заполняет соответствующую денотацию, либо что индексы "реализуются", либо что образ правильно подобран. "Ложь" обозначает, что денотация не заполняется из-за какого-то дефекта избираемых образов, либо из-за принципиальной невозможности создать образ, объединяемый со словом"/2,30/.

Второе отношение (манифестация) заключается в связи между сообщением, предложением и субъектом, который говорит и выражает себя. "Манифестация представляется как высказывание желания или веры, соответствующих предложению. Желание - это внутренняя каузальность образа, относящаяся к существованию объекта или соответствующего положения вещей. Соответственно, вера - это предвосхищение объекта или положения вещей, существование которой должно задаваться внешней каузальностью"/2,30/.

Подобно тому, как собственное имя является привилегированным индикатором, "Я" - основной манифестатор. От "Я" зависят не только все прочие манифестаторы (вы, где-нибудь, везде и т.д.), с ним также связаны все индикаторы.

Индикация, или обозначение, соотносится с индивидуальными положениями вещей, отдельными образами и единичными обозначающими. Манифестаторы же, начиная с "Я", задают область личного, действующего как принцип возможных денотаций. В отношении манифестации речь идет не об истинности или ложности, как в денотации, а о достоверности или иллюзорности.

За третьим отношением предложения или сообщения Ж.Делез считает целесообразным закрепить наименование "сигнификация". Здесь речь идет о связи слова с универсальными или общими понятиями и об отношении синтаксических связей к тому, что заключено в понятии. С точки зрения сигнификации элементы предложения (сообщения) представляют собой "означающее" понятийных предложений, способных отсылать к другим предложениям (знаниям), которые, в свою очередь, выступают в качестве предпосылок данного предложения. Сигнификация определяется этим порядком понятийных импликаций, где рассматриваемое предложение вводится только как элемент "доказательства" в самом общем смысле слова: либо как посылка, либо как заключение. Значение предложения всегда обнаруживается посредством соответствующей ему косвенной процедуры, через его связи с другими предложениями, из которых оно выводится или, наоборот, которые можно вывести из него.

Смысловое восприятие содержания сообщения осуществляется по кругу - от денотации через манифестацию к сигнификации и наоборот, от сигнификации через манифестацию к денотации. Принципы истинности, достоверности и обоснованности, лежащие, с нашей точки зрения, в основе рассмотренных отношений, образуют един-

ство и преємственність в смисловому восприятті повідомлення, направленим на в'яснення того, що саме повідомляється і яке це має значення.

Принцип наслідку не стосується безпосередньо к протіканню процесу восприяття, а характеризує його результат. Оцінка восприятого як "закінченого - незакінченого", "корисного - некорисного", "має значення - абсурдного" передбачає далішню включеність в комунікативний процес.

Таким чином, виділені і проаналізовані принципи організації вибиральності восприяття відкривають опорні пункти процесу обробки інформації, служать основою для побудови оцінних шкал. Використання оцінних шкал в прикладних дослідженнях процесу восприяття реципієнтами повідомлень о політичних лідерах дозволяє виявити типові способи і шляхи формування в суспільній свідомості представлень і думок, прогнозувати результати поширення інформації в масовій комунікації, цілеспрямовано формувати імідж політичного лідера.

Література:

1. Бурдє П. Соціологія політики. - М., 1993.
2. Делєз Ж. Логіка смислу. - М., 1998.
3. Майєрс Д. Соціальна психологія. - Спб., 1997.
4. Нозль-Нойман Е. Суспільне думка. Відкриття спіралі мовчання. - М., 1996.
5. Почепцов Г. Теорія і практика комунікації. - М., 1998.
6. Ушакова Т.Н., Павлова Н.Д., Зачесова І.А. Річ людини в об'єднанні. - М., 1989.

І.В. Жадан, Київ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Ідея розвитку громадянського суспільства є надзвичайно важливою в умовах демократії і необхідність її розвитку в Україні сьогодні очевидна. Однак відсутність чітких уявлень про механізми формування громадянської культури в посттоталітарному суспільстві не сприяє прискоренню цього процесу, позаяк не існує чіткої системи дій, спрямованих на формування громадянськості, у жодній із сфер суспільного життя. У зв'язку з цим постає питання: як може і чи взагалі повинна взагалі держава впливати на процеси, що відбуваються у царині громадянського суспільства?

Слід зазначити, що і в країнах усталеної демократії існує певна суперечність у тому, що громадянська культура, яка має втілюватися у розгалуженій системі недержавних об'єднань, цілеспрямовано формується власне державою за допомогою відповідних виховних та навчальних програм. Для України ж розробка комплексної програми громадянської освіти є особливо важливою, оскільки ми не маємо достатньої кількості громадських організацій, які б взяли на себе цю роль. Тому, визнаючи спонтанно-екзистенційний характер обумовленості свідомості, ми не можемо уникнути необхідності розв'язання принципового питання про активну роль держави взагалі і державної освіти зокрема у становленні громадянської культури, про можливість і прийнятність цілеспрямованого творення у цій сфері.

Певне уявлення про те, чи готова сьогодні школа до забезпечення цієї функції, можна скласти на основі аналізу результатів опитування студентів випускних курсів

педагогічних закладів освіти та молодих вчителів, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології АПН України в жовтні 1998 року. У опитуванні взяли участь 2000 респондентів (1000 студентів і 1000 молодих вчителів) з усіх областей України та АР Крим. Вибірка, за якою проводилось опитування, репрезентативна щодо генеральної сукупності студентів випускних курсів педагогічних закладів освіти та молодих вчителів.

Як свідчать отримані дані, більше 77% студентів і близько 70% молодих вчителів не ведуть ніякої громадської роботи. Лише близько половини опитаних намагаються брати участь в усіх виборах, майже кожен десятий педагог не користуватися своїм правом на участь у виборах ніколи. Менше третини опитаних вважають себе обізнаними в політичному житті країни, в галузі прав людини та в основних положеннях конституції України. 10,5% вчителів і 8,1% студентів вважають, що дотримання прав людини – це порожня вигадка (утопія). Близько 46% опитаних припускають, що дотримання прав людини, можливо, десь і є, але не у нас; 27,5% вважають це справою далекого майбутнього. За умови вільного вибору свого громадянства, громадянами України хотіли б стати близько 37% молодих вчителів і менше 35% студентів випускних курсів педагогічних закладів освіти.

Навіть побіжний аналіз наведених даних не залишає жодних ілюзій щодо здатності вчителів з таким рівнем громадянської культури виховувати молодь з високим рівнем громадянської свідомості.

Наступною проблемою, яка потребує вирішення, є зміст навчальних програм та його синхронізація з головною метою дидактичної діяльності – формуванням особистості.

Культура громадянськості є вираженням ставлення населення до влади й існуючого порядку, знання й визнання суспільних норм, готовності їх дотримуватися, почуттів державної значущості й патріотизму. Громадянськість є певним станом свідомості особистості, духовно-моральною вартістю, її світоглядно-психологічною характеристикою. Зміст культури громадянськості складають освіченість людини у галузі прав та обов'язків громадян, влаштування держави існуючої політичної системи, головних конституційних і законодавчих регламентів та процедур політичного процесу. Рівень розвитку культури громадянськості виражається у ставленні людей до влади та продукowanych нею законів, готовності і вміння вимагати від держави виконання її функцій.

Виходячи з розуміння громадянськості як певного стану свідомості особистості, логічним буде розпочати вивчення шляхів її формування із аналізу умов становлення мотиваційно-ціннісних компонентів світоглядних структур. Серед таких умов традиційно виділяють соціальну релаксацію, соціальну артикуляцію (процес упорядкування норм і вимог, які висуває суспільство до громадянина); ліквідацію монополійних точок зору (володіння єдиною істиною); конструктивність критики. Очевидно, що забезпечення кожної з перелічених умов потребує не лише реконструкції управлінських структур і законодавчої бази суспільства, а й істотних змін у інтелектуальній та ціннісно-мотиваційній сфері його членів.

Стрижнем нового світорозуміння має стати певний рівень організації інтелектуальної діяльності особистості. Йдеться про необхідність формування у учнів нелінійного мислення, яке здатне прийняти й проаналізувати альтернативні варіанти, відшукати засоби впливу на ту чи ту систему відповідно до тенденцій її розвитку, уникаючи при цьому логоцентризму (безумовної орієнтації на мислення, слово, закон).

Підтримання і поширення нової системи цінностей потребує певних зусиль. Обґрунтування їх може здійснюватись різними способами, серед яких виділяють міфологічний; релігійно-містичний (одкровення); раціонально-логічний (пояснення й доведення); емоційно-образний; життєво-практичний (особистий зразок, демонстрація на конкретному прикладі). Всі ці способи присутні в нашій культурі, і можуть застосовуватись у різних ситуаціях відповідно до потреб.

Ті чи ті цінності практично втілюються в наше життя через норми, адже зміст кожної цінності може виражатись у формі норм і приписів. Укорінення в свідомості громадян нової системи цінностей, стрижнем якої є першовартість індивідуальних цінностей, потребує істотної перебудови нормативної структури суспільства, адже норми-стандарти демократичної культури істотно відрізняються від норм-стандартів тоталітарної. Не сформулювавши однозначно вимог до суб'єкта, який посідає певну соціальну позицію, не можна сподіватися на становлення нового типу громадянської культури. Те ж стосується і норм-ідеалів, які можуть прийматись і схвалюватись суспільством чи навпаки. Психологічний зміст цих перетворень полягає в необхідності зміни системи установок та емоційних відношень особистості.

Політичні установки, як елемент структури особистості і, водночас, елемент соціальної структури, визначають соціально-психологічну систему в її цілісності. Виконуючи випереджальну та регулятивну функції, установка завжди залежить від минулого досвіду. Розглядаючи установку як знання суб'єкта про предмет свого відношення і, водночас як програму дій щодо цього конкретного об'єкта, слід пам'ятати про те, що когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти установки не завжди відповідають один одному. Ця невідповідність пояснюється специфікою ситуації, в якій діє об'єкт. Оскільки ж остання визначається довгим чергою змінних, досить складно передбачити вчинкову дію виходячи з вербальної установки.

Для формування нових мотиваційних відношень доцільно використовувати ті, що вже існують, шляхом їх актуалізації та спрямування на новий зміст. Механізм емоційного переключення - метауніверсальний механізм ситуативного розвитку мотивації. Відомо, що основою для емоційного переключення можуть стати найрізноманітніші зв'язки, причому не лише власне "причинні", а й ситуальні, асоціативні, кореляційні. С.Л.Рубінштейн відзначав, що чисельність і різноманітність мотиваційних відношень особистості, а також їх розвиток неможливі без розуміння всього комплексу причин і віддалених наслідків того, що відбувається, а отже, залежить від розвитку інтелекту, що пояснює також тривалість і складність процесу їх онтологічного формування.

Процес оволодіння новими соціокультурними нормами, за умов критичного ставлення до них, призведе до формування власних норм особистості. В свою чергу, особистісні норми, засновані на соціокультурних, забезпечать якісно новий рівень світоглядної позиції, а отже і самоактуалізації особистості. На основі цих змін можна очікувати становлення нового рівня громадянської культури особистості.

Е.Ф. Иванова, Харьков

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА В СОЗНАНИИ ЖЕНЩИН

В зарубежной науке исследования прав человека, отношения к ним, прав женщин велись достаточно давно. Прежде всего они касались выяснения знания прав и

отношения к ним. Так, в 60-х годах во Франции было проведено исследование знаний норм права и отношения к ним (6), В Польше - сознания права (8, 9), в Венгрии - знания права (7), в США проводились исследования по правовой социализации (5), которую американские ученые определяли как интериоризацию правовых норм. Среди отечественных работ можно назвать работы В.Н. Кудрявцева по изучению правовых норм, их эффективности и факторов, способствующих формированию уважения к социалистическому праву (3,4). В 70-е годы центр изучения смещается с проблемы знания и понимания на умение действовать в рамках права в своих собственных интересах, иначе говоря, "мобилизовать" право (5).

Психологических исследований прав человека практически нет. В ряде наших исследований, посвященных данной проблеме (1, 2), нами был опробован ряд методов, которые могли бы найти дальнейшее применение для психологического изучения прав человека.

Ранее мы применяли глубинные интервью, которые оказались достаточно эффективными и для изучения вопросов о представленности прав в обыденном сознании человека, отношения человека к своим правам и правам других и т.д.

Одной из важнейших составляющих этой проблемы является представление женщин о своих правах.

Специально разработанные для исследования представлений женщин о своих правах методики и анкеты были предложены 90 женщинам в возрасте от 20 до 74 лет. В данную выборку вошли студентки и аспирантки высших учебных заведений (33 человека в возрасте от 20 до 25 лет), служащие, работающие по своей специальности во время проведения исследования (30 человек в возрасте от 30 до 45 лет) и не работающие женщины пенсионного возраста (27 человек возраста от 55 до 74 лет). Все респондентки являлись на момент исследования жителями г. Харькова.

В целом как неудовлетворительное положение с правами человека в Украине оценивает 65% женщин, вполне удовлетворительно это положение не оценил никто, отчасти удовлетворительно, отчасти нет - 25% и затруднились ответить - 10%.

Так, подавляющее большинство респондентов считают, что права человека в Украине не соблюдаются. Это показали данные и использовавшихся в исследовании опросников, и бесед, и глубинных интервью. Основной смысл ответов сводится к следующему: "У нас никаких прав не было, нет и не будет".

Большая часть респонденток (70%) считает, в случае нарушения прав они не имеют реальной возможности их защитить, а 26% затруднились дать определенный ответ. Всего 4% ответили, что имеют реальную возможность защитить свои права в случае их нарушения. Подобный результат может быть объяснен не только неграмотностью практических механизмов защиты прав, но и недостаточным знанием самих респондентов о своих правах. Так, всего 12% ответило, что знают свои права достаточно хорошо, 16% знают их плохо и 72% недостаточно хорошо. Подобная ситуация в общем-то неудивительна, так как в основном информацию о своих правах респондентки получают либо из средств массовой информации (57%), либо от родственников, друзей и знакомых (20%). А 6% респондентов ответили, что вообще не получают такой информации. Декларацию прав человека читал 21% респонденток, а 6%, по их собственному утверждению, о ней никогда не слышало. И это в ситуации, когда выборка респонденток, которые отвечали на анкету с этими вопросами, состояла на 1/3 из студенток высших учебных заведений и аспиранток, на 1/3 - из служащих, 90% которых имеет высшее образование, и на 1/3 - из пенсионеров, больше половины которых также имеют высшее образование.

Меньшее единодушие было получено при выяснении точки зрения респонденток относительно того, что является наиболее важным для защиты прав человека. 25% считают, что улучшение законов, 20% - привлечение к ответственности каждого виновного чиновника, 17% - доступность юридической помощи, 17% - повышение эффективности судебной защиты, а 19% - активное отстаивание своих прав самими людьми. В действительность правозащитных общественных организаций не верит практически никто.

Как относятся женщины-респондентки к вопросу о существовании специфически женских прав. 67% ответили на этот вопрос утвердительно, но больше половины из них не смогли назвать ни одного. 31% респонденток утверждает, что их права как женщин нарушались, причем у большинства эти нарушения были связаны с приемом на работу (отказ в приеме на работу либо по причине того, что претендент женского пола, либо в связи с тем, что имеет маленького ребенка; перевод на менее оплачиваемую должность и т.п.).

Для определения иерархии важности различных прав в системе ценностей и приоритетов человека нами был использован метод ранжирования. Респонденты получали список из 20 различных прав и свобод человека (естественных, социальных, гражданских и др.), которые им предлагалось проранжировать по степени важности для них. При обработке полученных данных сразу же стало видно, что результаты респонденток из разных возрастных и социальных групп (студентки и аспирантки, служащие, пенсионерки) отличаются друг от друга. Поэтому сразу же обратимся к сравнительному анализу результатов этих групп.

В группе студенток и аспиранток наиболее важным (в 46% случаев названо в качестве самого главного) оказалось право на свободу, на втором месте - право на личную неприкосновенность. Достаточно значимым оказалось также право на охрану здоровья (на третьем месте по сумме первых трех рангов). Все другие права явно отстают по значимости, причем наблюдается очень большой разброс данных, который свидетельствует об отсутствии какой-то целостной картины по всей выборке. Близкие и однотипные результаты получены относительно наиболее неважных, или отвергаемых прав. Таким оказалась прежде всего свобода участвовать в деятельности любой политической партии - на предпоследнем и последнем местах в 73% случаев. Кроме того, мало значимыми оказались также право исповедовать любую религию или не исповедовать никакой и право на отсутствие дискриминации из-за национальной принадлежности.

Для работающих женщин также наиболее важным оказалось право на свободу (40%, а по сумме названных первыми тремя ответами - 67%) и личную неприкосновенность (23% и 63% соответственно). На третьем месте (по сумме первых трех ответов) - также право на охрану здоровья (40%). Несколько отстает от него право на материнство (33%). Эта группа оказалась также безразлична к свободе участия в деятельности политических партий: на последнем месте она оказалась в 60% случаев, а на трех последних - в 87%. Так же, как и в группе студенток и аспиранток, малозначимыми по сравнению с другими оказались свобода исповедовать любую религию и право на отсутствие дискриминации по национальному признаку.

В группе женщин-пенсионерок оказалось невозможным выделить какое-то одно право или свободу, которые оказались названными первыми в большинстве случаев. Но все же несколько чаще других первым называлось право на труд. Если сравнивать три первых названных права, то это право, безусловно, лидирует - 60%. На втором месте право на охрану здоровья - 30% и на третьем - на пенсионное обеспечение -

26%. А наименее важными, как в первых двух группах, оказались свобода участия в деятельности партий, свобода вероисповедания и право на отсутствие дискриминации из-за национальной принадлежности.

Полученные нами данные показывают, что в отношении незначимых прав различий между исследованными возрастными и социальными группами не оказалось. Различия были обнаружены между работающими и учащимися, с одной стороны, и пенсионерами - с другой, в плане их предпочтений. Если для первых двух групп наиболее важными оказались право на свободу и личную неприкосновенность, то для третьей группы эти места заняли, соответственно, право на труд и охрану здоровья. Утраченная работа оказалась для них наиболее важной (даже право на пенсионное обеспечение заняло лишь третью позицию). Для всех трех групп общим правом, попавшем в первую тройку, оказалось право на охрану здоровья.

Так, проведенное исследование, полученные данные и их анализ дают возможность сделать следующие выводы:

Практически все респонденты отрицательно оценили ситуацию с правами человека в нашей стране. Как удовлетворительное положение с правами человека не оценил никто.

Женщины практически не имеют реальных возможностей защитить права в случае их нарушения. Они своих прав не знают вообще или знают плохо. Не знают они и источников, из которых могли бы получать необходимую информацию о своих правах.

Выявлены определенные различия в результатах, полученных у женщин из разных возрастных и социальных групп. С возрастом патерналистические установки выражаются более явно, а в системе приоритетов молодежи, учащихся или имеющих высшее образование, ценности свободы, личной неприкосновенности и т.п., начинают занимать главенствующие позиции по отношению к социальными.

Литература:

1. Иванова Е.Ф. Исследование некоторых психологических особенностей людей, занимающихся правозащитной деятельностью //Права людини. Інформаційний бюлетень Харківської правозащитної групи. 1997. N21. С.1-11.
2. Иванова Е.Ф. Права человека в зеркале обыденного сознания //Вест. Харьк. Ун-та сер. Психология. 1997. N395. С.3-7.
3. Кудрявцев В.Н. Право и поведение. М., 1978.
4. Кудрявцев В.Н., Никитинский В.И., Самошенко И.С., Глазырин В.В. Эффективность правовых норм. М., 1980.
5. Friedman L. The Idea of Right as a Social and Legal Concept //Journal of Social Issues. 1971. N27/2. P.189-198.
6. Kourilsky C. Socialisation juridique et identite du sujet //Droit et Societe, Numero special dirige par l'auteur sur Le rapport des jeunes au droit a l'Est et a l'Ouest. 1991. N19. P.259-275.
7. Kulcsar K. La connaissance du droit en Hongrie // Annee Sociologique, 1967.
8. Kurczewski J. Prawo w spoleczenstwie, Warszawa, 1976.
9. Podgorecki A. Legal Consciousness as a Research Problem //European Yearbook in Law and Sociology. 1977.